

INTRODUCTION.

The present edition of this work comprises (1) Alankârasûtra, (2) a Vṛitti (commentary on the Sûtra) and (3) a commentary on the Vṛitti. The Vṛitti published in the Kāvya-mâla Series has the following introductory line, "निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते." From this, it has to be inferred that both the Sûtra and the Vṛitti were written by one and the same author. And from the closing line therein, "सम्पूर्णमिदम् अलङ्कारसर्वस्वम्" both the Sûtra and the Vṛitti have come to be known as Alankârasarvasva. The colophon in the same edition, "कृतिस्तत्रभवद्राजानकहय्यकस्य" ascribes the authorship to Ruyyaka.

But in our ancient palm-leaf manuscripts of the work, the above introductory line runs thus, "गुर्वलङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते", where the reading गुरु instead of निज gives rise to the surmise that the author of the Sûtra might be a preceptor of the author of the Vṛitti. And the couplet, at the end of our manuscripts,

"इति *मह्युगो वितेने वादनीरक्षितिपतान्धिविप्रहिक्ः ।
सुद्विमुत्तालङ्कार तदिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥"

makes it clear that the author of Alankârasarvasva is Mankhuka. The commentator Samudrabandha calls the Vṛitti, the subject of his commentary, as Alankârasarvasva and its author, as Mankhuka, and adopts the reading गुरु in "गुर्वलङ्कारसूत्राणाम्".

Thus it is evident that a belief in the authorship of Alankârasarvasva had long ago been current in two ways. This belief could not have arisen unless both Ruyyaka and Mankhuka had some connection with the work. Hence it may be argued that one of them should have written the Sûtra, and the other, the Vṛitti. Of these,

* Here, the proper name should be मह्यक, which probably has become corrupted as मह्युग, just as the name अपय is pronounced as अयय with double य.

the author of the Sutra, being the preceptor of the author of the Vyākṛti as shown by the reading पूर्वप्रदात्तनाम् should be Ruyyaka himself and the author of the Vyākṛti should be Manbhuka. For Manbhuka in the SriLanthacharita refers to Ruyyaka as his preceptor thus —

‘तु भ्रातृप्ययमात्मन्य स त्रिय गुरुमग्रहीत् ।

सौहार्दप्रथमरसकतसगन्धेदमन्त्रकम् ॥’ (25/30)

The author of Alankarasarvasya has been described in the introduction of Vyākṛtivāda as a writer of many treatises such as सति सीमाया, गह्वरसंभाषा etc. and as a critic of Mahābhāṭṭa, the author of Vyākṛtivāda. He flourished in the first half of the 12th century A. D.

It is well known that in the elucidation of Arthālankāra Alankarasarvasya surpasses the Kayyaprabāsa of Mammata and also criticises some of the views of the latter. The commentary, which is now published is well suited to the dignified nature of Alankārasarvasya and is superior, in every respect to Jayaratha's commentary published in the Kāvyaśālā Series. Sumudrabandha, the author of the commentary adorned the court of Ravi Varma Bhupā alias Saṅgaramadhira the king of Kolamba (Quilon) in Travancore. It was observed in the introduction of Pradyumnābhilyudaya (Trivandrum Sanskrit Series No. 8) that this king who was born in 1265 A. D. and conquered the countries as far as Conjeevaram might probably be an ancestor of His Highness the Maharaja of Travancore, and that the commentator Sumudrabandha might be the father of Sumharsya who wrote the Prakṛti Rūpavāṭara.

The edition is based on the following palm leaf manuscript written in Malayalam character

६ and ७	Alankarasarvasya	belonging to the Palace Library about 4 centuries old
९,	Do	lent by Mr. Kudassapuram Govinda Pushurodi, about 4 centuries old

* It was to be the introduction of Vyākṛtivāda that Alankarasarvasya was written by Ruyyaka but now we have to take it to have been written by Manbhuka.

- क. The commentary of
Alankârasûtrasva, belonging to the Palace Library,
3 centuries old
- ख. Do lent by Mr Kailasapuram Go-
vinda Pisharodi, 3 centuries
old
- ग. Do lent by Mr Chakran Krishna
Varyar, about a century old.

उपोद्घातः ।

अलङ्कारसूत्रं, तस्य वृत्तिः, वृत्तेर्व्याख्यानमित्येतन्नितयमस्मिन् पुस्तके निवेशितम् । तत्र काव्यमालाप्रकाशितपुस्तके

“निजालङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ”

इति चिकीर्षितप्रतिज्ञावाक्ये दृष्टस्य निजशब्दपाठस्यानुसारात् सूत्रवृत्त्योरेकः प्रणेतेति, तत्र ‘सम्पूर्णमिदम् अलङ्कारसर्वस्वम्’ इति सामान्येन क्रथनात् सूत्र-वृत्त्योः समुदायः अलङ्कारसर्वस्वम् इति च प्रसिद्धिः । तत्पुस्तकान्ते ‘कृति-स्तत्रभवद्राजानकरुय्यकस्य’ इति पाठाद् अलङ्कारसर्वस्वस्य प्रणेता रुय्यकः प्रतीतः ।

किन्तु अतिस्यविरेष्वस्मदीयादर्शग्रन्थेषु चिकीर्षितप्रतिज्ञावाक्ये

“गुर्वलङ्कारसूत्राणा वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते”

इति निजशब्दस्थाने गुरुशब्दपाठस्यैव दर्शनाद् वृत्तिकारस्य गुरुः सूत्रकार इति गम्यते । ग्रन्थान्ते च

“इति †मह्स्वुको वितेने काश्मीरक्षितिपसान्धिविग्रहिकः ।

सुकविमुखालङ्कारं तदिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥”

इत्यार्यया पठितया मह्स्वुकोऽलङ्कारसर्वस्वस्य कर्ता प्रख्यायते । *व्याख्याता च समुद्रग्रन्थः स्वव्याख्याविषयभूतं वृत्तिग्रन्थम् अलङ्कारसर्वस्वं व्यपदिशति, मह्स्वुकप्रणीतमाचष्टे, गुरुशब्दपाठमेव चोपादत्ते ।

† मह्स्वुक इति न्याये सत्राशब्दे मह्स्वुक इत्युकारो व्यवहारवशादुपजातो नूनम् अप्पर्यादिसत्राशब्देषु यसारद्विवादिवादिनां मह्स्वुक एवेह मह्स्वुको व्यपदिष्टो वेदितव्यः ।

* १ २ पृष्ठे द्रष्टव्ये ।

ग. तथा कैलासपुरगोविन्दपि-
पारोटिसम्बन्धि तथा ।

क. अलङ्कारसर्वस्वव्याख्या राजकीयग्रन्थशालीया, त्रिशतवर्षवृद्धा ।

ख. तथा कैलासपुरगोविन्दपि-
पारोटिसम्बन्धिनी तथा ।

ग. तथा चुनकरकृष्णवार्यसम्ब-
न्धिनी उपशतवर्षवृद्धा ।

सर्व एते तालपत्रात्मका केरलीयग्रन्थलिपयश्च ।

अनन्तशयनम्.

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

अलङ्कारसूत्रं

श्रीमद्भुक्तप्रणीतया

अलङ्कारसर्वस्वाख्यया वृत्त्या

समुद्रवन्धविरचितव्याख्यासनाथया

समेतम् ।

नमस्कृत्य परां वाचं देवीं त्रिविधविग्रहाम् ।
गुर्वलङ्कारसूत्राणां वृत्त्या तात्पर्यमुच्यते ॥

प्रपन्नमानसाम्भोजप्रबोधनपरः क्रियात् ।
विघ्नान्धकारविध्वंसं विनायकविभाकरः ॥
केरलेष्वस्ति नगरी कोलम्ब इति विश्रुता ।
अधिश्रिया ययावाची हैरिदप्यलकावती ॥
अयोध्यामपि यां सन्तो राघवान्वयवर्जिताम् ।
अगोचरं भुजङ्गानामाहुर्भोगवतीमपि ॥
प्रासकल्पद्रुमच्छायैः सुमनोभिः कृतास्पदा ।
अवतीर्णैव भेदिन्यां या चकास्त्यमरावती ॥

विभूषयन् पुरगिनां यदुवंशविभूषणम् ।
 रजिर्मति विल्यातो राजा शक्ति वसुन्धराम् ॥
 यस्मादन्ये. पद नास्मि कलापद्राजशब्दयो ।
 तदन्ववावक्रट्मथमन्तरेण निशाकरम् ॥
 विरुणोरिप्रध्वजत्रयान्यातभुजविक्रमे ।
 पर्णो यस्मिन्नृद्वर्षी वीरुपर्णोपदारपटम् ॥
 र्गण्य नाग्गिना येन वदन्नेन वसुन्धरा ।

इत्युक्तवैप मनीषावैभवपरिभूतवासवाचार्यः ।
 बुधपरिपदलङ्कारो व्याख्यदलङ्कारसर्वस्वम् ॥
 अवधृत्यै यदुपतिना विवृतस्य गरीयसस्तदर्थस्य ।
 काश्चिद् व्यधित विपश्चिच्छब्दनिबन्धं समुद्रचन्धाख्यः ॥

आरिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सदाचारानुमितस्मृतिमूलभू-
 तश्रुत्यवगतया कर्तव्यतया कृतं प्रकृताभिमतदेवतानमस्कारं शिष्यप्रबोधनाय
 ग्रन्थे निवेशयन् श्रोतृप्रवृत्त्यर्थं विषयसम्बन्धप्रयोजनान्याह — नमस्कृत्येत्या-
 दिना । नमस्कृत्येत्यत्र गतिसमासत्वात्त्यवादेशः । ‘नमस्पुरसोर्गत्योः’ (८.
 ३. ४०) इति सकारः । परां सूक्ष्माम् । सा हि शब्दब्रह्मणश्चतसृष्ववस्थास्व-
 नाद्यविद्यावासनोपप्लवमानशब्दार्थावबोधरहितपरब्रह्मशब्दवाच्या । तदुक्तं—
 “स्वरूपं ज्योतिरेवान्तः सूक्ष्मा वागनपायिनी” इति । विग्रहशब्देन पश्य-
 न्त्यादयस्तिष्ठोऽवस्था अवच्छेदकत्वसाधर्म्यादुपचारादुच्यन्ते । तासां च स्व-
 रूपमुक्तम् —

“अविभाषा तु पश्यन्ती सर्वत संहतक्रमा ।
 केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुकारिणी ॥
 प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।
 स्थानेषु विकृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ॥
 वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबन्धना ।”

इति । गुर्वित्यनेन विवक्षितस्य तात्पर्यस्यावश्यवक्तव्यतां दर्शयति । अलङ्कार-
 सूत्रेत्यनेनालङ्काराणां यथावदबोधः प्रयोजनं, स चालङ्कारशब्दस्य काव्य-
 गतशोभातिशयहेतुभूतधर्मवाचकतया तादृशधर्मविशिष्टकाव्यनिर्माणज्ञानौपथि-
 कतया यशःप्रभृतिप्रसावक इत्याह । वृत्त्या अनवगतपदार्थविवरणेन । एवं
 काव्यगताः पुनरुक्तवदाभासादयोऽलङ्कारा विषयः, तज्ज्ञानं च प्रयोजनं,
 प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । अत्र सूक्ष्माया वाचः परा-

इह हि तावद् भामहोद्भटप्रभृतयैश्चिरन्तनालङ्कारकाराः
प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारितयालङ्कारपक्षानिक्षिप्तं मन्यन्ते ।
तथाहि — पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्याक्षेपव्याजस्तुत्यु-
पमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन

शब्देनोत्कर्षवाचिना प्रतियोगिविशेषाग्रहणसहकृतेन सर्वप्रतियोगिक उत्कर्षः
प्रकाश्यते । तेन च विन्नप्रोत्सारणसामर्थ्यातिशययोगादस्या एव प्रथमनमस्कार-
यत्वगिति देवतान्तरम्यो व्यतिरेक इति पूर्वार्धेन वाग्विपरतिलक्षणं भावं
सर्वोत्कर्षलक्षणं वस्तु व्यतिरेकालङ्कारं च दर्शयंस्त्रिविधस्यापि ध्वनेः स्वाभिमत-
त्वं सूचयित्वालङ्कारसूत्रविवरणं पुनस्तेषामतिगहनार्थतया क्रियत इत्युत्तरा-
र्धेन सूचयति ।

इत्थं सूचितमर्थमिहेत्यादिना प्रक्रमेण वितत्य प्रतिपादयति । इह
विशिष्टौ शब्दार्थौ काव्यम् । तयोश्च वैशिष्ट्यं धर्ममुखेन व्यापारमुखेन
व्यग्रयमुखेन वेति त्रयः पक्षाः । आद्येऽप्यलङ्कारतो गुणतो वेति द्वैवि-
ध्यम् । द्वितीयेऽपि भणितिवैचित्र्येण भोगकृत्वेन वेति द्वैधम् । इति पञ्चमु-
पक्षेष्वथ उद्भटादिभिरङ्गीकृतः, द्वितीयो वामनेन . तृतीयो वक्रोक्तिर्जावित-
कारेण, चतुर्थो भट्टनायकेन, पञ्चम आनन्दवर्धनेन । व्यक्तिविवेककाराभिमत-
स्त्वनुमानपक्षः सिद्धान्तप्रदर्शनममनन्तरं विचारासहत्वेन दूषितत्वाद् मङ्गल-
स्य पूर्वपक्षत्वेनाप्यनभिमत इत्याहुः । एषु प्रस्थानेषु स्वाभिमतं प्रस्थानं तस्य
सर्वैरङ्गीकरणीयतां च दर्शयितुमेषामुपन्यासः । इह काव्यविषये । द्विशब्दचिर-
न्तनशब्दाभ्यामस्यार्थस्यानादिप्रमिद्धत्वं दर्शयति । तावच्छब्द उपक्रमे । वा-
च्योपस्कारितयेति । वाच्येऽप्योपस्कारो नाम मीन्दर्याधानम् अनुपपत्तिनिरासो
वा । अनुपपत्तिनिरासधोपपादनेन वा उपपत्ते स्वस्मिस्तात्पर्यापादनेन वा ।

“स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्” इति यथायोगं द्वि-
विधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः ।

रुद्रटेनापि भावालङ्कारो द्विधैवोक्तः । रूपकदीपकापह्नु-

मन्यन्त इत्यनेनाभिमानिक एवालङ्कारपक्षे निक्षेपः, न तु वास्तवः, सर्वस्यापि
प्रतीयमानस्य निक्षेप्तुमशक्यत्वादिति दर्शयति । यथायोगमिति । यत्र वाच्यं
वर्णनीयतया विवक्षितं सदन्वयानुपपद्यमानमुपपादकतया स्वस्य शोभातिशय-
जनकतया वा परमाक्षिपति, तत्र पर्यायोक्तसमामोक्तयुपमेयोपमासु स्वसिद्धये
पराक्षेपः । यत्र पुनरप्राकरणिकत्वादविवक्षितं सत् प्राकरणिकाय परस्मै स्वात्मा-
नमर्पयति, तथाप्रस्तुतप्रशंसाक्षेपव्याजस्तुत्यनन्वयेषु परार्थं स्वसमर्पणम् । तथा-
हि — पर्यायोक्ते तावत् ‘स्पृष्टास्ता नन्दने शच्या’ इत्यादौ सैनिककर्तृकं
मञ्जरीस्पर्शनं हयग्रीवप्रभावातिशयप्रतिपादकतया वर्णनीयं स्वसिद्धये तत्कर्तृ-
कस्वर्गविजयलक्षणं कारणमाक्षिपति, समासोक्तौ ‘उपोढरागेणे’त्यादौ प्राक-
रणिको निशाशशिवृत्तान्तः स्वशोभाजनकतया नायकवृत्तान्तम्, उपमेयोपमायां
‘स्रमिष जलं जलमिव स्रमि’त्यादौ खादीनां जलादीनां चाभिधीयमानमन्यो-
न्यसादृश्यं पुनरुक्ततयानुपपद्यमानमुपपादकतयोपमानान्तरव्युदासम् । अप्र-
स्तुतप्रशंसायां ‘तण्णत्थी’त्यादौ सर्वेषां कालवशंवदत्वमप्रस्तुततयाविवक्षितं
ग्रहस्तवंधात्मने प्रस्तुताय स्वात्मानमर्पयति । आक्षेपे ‘वाळअ णाहं दूई’ इ-
त्यादौ दूत्याः सत्या दूतीत्वनिषेधो बाधितस्वरूपत्वादविवक्षितो विवक्षितस-
त्यवादित्वादिकं विशेषं गमयति । व्याजस्तुतौ ‘हे हेलाजिते’त्यादौ जलधेर-
नुपजीव्यतयोद्विभेन तत्स्तुतिः क्रियमाणा पूर्ववदेवाविवक्षितत्वाद् विपरीतल-
क्षणया विवक्षितां निन्दामभिव्यनक्ति । अनन्वये ‘युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इवे’त्या-
दावेकस्यैवोपमानत्वमुपमेयत्वं च विरुद्धत्वादविवक्षितं सदर्जुनादेरुपमानवैधु-
र्यलक्षणमुत्कर्षं प्रत्याययति । आदिग्रहणाद् विशेषोक्तौ ‘आहूतोऽपी’त्यादा-
वाहानादिषु सङ्कोचशिथिलीकारहेतुषु समप्रेष्वपि तदनुत्पत्तिरनुपपद्यमानोपपा-
दकतया प्रियतमास्वप्नसमागमादिकारणमाक्षिपति ।

रुद्रटेनाप्यलङ्कारतया प्रतीयमानं चस्तु स्वीकृतमिति दर्शयति — रुद्र-

तितु ययोगिताद्यावुपमालङ्कारो वाच्योपस्कारित्वेनोक्तः । रमवत्प्रे-
यउर्जरिवप्रभृतौ तु रसभावविर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः । उत्प्रेक्षा

श्रेनेत्यादिना । भावो नाम वास्तवालङ्कारेषु कश्चिद् विशेष । तस्य च द्विधा
लक्षण तेन प्रणति —

“यस्य विकार प्रभजनप्रतिबन्धेन हेतुना येन ।

गमयति तमभिप्राय तत्प्रतिबन्ध च भावोऽसौ ॥”

“अभिधेयमभिदधान तदेव तदसदृशसकलगुणदोषम् ।

अर्थान्तरमत्रगमयति यद्वास्य सौऽपरो भाव ॥”

इति । आद्यस्योदाहरण —

“ग्रामतरुण तरुण्या नवचञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।

पदयन्त्या भवति मुहुर्नितरा मलिना मुखच्छाया ॥”

अत्र हि तरुण्या मुखच्छायामालिन्यमुत्पद्यमान स्वनिमित्ततया मङ्गैतप्रशज
नित त्रिपादलक्षण वस्त्वाक्षिपति । तच्च स्वप्रतीत्या विना वाच्यस्य विश्रान्त्य
भावात् तस्मिञ्चाङ्गतया वाच्य प्रति गुणीभवति । यद्वा प्रतीयमानमसुन्दरतया-
नुरागव्यञ्जकतया मोन्दर्यशालि वाच्य प्रति गुणीभवति । द्वितीयस्योदाहर
णम्—

“पुक्काकिनी यदस्ता तरुणी तथाहमस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।

क याचसे त्वमिह वामनिय उराकी क्षथर्ममान्धवधिरा ननु मूढ पान्थ ॥”

अत्र वाच्यो वासनिषेवस्तरुणीलक्षणमन्तृवशिष्टव्यवगात् प्रधानतया प्रतीय
मानाय गृहपतिविदेशमनादिना निर्यन्त्रणसम्यरतिसुखवासान्धनुजालक्षणाय
वस्तुने स्वात्मानमर्पयति । अत्र च स्वमनपेश्वेव विजान्तिज्ञुषा स्व प्रस्तुपस-
र्जनीभवता च वाच्येन व्यञ्जितत्वाद् व्यङ्ग्य प्रदानम् । रूपरेखादि । आ
दिसन्धेन परिणामसहोक्त्यादयो गृह्यन्ते । रसप्रवित्यादि । प्रभृतिशब्देन

तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतयो प्रख्यापितमेव ।

वामनेन तु सादृश्यनिवन्धनाया लक्षणाया वक्रोक्त्य-
लङ्कारत्वं व्रुवता कश्चिद् ध्वनिभेदोऽलङ्कारतयैवोक्तः । केवलं
गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिः काव्यात्मत्वेनोक्ता । उद्भटा-
दिभिस्तु गुणालङ्काराणां प्रायशः साम्यमेव सूचितम् । विषय-
मात्रेण^१ भेदप्रतिपादनात् । संघटनाधर्मत्वेन शब्दार्थधर्मत्वेन
चेष्टेः । तदेवमलङ्कारा एव काव्ये प्रधानमिति प्राच्यानां
मतम् । वक्रोक्तिजीवितकारैस्तु वैदग्ध्यमङ्गीभणितिस्वभावां बहु-

समाहितादयः । रसभावाडिरिति । आदिशब्देन तदाभासतत्प्रशमादयो गृह्य-
न्ते । उत्प्रेक्षा त्विति । इवादिप्रयोगशून्ये 'महिषासहस्रभरिण' इत्यादौ ।
स्वयमेव अलङ्कारान्तरनिरपेक्षम् । त्रिविधमपीति वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणम् ।

वामनेन त्वित्यादि । 'सादृश्यालक्षणा वक्रोक्तिरिति वक्रोक्तिं लक्षयित्वा
"उन्मिमील कमलं सरसीनां कैववं च निमिमील मुहूर्ताद्" इत्युदाहृत्य अत्र
नेत्रधर्मात्तुन्मील(न)निमीलने सादृश्याद् विकाससङ्कोचौ लक्षयत इत्युक्तम् ।
सादृश्यं च तत्राययवविश्लेषसंश्लेषलक्षणम् । कश्चिदिति । अविचक्षितवाच्या-
ख्यः । केवलमित्यादिना वामनस्योद्भटादिभिः प्रतीयमानस्यालङ्कारतया कय-
नादि सर्वं समानम्, इयांस्तु विशेष इति दर्शयति । काव्यात्मत्वेनेति ।
'रीतिरात्मा काव्यस्य, विशिष्टो पदरचना रीतिः, विशेषो गुणात्मा' इति
वदता गुणप्राधान्यमुक्तं भवति । संघटना रचना । अलङ्कारा एवेत्येवकारेण
व्यापारादि व्यवच्छिनत्ति । गुणालङ्कारयोः शोभाहेतुत्वाविशेषाद् भेदाविव-

विधां वक्रोक्तिमेव प्राधान्यात् काव्यजीवमुक्तवान् । व्यापारप्राधान्यं च काव्यस्य प्रतिषेदे ।

अभिधाप्रकारविशेषा एवौलङ्काराः । सत्यपि च त्रिविधे प्रतीयमाने व्यापाररूपा भणितिरेव कविसंरम्भगोचरः । उपचारवक्रतादिभिः समस्तो ध्वनिप्रपञ्चः स्वीकृत एव । केवलमुक्तिवैचित्र्यजीवितं काव्यं, न व्यङ्ग्यार्थजीवितमिति तदीयं दर्शनं व्यवस्थितम् ।

क्षया वामनमप्यन्तर्भाव्य प्राच्यानामित्युक्तम् । वैदग्ध्यभङ्गीत्यादि । तदुक्तम्—

“ उभावेतावलङ्कार्यौ तयोः पुनरलङ्कृतिः ।
वक्रोक्तिरेव वैदग्ध्यभङ्गीभणितिरुच्यते ॥ ”

इति । उभौ शब्दार्थौ । वैदग्ध्यं विदग्धभावः कविकर्मकौशलं, तस्य भङ्गी विच्छित्तिः, तथा भणिति विचित्रैवाभिधा वक्रोक्तिः । अयमर्थः— शब्दार्थौ पृथगवस्थितौ न केनाप्य(व्य?)तिरिक्तेनालङ्कारेण योज्येते, किन्तु वक्रतया वैचित्र्ययोगितयाभिधानमात्रमेवानयोरलङ्कारः, तस्यैव शोभातिशयकारित्वादिति । व्यापारप्राधान्यमिति । तदुक्तं—

“ शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि ।
वन्द्ये व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाहादकारिणि ॥ ”

इति । वक्रकविव्यापारो नाम शास्त्रादिप्रसिद्धशब्दार्थोपनिबन्धव्यतिरेकिवर्णविन्यासवदपूर्वार्थप्रत्ययवास्यप्रकरणप्रवन्धात्मकः पङ्क्तिविषयवक्रताविशिष्टः क्रमः । अभिषेति । तद्योक्तं—

१. 'स्तिप्त', २ 'न चाल' ग, पाठ ३ 'तमेव' क, ग, पाठ, ४. 'न' ग, 'भूमि' ग, पाठ .

भट्टनायकेन तु व्यञ्जनव्यापारस्य प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्य काव्ये सत्त्वं ब्रुवता न्यग्भावितशब्दार्थस्वरूपस्य व्यापारस्यैव प्राधान्यमुक्तम् । तत्राप्यभिधाभावकत्वलक्षणव्यापारद्वयोत्तीर्णो

“वाक्यस्य वक्रभावोऽन्यो भिद्यते यः सहस्रधा ।

यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यन्तर्भविष्यति ॥”

इति । उपचारवक्रतादिभिरिति । आदिशब्देन विशेषणवक्रतादयः परिगृह्यन्ते । उपचारवक्रत्वं नाम यत्रामूर्तस्य वस्तुनः मूर्तद्रव्याभिधायिना शब्देनाभिधानं ‘निकारकणिका’, ‘हस्तापचेयं यश’ इति । कणिकाशब्दो मूर्तवस्तुस्तोकाभिधायी स्तोकत्वसामान्येनोपचारादमूर्तस्यापि निकारस्य स्तोकाभिधानपरत्वेन प्रयुक्तस्तद्विदाह्लादकारित्वाद् वक्रतां पुष्पाति । हस्तापचेयमित्यत्र मूर्तपुष्पादिसम्भवि संहतत्वसामान्यादुपचारादमूर्तस्यापि यशसो हस्तापचेयमित्यभिधानं वक्रतामावहति । एतदुभयमपि लक्षणामूलस्य ध्वनेर्बिषयः ।

“सस्मार धारणपतिः परिमीलिताक्षमिच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्”

इत्यत्र परिमीलिताक्षमिति क्रियाविशेषणेन स्मरणसमयभाविमुखानुभवातिशयः प्रतीयते । अत्र पदद्योत्योऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः ।

“अद्यापि मे वरतनोर्मधुराणि तस्यास्तान्यक्षराणि हृदये किमपि ध्वनन्ति”

इत्यत्र किमपीति संवृतिवक्रतेया तदाकर्णनजनितायाश्चित्तवृत्तेरनुभवैकगोचरत्वलक्षणमव्यपदेश्यत्वं प्रकाशयते । अत्रापि पूर्ववद् ध्वनिः ।

भट्टनायकेनेत्यादि । प्रौढोक्त्याभ्युपगतस्येति । प्रौढोक्तिरिति संज्ञया निर्दिष्टस्येत्यर्थः । सत्त्वं सद्भावः । तत्रार्पीत्यादिना व्यापारप्राधान्येऽपि न सर्वेषां शब्दव्यापाराणां प्राधान्यम् । अपि तु कस्याचिदेवेति दर्शयति । तन्मते हि काव्यात्मनः शब्दस्य त्रयो व्यापाराः, अभिधाभावकत्वभोगकृत्वलक्षणाः । तत्राभिधाशब्देन शास्त्रकाव्यसाधारणो मुख्यलक्षणादिव्यापारोऽभिधीयते । भावकत्वभोगकृत्वे काव्यस्य नियते । तयोर्भा-

१ ‘न व्या’, २. ‘व्या’ क. ख. पाठः. ३. ‘वरतना’ ख ग. पाठः. ४. ‘तायास्तदा’ ख पाठः. ५. ‘दृगो’ क. पाठः. ६. ‘व्याव्यल’ ग. प. ५.

रसचर्चणात्मैव भोगापरपर्यायो व्यापारः प्राधान्येन विश्रान्ति-
स्थानतयाङ्गीकृतः । ध्वनिकारः पुनरभिधालक्षणातात्पर्याख्यव्या-
पारत्रयोत्तीर्णस्य ध्वननद्योतनादिशब्दाभिधेयस्य व्यञ्जनव्यापा-
रस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद् व्यापारस्य च वाक्यार्थत्वाभावाद्
वाक्यार्थस्यैव व्यङ्ग्यरूपस्य गुणालङ्कारोपस्कर्तव्यत्वेन प्राधान्याद्
विश्रान्तिर्धामत्वादात्मत्व सिद्धान्तितवान् । व्यापारस्य विषय-
मुखेन स्वरूपप्रतिलम्भात् तत्प्राधान्येन प्राधान्यात् स्वरूपेण
विचार्यत्वाभावाद् विषयस्यैव समग्रभरसहिष्णुत्वात् । तस्माद्
विषय एव व्यङ्ग्यनामा जीवितत्वेन वक्तव्यः, यस्य गुणाल-

वक्तव्य नाम विभावादिसाधारणीकरणम् । भोगकृत्व तु ताभ्यामभिधाभाव
कत्वाभ्यामुत्तीर्णो रसचर्चणात्मकत्वविशिष्ट कायव्यापार । वक्तोक्तिजीवि-
तकारभट्टनायकयोर्द्वयोरपि व्यापारप्राधान्येऽविशिष्टेऽपि पूर्वत्र विशिष्टाया अ-
भिधाया एव प्राधान्यम्, उत्तरत्र रसविषयस्य भोगकृत्त्वापरपर्यायस्य व्यञ्ज-
नस्य । ध्वनिकारः पुनरिति । पुनश्शब्देनोद्घातादिमतव्यावर्तकेन ध्वनि-
कारमतस्य युक्तत्वं द्योतयति । अत्रश्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति । व्यञ्ज-
नव्यापारानभ्युपगमेऽर्थान्तरगम्यत्वोपलक्षिताना पर्यायोक्तादीनामनुत्थानात् ।
इयता व्यञ्जनव्यापारस्यास्तित्त्वं प्रतिपाद्य व्यङ्ग्यस्य प्राधान्यगुपपादय-
ति — व्यापारस्य चेत्यादिना । गुणालङ्कारोपस्कर्तव्यत्वेनेत्यनेन गुणाल-
ङ्कारयोरप्राधान्यमाह । उपस्कारकं ह्युपस्कार्यं प्रति गुणीभवति । व्यापारस्य
विषयमुखेनेत्यादिना व्यञ्जनव्यापारस्याप्राधान्यमुपपाद्य व्यङ्ग्यप्राधान्यमुपस-
हरति — तस्मादिति । व्यापारस्याप्राधान्यायोपन्यन्त विषयेकनियत समग्र
भरसहिष्णुत्वं विवृणोति — यस्य गुणेति । रसादयस्त्विति । अङ्गिमृता

१ 'सर्व' २ 'व्यय' क स पाठ ३ 'स्थानता', ४ 'स्य च वि ग पाठ'
५ 'त्व' स ग पाठ ६ 'रा' ग पाठ ७ 'वदु' स पाठ

ङ्कारकृतचारुत्वपरिश्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालङ्कारत्वेन वाच्याः । अलङ्काराणांमुपकारकर्त्वाद् रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद् व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थभूतः काव्यजीवितमिति । एष एव च पक्षो वाक्यार्थविदां सहृदयानामावर्जकः । व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैग्नपहुतत्वात्, तदाश्रयणे च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् । यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गत्या व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत्, तद् वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिता-

इति शेषः । अथवा जीवितभूता इत्यस्यैवायमर्थः । तदा त्वेकवाक्यता । रसादिवदन्यस्यापि व्यङ्ग्यस्य विशिष्टस्यैव प्राधान्यमिति दर्शयन्नुपसंहरति — तस्माद् व्यङ्ग्य एवेति । इतिः समाप्तौ । अस्य ध्वनिकारपक्षस्योपपत्तिमत्त्वेन स्वाभिमतत्वं दर्शयति — एष एव चेत्यादिना । अस्तु व्यञ्जनव्यापारस्यानपहवः । ततः किमायातं व्यङ्ग्यप्राधान्यस्येत्यत आह — तदाश्रयण इति । पक्षान्तरस्य व्यापारादिप्राधान्यवतः । अप्रतिष्ठानं च 'व्यापारस्य विषयमुखेनेत्यादिना पूर्वमेव प्रतिपादितम् । तदनाश्रयण इति पाठे व्यञ्जनव्यापारानङ्गीकारे पर्यायोक्ताद्यलङ्कारानुदयप्रसङ्गेनोद्भटादिमतस्याप्रतिष्ठानादिति पूर्वोक्तानपहुतत्वोपपादनमेवार्थः । ननु महिमनि जीवति व्यञ्जनव्यापारस्य कथमनपहुतत्वमित्याशङ्क परिहरति — यच्चित्यादिना । तुशब्देन शब्दविशेषात्मनः काव्यस्य शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणव्यापारगोचरेणार्थेन चमत्कारकारित्वकथनमत्यन्तमसमीचीनमिति दर्शयति । तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादिति । 'भम धम्मिअ' इत्यादौ वाच्यस्य गृहभ्रमणविध्यादेः प्रतीयमानस्य गोदावरीतीरभ्रमणनिषेधादेश्च शिंशपावृक्षयोरिव न तादात्म्यम् । नापि धूमाग्न्योरिव

भिधानम् । तदेतत् कुशाग्रीयधिपणक्षोर्दनीयमतिगहनमिति ने-
ह प्रतन्यते । अस्ति तावद् व्यङ्ग्यनिष्ठो व्यञ्जनव्यापारः^१ । तत्र
व्यङ्ग्यस्य प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यौ द्वौ
काव्यभेदौ । व्यङ्ग्यस्यास्फुटत्वेन गुणालङ्कारवत्त्वे तु चित्राख्य-
स्तृतीयः काव्यभेदः । तत्रोत्तमो ध्वनिः । तस्य लक्षणाभिधामू-
लत्वेनाविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्याख्यौ द्वौ भेदौ । आ-
द्योऽप्यर्थान्तरसङ्गमितवाच्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वेन द्विभेदः ।

तदुत्पत्तिलक्षण कार्यकारणभाव । कुशाग्रीय कुशाग्रसदृशम् । 'कुशाग्राच्छ'
(५ ३ १०५) इति छ । व्यङ्ग्यनिष्ठ इति । व्यङ्ग्यपर्यवसित । व्यङ्ग्य
प्रत्युपसर्जनीभूत इत्यर्थ । प्राधान्याप्राधान्याभ्यामिति । वाच्यापेक्षया ।
तत्रोत्तमो अनिरिति । ध्वनिलक्षण काव्यभेद उत्तम । यद्यपि 'तस्य लक्ष-
णे'त्यादिना ध्वनेरेव प्रकारभेदो दर्शित , तथाप्यस्यार्थान्तरे सङ्गमितादिप्रकार-
वैच्यस्य गुणीभूत-यङ्ग्येऽपि साधारणत्यादुपलक्षणमेतत् । कालिदासादि-
प्रबन्धेषु शाकुन्तलेर्णासहारादिषु । प्रबन्धग्रहणं चैकस्मिन् वास्येऽपेक्षितस
कलीप्रभावानुभावव्यभिचार्युपादानम्याश्रयत्वात् कतिपयोपादाने चेतरेषामु
न्नेयत्वेन तत्तदवस्थाविशेषविशिष्टाना रसार्दना स्फुटतयानभिव्यक्ते । अल
द्वारध्वनिर्यथा—

अर्जुनगुणानुरागी रजितगोमण्डलो बलज्येष्ठ ।

यदुपनिरभिमतमस्य शब्दयुत जयति निघुपहितनिरत ॥

अत्र वर्णनाये रजितर्मणि अभिधाया नियन्त्रणान् शब्दशक्तिमूलानुरणनय-
ज्ञेन कृप्तेन महोपमानोपमेयभाजप्रतीतिरूपमाट्टागे व्यङ्ग्य । चस्तुध्वनि-
र्यथा—

द्वितीयोऽप्यसंलक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतया द्विविधः । लक्षणा-
मूलः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिः । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽर्थश-
क्तिमूलो रसादिध्वनिः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्ति-
मूलो वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्चेति । तत्र रसादिध्वनिः कालि-
दासादिप्रबन्धेषु । गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्याङ्गत्वादिभेदैर्यथासम्भवं
समासोक्त्यादौ प्रदर्शितम् । चित्रं तु शब्दार्थोभयालङ्कारस्वभा-
वतया बहुतरप्रभेदम् । तथाहि —

इहार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं शब्दार्थपौ-
नरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्रकाराः ॥ १ ॥

आदौ पौनरुक्त्यप्रकारवचनं वक्ष्यमाणालङ्काराणां कक्ष्या

कथयामि वः क्षितीशाः ! रविवर्मणि भजत वैतसीं वृत्तिम् ।

अस्य हि रोपो रोपः प्रसाद एव प्रसादश्च ॥

अत्र कथयामि वः क्षितीशा इति वाक्यरूपेणोपदेशपर्यवसायिनार्थान्तरसङ्क-
मितवाच्येन वक्तुर्नैभृत्यं व्यज्यते । उत्तरार्धे रोपो रोपः प्रसाद एव प्रसाद
इत्यत्र पदावृत्तिभ्यां साफल्यपर्यवसायि(नी)भ्यामर्थान्तरसङ्कमितवाच्याभ्यां
वर्णनीयस्यावश्यभजनीयत्वलक्षणं वस्तु व्यज्यते । एवं तावद् ध्वनिकारमत-
स्यैवानवधतां दर्शयित्वा तेनैव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रपञ्चितत्वात् संक्षे-
पेण-तत्प्रकारानुद्दिश्य चित्रकाव्यप्रभेदान् दर्शयितुमुपक्रमते — चित्रं त्वित्या-
दिना । तुशब्देन अन्यत्राप्रपञ्चितत्वाद् बहुवक्तव्यत्वाच्च स्वसंरम्भगोचरतां
धोतयति । शब्दार्थेत्यादि । शब्दार्थोभयालङ्कारभेदादवान्तरभेदाच्च ।

ननु 'गुर्वलङ्कारसूत्राणामि'त्यनेन सूत्राणामलङ्कारस्वरूपनिरूपणपरत्वं दर्शि-
तम् । तच्च प्रथमसूत्रे न दृश्यते । अत आह—आदावित्यादि । कक्ष्याविभागेति ।

१. 'गव्यङ्गपस' क. पाठः. २. 'ले', ३. 'स्तुम्पोऽलङ्काररूपो रसवपध । अ', ४. 'वृ ।
त्रि', ५. 'वस्तु', ६. 'थाल', ७. 'रमे' क. ख. पाठः. ८. 'नयवृत्तिरु' क. पाठः.

विभागघटनार्थम् । अर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वेऽपि प्रथममर्थगतनिर्देशश्चिरन्तनप्रसिद्ध्या पुनरुक्तवदाभासस्य^१ पूर्वं लक्षणार्थः । इह^२ शब्दे प्रस्थाने । इतिशब्दः प्रकारे । त्रिशब्दादेव सङ्ख्यासमाप्तिसिद्धेः ॥

तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥ २ ॥

प्ररूढाप्ररूढत्वेन द्वैविध्यम् । प्रथम^३ हेयवचनमुपादेये^३ विश्रान्त्यर्थम् । तत्रेति त्रयनिर्धारणे । यथावभासनं विश्रान्तिः प्ररोहः ॥

आमुखावभासनं पुनरुक्तवदाभासम् ॥ ३ ॥

आमुखग्रहणं पर्यवसानान्यथात्वप्रतिपत्त्यर्थम् । लक्ष्य-

अर्थपौनरुक्त्ये पुनरुक्तवदाभास, शब्दपौनरुक्त्ये छेकानुप्रासादिः, उभयपौनरुक्त्ये लाटानुप्रासः इत्येवरूपः कक्ष्याविभागः । अर्थापेक्षयेत्यादि । प्रथमप्रतिपत्त्यस्वरूपेण शब्देनार्थप्रत्ययादन्तरङ्गत्वम् । चिरन्तनप्रसिद्धयेति । उद्घटादिभिः प्रथममलङ्कारेषु पुनरुक्तवदाभासो लक्षितः । शब्द इति । शब्देनार्थव्यवहारलक्षणे ।

“इतिहंतुप्रकरणप्रकाशदिग्भासिषु”

इति समाप्त्यर्थत्वेन पठिनस्यापीतिशब्दस्य नात्र तदर्थत्वमित्याह — इतिशब्दः प्रकार इति । त्रिशब्दादेवेति । त्रिशब्दस्य न्यूनार्थिकमत्राद्यवच्छेदपरत्वात् ॥

अलङ्कारप्रस्तावात्प्रस्तुतत्वेऽपि दोषरूपपौनरुक्त्यस्वरूपकथनमन्यार्थमित्याह — प्रथममित्यादि । यथावभासनमित्यादि । आपानतत् पर्यवसानवैलायामप्यैकार्थ्यप्रतीतिगित्यर्थः ॥

निर्देशे नापुंसकः संस्कारो लौकिकालङ्कारवैधर्म्येण काव्यालङ्काराणामलङ्कार्यपारतन्व्यध्वननार्थः । अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालङ्कारोऽयम् । प्रभेदास्तु विस्तरभयान्नोच्यन्ते । उदाहरणं मङ्गीये श्रीकण्ठस्तवे—

“अहीनभुजगार्धीशवपुर्वलयकङ्कणम् ।
शैलादिनन्दिचरितं क्षतकन्दर्पदर्पकम् ॥
वृषपुङ्गवलक्ष्माणं शिखिपावकलोचनम् ।
ससर्वमङ्गलं नौमि पार्वतीसैखमीश्वरम् ॥”

इत्यादि । एतच्च सुव्रन्तापेक्षर्यो । तिङन्तापेक्षया यथा तत्रैव—

नापुंसक इति । सौरमादेशलक्षणः । यथा लौकिकाः कटकमुकुटादयोऽलङ्कारा अलङ्कार्येभ्यः करादिभ्यः पृथग्भूय स्वातन्त्र्येणाप्युपलभ्यन्ते, नैवं काव्यालङ्काराः, अलङ्कार्यो शब्दार्थावन्तरेण पृथगनुपलब्धेः । अतश्चैषां तत्पारतन्व्यम् । तच्च स्वलिङ्गपरिहारेण स्वाश्रयस्य काव्यस्य लिङ्गेन निर्देशादवगम्यते, यथा शुक्लं चक्षामिति शौक्यस्य । तदेवमलङ्कार्यपारतन्व्यस्यात्र सूचितत्वात् छेकानुप्रासादिषु तदनादरः । अस्य पुनरुक्तवदाभासस्यान्यैः शब्दालङ्कारत्वमुक्तम् । तदयुक्तमित्याह — अर्थपौनरुक्त्यादेवेत्यादि । प्रभेदास्त्विति । सार्धज्ञानार्थकसमङ्गलमङ्गलशब्दनिष्ठत्वपदद्वयैकपदसर्वाश्रयपरिवृत्यक्षमत्वादयः । अहीनेत्यादि । हीनादन्यः, अहीनामिनश्च । वलयं सन्निवेशविशेषः, करभूषणं च । शैलादिं नन्दयितुं शीलवत्, शैलादिर्नन्दी चेति श्रीनन्दिकेश्वरस्य नामनी । दर्पशब्दात् समासान्ते कपि दर्पक इति रूपं, कामपर्यायश्च । पुङ्गवः श्रेष्ठः, पुंस्त्वविशिष्ट(ष्टिष्टो) गौश्च । शिखी प्रशस्तशिसः,

“भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशेखरः ।

जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥”

इत्यादि । शब्दपौनरुक्त्यं तु व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जन-
समुदायपौनरुक्त्यं च । अलङ्कारप्रस्तावे केवलस्वरपौनरुक्त्यम-
चारत्वान्न गण्यत इति द्वैविध्यमुक्तम् ॥

अग्निश्च । ससर्वमङ्गलं सर्वमङ्गलैः सहितं, सर्वमङ्गलया सहितं च । कुण्डली कुण्ड-
लवान्, सर्पश्च । व्यक्ताः शशिनः शुभ्रा अंशव शेखरं यस्य, शशी शुभ्रांशुश्चेति
चन्द्रनामनी च । व्यक्तशिशुशुभ्रांशुशीतगुरिति पाठे व्यक्तशिशुधवलांशुत्ववि-
शिष्टः शीतगुः चन्द्रः शेखरत्वेन यस्यास्ति इत्यर्थः, शुभ्रांशुः शीतगुरिति
चन्द्रनामनी च । सदापायात् सततमपायतः, सततं पायाच्च । चेतोहरो
मनोहरः, हरः शिव इति शिवनामनी च । भुजङ्गकुण्डलीत्यादौ सुवन्तपौन-
रुक्त्ये सत्यपि सदा पायाद् अव्याद् इति तिङन्तपौनरुक्त्यप्रतिभासात् तिङ-
न्तापेक्षयेत्युक्तम् । अत्रोदाहरणद्वये सर्वत्रैकपदपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वं, सुवन्त-
विषये सार्थकपदनिष्ठत्वं, तिङन्तविषये सार्थकनिरर्थकपदनिष्ठत्वं, कन्दर्पद-
र्पकेत्यत्र भङ्गनिष्ठत्वं च । पदद्वयपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वादौ यथा —

वितरणसमरहितं त्वामरिचक्रविमर्दविहितहेयाकम् ।

लब्ध्वा नायकमनघं विभाति यदुर्वार ! मेदिनीबलयम् ॥

अत्र रणसमेत्यरिचक्रेति च पदद्वयपर्यायपरिवृत्त्यक्षमत्वम् । आद्ये द्वयोरौ
नैरर्थन्त्यं, द्वितीये सार्थकत्वम् । व्यञ्जनमा(त्रभि?वि)ति मात्रशब्देन स्वरस-
म्यनिवमो व्यावर्त्यते, न तु तदभावः प्रतिपाद्यते । अतः सायसायमित्यादं
स्वरसाम्यं न दोषाय । स्वरसाम्यपौनरुक्त्यावचने नामम्भवो हेतुः, किन्त्वन
लङ्कारत्वमेवेत्याह — अलङ्कारप्रस्ताव इति ।

सङ्ख्यानियमे पूर्व छेकानुप्रासः ॥ ४ ॥

द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं सङ्ख्यानियमः । पूर्वं व्यञ्जनमात्राश्रितम् । यथा—

“किं नाम ददुर दुरध्यवसाय ! सायं
कायं निपीड्य निनदं कुरुपे रूपेव ।

एतानि केलिरसितानि सितच्छदाना-
माकर्ण्य कर्णमधुराणि न लज्जितोऽसि ॥”

अत्र सायंशब्देऽस्यालङ्कारस्य यकारमात्रसादृश्यापेक्षया वृत्त्यनुप्रासेन सहैकाभिधानानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । छेका विदग्धाः ।

व्यञ्जनमात्राश्रितमित्यनेन सूत्रस्थस्य पूर्वशब्दस्यार्थमाह । किं नामेत्यादि । मधुरवचसां मध्ये कटुभाषिणं कश्चिदप्रस्तुतसरूपस्तुत्या प्रतिक्षिपति । अत्र दुरदुरेति द्वौ व्यञ्जनसमुदायौ मिथः सदृशौ । एवं सायसाय रूपरूपे मितसित कर्णकर्णेत्यत्र । इत्यनेकधात्वम् । वृत्त्यनुप्रासेनेत्यादि । केवलव्यञ्जनसादृश्यलक्षणप्रकारविशिष्टेन । एकाभिधानेति । सायसायमित्यत्र दुरदुरेतिवच्छेकानुप्रासः । सायं कायमित्यत्र 'आटोपेन पटीयसे'त्यादिवद् वृत्त्यनुप्रासः । तावुभावप्येकं सायंशब्दमाश्रयतः । अत्रस्तुतत्वेऽपि सङ्करदर्शनं तस्य तस्यालङ्कारभ्यालङ्कारान्तरासंसृष्टोदाहरणदौर्लभ्यं प्रधानेन व्यपदेशं च ख्यापयितुम् । छेका विदग्धा इति । न त्वालयवर्तिनो मृगयक्षिणः । अनेनच्छेकानामनुमतत्वेन सम्बन्धी अनुप्रास इति अस्य निरुक्तिं दर्शयति । पूर्वत्रापुनरुक्तस्यापि पुनरुक्तवदाभासः प्रतिभास इत्यस्यार्थस्य स्फुटत्वाद् न निरुक्तिः कृता ॥

१. 'माश्रि', २ 'उदाहरण—दि' स पाठ. ३ 'अप्रकारत्वं', ४. 'स्यात्-
द्वारा' क. रा. पाठ.

अन्यथा तु वृत्त्यनुप्रासः ॥ ५ ॥

केवलव्यञ्जनसादृश्यमेकधा समुदायसादृश्यं ज्यादीनां
च परस्परसादृश्यमन्यथाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः ।
तद्वती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः । सा च परूपकोमलमर्घ्यमवर्णार-
ब्धत्वात् त्रिधा । तदुपलक्षितोऽयमनुप्रासः । यथा मदीये श्री-
कण्ठस्तवे—

“आटोपेन पट्टीयसा यदपि सा वाणी कवेरामुखे
खेलन्ती प्रथते तथापि कुरुते नो सन्मनोरञ्जनम् ।
न स्याद्यावदमन्दसुन्दररसालङ्कारञ्जकारितः
स प्रस्यन्दिँलसद्रसायनरसासारानुसारी रसः ॥”

स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम् ॥ ६ ॥

अत्र कचिद् मिञ्चार्यत्वं, कचिदनर्थकत्वं, कचिदेकर्या-
नर्थकत्वमपरस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकाशयम् । यथा—

केवलव्यञ्जनसादृश्यमित्यनेन व्यञ्जनसमुदाययोरित्यस्यान्यथाभावो द-
क्षितः, एकधेलनेगानेकधेत्यस्य, ज्यादीनामित्यनेन द्वयोरित्यस्य । आटोपेने-
त्यादि । पूर्वार्धे केवलव्यञ्जनसादृश्यम् । अलङ्कारञ्जकारित इत्यत्र व्यञ्जन-
समुदाययोरैकधा सादृश्यम् । रसायनेत्यादीं रेपत्प्रकारात्मेनां ज्यादीनां
व्यञ्जनसमुदायानां सादृश्यम् ॥

संक्षेपेन इति । अत्रैव पाठपाठिकदेशादिवृत्तीनां सकलभेदानामन्तर्भाव
इति भावः । यो य इत्यादि । वनजे तामरसे इवायते रुचिरे इति नेत्रयोर्वि-

१ 'पत्र' ल पाठ. २ 'चरिते—जा', ३. 'मुगल', ४. 'न्द', ५. 'धन्व',
६. 'मितर' क ल पाठ. ७ 'मरणा', ८. 'मय' च. पाठ.

“यो यः पश्यति तन्नेत्रे रुचिरे वनजायते ।

तस्य तस्यान्यनेत्रेषु रुचिरेव न जायते ॥”

इदं च सार्थकत्वे । एवमन्यत्तु ज्ञेयम् ॥

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥ ७ ॥

प्ररूढग्रहणं वक्ष्यमाणालङ्कारपौनरुक्त्यवैलक्षण्यार्थम् ।
यदाहुः— “शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पौनरुक्त्यमन्यत्रानुवादाद्”
इति ॥

शेषणे । अन्यनेत्रेष्वित्यत्र ‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुत्रद्भावः । रुचिरि-
च्छैव न जायते । एवमन्यत्त्विति । उभयानर्थकत्वे यथा—

दददनर्थित एव मनोरथादधिकमर्थिजनाय यदूद्ग्रहः ।

कथमिवास्तु पुरन्दरशाखिना समधुरो मधुरोक्तिविचक्षणः ॥

पूर्वभागानर्थक्ये यथा—

इतरपार्थिववद् यदुभूपतेः स्तुतिविधौ क इव क्षमते कविः ।

जयति कर्णमदृष्टचरेण यो वितरणेन रणेन च फल्गुनम् ॥

उत्तरभागानर्थक्ये यथा—

अभिजनश्रुतिविक्रमसम्पदः समवयन्ति यदुक्षितिप ! त्वयि ।

तदपि नैव तवास्ति वपुःश्रिया विजितदर्पक ! दर्पकलङ्किता ॥

वक्ष्यमाणेति अलङ्कारभूतलाटानुग्रासलक्षणशब्दार्थपौनरुक्त्यव्यावृत्त्य-
र्थम् । प्ररूढं दोष इत्यत्र वृद्धसम्मतिमाह — शब्दार्थयोरित्यादि ॥

तात्पर्यभेदवत् तु लाटानुप्रासः ॥ ८ ॥

तात्पर्यमन्यपरत्वम् । तदेव भिद्यते यत्र, न तु शब्दार्थ-
स्वरूपम् । यथा—

“ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति ।
रइकिरणणुग्गाहिआइ होन्ति कमलाइ कमलाइ ॥”

“अत्राब्जपञ्चनयने! नयने निर्मान्य” इत्यादौ विभक्त्यादेरैपौनरुः
क्येऽपि बहुतरशब्दार्थपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासत्वमेव । “काशा-

तात्पर्यभेदवन्वित्यादि । शब्दार्थपौनरुक्त्यमित्यनुवर्तते । शब्दार्थपौ-
नरुक्त्यरूपत्वादेवानुप्रासप्रस्तावोऽलङ्घनेनेह लक्षितः । अन्यपरत्वम् उद्देश्यवि-
धेयत्वादिभेदादन्वयभेदः । ताला इत्यादि ।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्र प्रथमस्य कमलशब्दस्य रविकिरणानुगृहीतानीत्यनेनान्वितस्योद्देश्या-
र्थवृत्तित्वं । द्वितीयस्य तु भवन्तीत्यनेनान्वितस्य विधेयार्थनिष्ठत्वम् ।
यद्यप्यस्य शोभावत्वादिलक्षणेऽर्थान्तरे सङ्गमितत्वादर्थभेदः, तथापि सङ्के-
तितार्थोपेक्षया पौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । ‘अत्राब्जपञ्चनयने’ इत्यादौ नयने
नयने इत्यत्र यद्यपि शब्दस्वरूपं न भिद्यते, तथापि पूर्वत्रैकत्वविशि-
ष्टायाः सम्बोधनमेवार्थः, उत्तरत्र द्वित्वविशिष्टयोर्दृशोः कर्मत्वमित्यर्थभेदात्
कथं लाटानुप्रासत्वमित्याद्यञ्च परिहरति— विभवत्त्यादेरित्यादि । आदि-
शब्देन चचनं गृह्यते । वर्णमात्रविभक्त्याद्यपेक्षया बहुतरस्य नयनेति
प्रातिपदिकस्वार्थपौनरुक्त्यात्र दोष इत्यर्थः । अत्र पूर्वं नयनशब्दोऽन्व-
यप्रसादशयविशिष्टार्थवृत्तिः सम्बोधनीयामुपलक्षयति । उत्तरस्तु निर्मीलनक्रिया-
कर्माभिधायी निर्मात्येत्यनेनान्वयं भजते । काशा इत्यादि । सङ्करः एक-
वाचकानुप्रासगलक्षणः । ननु लाटानुप्रासाद्विचित्रविषयत्वात् तस्य बहुविष-

काशा इवे”त्यादावनन्वयेन सहास्य सङ्करः। अन्योन्यापेक्षशब्दार्थगतत्वेनार्थमात्रगतत्वेन च व्यवस्थितेभिन्नविषयत्वात्।

अनन्वये च शब्देक्यमौचित्यादानुपङ्गिकम्।

अस्मिस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥

तदेवं पौनरुक्त्ये पञ्चालङ्काराः ॥ ९ ॥

निगदव्याख्यानमेतत् ॥

वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम् ॥ १० ॥

पौनरुक्त्यप्रस्तावे स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मकचित्रवचनम्। यद्यपि लिप्यक्षराणां खड्गादिसन्निवेशविशिष्टत्वं, तथापि श्रोत्राकाशसमवेतवर्णात्मकशब्दाभेदेन तेषां लोके प्रतीतेर्वाचकालङ्कारोऽयम्। आदिग्रहणाद् यथाव्युत्पत्तिसम्भवं

यत्वाच्चानन्वयः पृथगलङ्कारत्वेनै न लक्षणीय एव, कुतः सङ्कर इत्याशङ्क्यानन्वयस्य विविक्तोदाहरणत्वाभावेऽप्यलङ्कार्यात्मन आश्रयस्य भेदाद् भेद इत्याह— अन्योन्यापेक्षेति। शब्दावर्थाभेदमपेक्षेते, अर्थौ च शब्दाभेदमित्यर्थः। ननु यद्यर्थाश्रयोऽनन्वयः, तत् किमैकशब्दान्वयेनेत्यत आह— अनन्वय इत्यादि। औचित्यादिति। अन्यथा शब्दभेदेनार्थान्तरतया प्रतिभासादुपमानोपमेययोरेकत्वप्रतीतिविलम्बः स्यात् ॥

वर्णानामित्यादि। लक्ष्यलक्षणयोर्वैयधिकरण्येन निर्देश उद्धृतेनापि कृतः— ‘छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदशाकृतापि’ति। स्थानविशेषश्लिष्टेति। कर्णिकादिस्थानविशेषन्यस्त एकस्मिन् वर्णेऽनेकवर्णोपलम्भादनेकव-

पद्मवन्धादिपरिग्रहः । यथा—

“भासते प्रतिभासार ! रसाभाता हताविभा ।

भावितात्मा शुभा वादे देवाभा वत ते सभा ॥”

एषोऽष्टदलः पद्मवन्धः । अत्र दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टा-
क्षरत्वम् । विदिग्दलेष्वन्यथा । कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेव ॥

उपमानोपमेययोः साधर्म्यं भेदाभेदतुल्यत्वे

उपमा ॥ ११ ॥

णस्य सङ्गतत्वाद् वा । अस्य च स्थानविशेषश्लिष्टपौनरुक्त्यात्मकत्वस्य
प्रकरणसङ्गतौ हेतुगर्भविशेषणता । श्रवणेन्द्रियग्राह्यस्य शब्दत्वात् सङ्गा-
दिसन्निवेशविशेषभाजां लिप्यक्षराणां चक्षुर्ग्राह्यत्वादशब्दत्वात् चित्रस्य
शब्दालङ्कारत्वं न घटते इत्याशङ्क्य परिहरति— यद्यपीत्यादिना ।
अर्थवत एव शब्दस्यालङ्कारत्वाद् वाचकालङ्कार इत्युक्तम् । चित्रश-
ब्दस्य नपुंसकत्वेऽप्यलङ्कारापेक्षयायमिति पुङ्क्तिनिर्देशः । यथाव्युत्पत्तिस-
म्भवं व्युत्पत्तिसम्भवावनतिक्रम्य । पद्मवन्धादीति । आदिशब्देन चक्रमुञ्ज-
वन्धादिपरिग्रहः । भासत इत्यादि । प्रतिभासार ! ते तव सभा रसाभाता
रसेन आ समन्ताद् दीप्ता । हताविभा हता अविभा अत्रा यस्याः सा,
अविभा अज्ञानं वा यस्याः सा । भावितः भावनया विपयीकृत आत्मा यया सा
भावितात्मा । वादे कथाविशेषे शुभा । देवाभा देवसदृशी । सभासमासदोरभेदो-
पचारादेवमुक्तम् । दिग्दलेष्विति । सते सार तावि वादे इति चतुर्णामक्षर-
सुगमानां कर्णिकातो निर्गमप्रवेशयोरानुलोम्येन प्रानिलोम्येन च श्लिष्टाक्षरत्वम् ।
विदिग्दलेष्विति । प्रति ताह त्माशु वत इत्येवामक्षरयुगमानां सकृदेव पाठादन्य-
थात्वमश्लिष्टाक्षरता । कर्णिकाक्षरं तु श्लिष्टमेवेति । भा इत्येतस्याष्टदलः
पाठात् । सूत्रे प्रतिपदोक्तं खड्गमपहायादिशब्दोपात्तस्य पद्मवन्धस्योदाहरण-

अर्थालङ्कारप्रकरणमिदम् । उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतोप-
मानोपमेयनिपेधार्थम् । साधर्म्ये त्रयः प्रकाराः । भेदप्राधान्यं व्य-
तिरेकवत् । अभेदप्राधान्यं रूपकवत् । द्वयोस्तुल्यत्वं यथास्याम् ।

प्रदर्शनं खड्गस्य बहुभिरदर्शितत्वादतिक्लिष्टत्वाच्चेत्याहुः । खड्गस्य दि-
क्षितत्वे पुनरिदमुदाहरणं —

सानन्दवन्दिजनगीतविचित्रमूमा मातङ्गमन्धरगतिर्महनीयभासा ।
सारोत्तरेण वपुषा परिपन्थिहिंसासातत्यसङ्ग ! यदुनाथ! जयाङ्गजश्रीः ॥
सादितशत्रुदेहगलितरुधिरताटिनी नीतविवृद्धकीर्तिजलधिभरितनभसा ।
साहसवर्जितेन यदुवर ! गुरुतरसा सारवतीभयात ! धरणिरजनि भवता ॥

अनयोश्चायं प्रस्तारः — द्राढिकान्तरे सेति शब्दं न्यस्य प्रथमं पादमधोः-
क्रमेण न्यस्य तदन्तगतं माशब्दं नीशब्दं वा शिखायां न्यस्य तदेवारम्योर्ध्व-
क्रमेण द्वितीयं पादं यावत् साशब्दं न्यस्येत् । तस्यैव साशब्दस्य दक्षिणो-
त्तरपार्श्वयोस्तृतीयपादस्याधर्ष साशब्दादिमन्त्यार्धं च तदन्तं न्यस्येत् । एषा
द्राढिका । ततस्तमेव साशब्दमारम्योर्ध्वक्रमेण वर्णत्रयं तदुपगि गकारो भकारो
वा । तत्पार्श्वे पूर्ववत् शींस्त्रीश्चतुरधतुरो वर्णान् न्यस्येत् । एतत्फलकम् ।
ततस्तदुपरि वर्णद्वयम् । एतन्मस्तकम् ॥

अर्थालङ्कारप्रकरणमिदमित्यनेनोपमादेर्भोजेनोक्तुमुभयालङ्कारत्वं शब्दसा-
म्ये रुद्रटस्याभिमर्तं शब्दालङ्कारत्वमर्थं श्लेषादेश्च काव्यप्रकाशकारोक्तं शब्दालङ्का-
रत्वं च निरस्यति । ननु साधर्म्यं समानधर्मसम्बन्धः । स चापमानोपमेययोरिव स-
म्भवाति, न कार्यकारणादिकयोरिति साधर्म्यं इत्यनेनेव गतार्थत्वादुपमानोपमेययो-
रिति न निर्देष्टव्यमत आह — उपमानोपमेययोरित्यप्रतीतेति । “कुमुदमिव मुखं
तस्या” इत्यादौ । अत एवोपमानोपमेयग्रहणादनन्वयस्योपमेयोपमायाश्च व्यावृ-
त्तिः । लोके हि भिन्नयोरुपमानोपमेयत्वे व्यवस्थितत्वेन प्रतीयेते । तत्रानन्वये भेदा-

यदाहुः—“यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः” इति । उपमैवै च प्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कारवीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा । अस्याश्च पूर्णालुप्तौदित्वभेदाद् बहुविधत्वं चि-

भावः । उपमेयोपमायां व्यवस्थाया अन्यथाभावः । भेदाभेदतुल्यत्व इत्यनेन रूपकादेर्व्यतिरेकादेश्च व्यावृत्तिः । साधर्म्य इत्यनेनासदृशोपमादेः । व्यतिरेकवदिति । यथा व्यतिरेक इत्यर्थः । यत्र किञ्चिदित्यादि । किञ्चित्सामान्यमित्यनेनाभेदो दर्शितः, कश्चिच्च विशेष इत्यनेन भेदः । पूर्णेत्यादि । उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाद्योतकानामुपादाने पूर्णा । सा च पौढा कथिता—

“श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा”

इति । तत्रैवाद्युपादाने श्रौती । तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी । यथा—

वाचं वान्नां यथेशः प्रथयसि निधिरस्यंशुमालीव चाग्नां
रक्ताङ्गो भौमवत् त्वं तव भृगुसुतवत् काव्यशब्देन रूढिः ।
कान्त्या तुल्यस्त्वमिन्द्रोर्धुधगनिसमता युज्यते ते कलाव-
न्मित्रानन्दैकहेतोस्तदसि यदुनृप ! ज्योतिषां सञ्चयस्त्वम् ॥

एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता । तत्र धर्मलोपे पञ्चविधत्वमुक्तं—

“तद्वद् धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः”

इति । यथा—

कृतान्त इव विद्विषां प्रणयिनां यथा स्वर्हुमो
विहारगिरिसन्निभो यदुनरेन्द्र ! वीरश्रियः ।
समश्च कुमुपेपुणा त्वमसि कामिनीनामतः
पुनस्तव महीक्षितो दिवसदीपकल्पाः परे ॥

द्योतकलोपे पङ्क्तिधत्वमुक्तं —

“वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यडि ।
कर्मकर्त्रोर्णामुलि”

इति । यथा —

कुन्दश्वेतं यशस्ते तुहिनकरकरीयन्ति नित्यं चकोराः
कोशागारे स्ववेश्मीयति बुधनिबहस्तावके यादवेन्द्र ! ।
मध्याह्नार्कप्रतापं प्रतपति च भवानन्धकारायमाणान्
विद्राव्याजौ द्विपस्तत्कथमितरजनस्तावमेते स्तुमस्त्वाम् ॥

उपमानस्यानुपादाने धर्मद्योतकयोर्धर्मोपमानयोश्च लोपे प्रत्येकं द्वैविध्यम् ।
तदुक्तम् —

“उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा”

“एतद्विलोपे क्लिप्तमासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।”

द्योतकोपमेययोर्लोपे द्योतकोपमेयधर्माणां लोपे चैकधा । तदुक्तं — ‘क्यचि
वाद्युपमेयासे’ इति, ‘त्रिलोपे च समासगे’ति च । अन्ये तु द्योतकोपमान-
धर्माणां लोपात् त्रिलोपमाहुः । एवमुपमानादिलोपेऽष्टविधत्वम् । यथा —

फणधरभुजस्याजौ यस्य प्रतापविभावसौ

शलभति रिपुस्तोमस्तुल्यो न यस्य दयाविधौ ।

वसु च वितरन्नर्थिभ्यो यः सहस्रकरीयति

त्रिजगति भवेत् को नामास्योपमा रविवर्मणः ॥

अत्र फणधरभुजस्येति प्रतापविभावसाविति च बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च समासे
शलभतीति क्लिप्ति च धर्मद्योतकयोर्लोपः । तुल्यो न यस्य दयाविधाविति
को नामेत्यादौ चोपमानस्य धर्मोपमानयोश्च लोपः । सहस्रकरीयतीत्यत्रात्मानं
सहस्रकरमिवाचरतीत्यर्थप्रतीतिः क्यचि द्योतकोपमेययोर्लोप इति पञ्चभेदः ।
दर्शिताः । इतरस्य भेदत्रयस्योदाहरणं —

यदुनाथसमो नास्तीत्याहुः स्थाने मृगीदृशः ।

नहि सवननं तासां क्वचित् तद्रूपसन्निभम् ॥

न्तनैरुक्तम् । तत्रापि साधारणधर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूप्येण निर्देशः । क्वचिद् वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ् निर्देशः । पृथङ् निर्देशे च सम्बन्धिभेदमात्रं प्रतिवस्तूपमावत् । विम्बप्रतिविम्बभावो वा दृष्टान्तवत् । क्रमेणोदाहरणानि —

“प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तथा स पूतश्च विभूषितश्च ॥”

अत्र यदुनाथसमो नास्तीति नहि संवननं तासामित्यादौ च वृत्तौ च धर्मोपमानयोरुपमानस्य च लोपः । मृगीदृश इत्यत्र त्रिलोप इति पञ्चविंशतिरूपमाभेदाः । आदिशब्देन मालारशनोपमयोर्ग्रहणम् । लुप्तापूर्णात्वभेदादिति पाठे मालारशनोपमे अत्रैवान्तर्भूते इति न पृथगुपात्ते । पुंवद्भावाभावश्च पूर्णालुप्ताशब्दयोः संज्ञात्वेन गुणवचनत्वाभावात् । तयोश्चान्तर्भूतत्वेऽप्यन्यैः पृथगुपादानादस्माभिरुदाहरणं प्रदर्शयते । तत्र मालोपमायास्तु बहूपमानोपादानलक्षणायाः ‘प्रभामहत्ये’त्येतदेवोदाहरणम् । उत्तरोत्तरप्रथनात्मिका रशनोपमा यथा—

वपुःरिव मधुरं वचः प्रसन्नं वच इव कूपकभूपते ! मनस्ते ।

मन इव चरितं विशुद्धमैन्यांश्चरितमिव क्षितिपान् यशोऽतिशेते ॥

एषु च प्रभेदेषु यथासम्भवं प्रकारत्रैविध्यमन्यैरप्रदर्शितं दर्शयति — तत्रापीत्यादिना । साधारणधर्मस्य धर्मरूपस्य वा परावच्छेदकतयारोपितधर्मत्वस्य धर्मिरूपस्य वा । तत्रैकरूप्येण निर्देशो धर्मरूपस्यैव । सम्बन्धिभेदमात्रमिति । उपमानोपमेयलक्षणधर्मिभेदादेव भेदो न स्वरूपतः । अयमपि प्रकारो धर्मरूपस्यैव । विम्बप्रतिविम्बभावो मिथः सादृश्यम्, अयं तु धर्मधर्मिणोरुभयोरपि भवति । प्रभामहत्येत्यादि । अत्र दीपादीनामुपमानानां हिमवत् उपमेयस्य च पूतत्वविभूषितत्वे अनुगामितयैकरूप्येण निर्दिष्टे ।

“यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पद्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥”

अत्र वलितत्वावृत्तत्वे सम्बन्धिभेदाद् भिन्ने । धर्म्यभिप्रायेण तु
विम्बप्रतिविम्बत्वमेव ।

“पाण्ड्योऽयमंसार्षितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति त्रालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्विराजः ॥”

अत्र हाराङ्गरागयोर्निर्झरत्रालातपो प्रतिविम्बत्वेन निर्दिष्टौ ॥

सम्बन्धिभेदादिति । सम्बन्धिनोः कन्धरावृन्तयोर्भेदाद्, न स्वरूपतः । अन-
योश्चोपमानोपमेयभावः स्वसम्बन्धिनोर्मुखशतपत्रयोरभिधानसामर्थ्यादवसीय-
ते । धर्म्यभिप्रायेणेति । धर्मिणोः समानधर्मत्वेऽभिप्रेते विम्बप्रतिविम्बभाव
एव भवति, न सम्बन्धिभेदमात्रम् । धर्मयोस्तूपमेयमपि भवति । तत्र सम्ब-
न्धिभेदमात्र उदाहृतम् । विम्बप्रतिविम्बभावे यथा —

अनिशं निशम्यमाने रविवर्मनरेन्द्र ! भाषिते भवतः ।

अमृत इव पीयमाने निर्वृतिमुपयाति सुमनसां वगीः ॥

अत्र वचनामृतयोरुपमेयोपमानयोः निशम्यमानपीयमानत्वे धर्मो विम्बप्र-
तिविम्बत्वेन निर्दिष्टौ । अन्ये तु विम्बप्रतिविम्बभावस्यापि विद्यमानत्वात् तम-
प्यत्रैव दर्शयितुमाह — धर्म्यभिप्रायेणेति । धर्मिणोः कन्धरावृन्तयोर्मुखशतप-
त्रापेक्षया साधारणधर्मत्वाभिप्रायेण विम्बप्रतिविम्बभाव एव, वलितत्वादिना
तयोः सदृशत्वादित्याहुः । पाण्ड्योऽयमित्यादि । प्रथमपक्षेऽर्शितत्वाद्गुदाहर-
णम् । द्वितीये तु विविक्तत्वेन प्रदर्शनाय ॥

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयः ॥ १२ ॥

वाच्याभिप्रायेणात्र पूर्वरूपानुगमः । एकस्य तु विरुद्ध-
धर्मसंसर्गो द्वितीयसूत्रस्यैवचारिनिवृत्त्यर्थः । अत एवानन्वय इति
योगोऽप्यत्र सम्भवति । यथा —

“युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रभो^३वो
भीमोऽपि भीम इव वैरिषु भीमकर्मा ।
न्यग्रोधवर्तिनमथाधिपतिं कुरूणा-
मुत्प्रासनार्थमभिजग्मतुरादरेण ॥”

एकस्यैवेत्यादि । ननु साधर्म्यादिकस्य भिन्नवस्तुनिष्ठत्वादन कथं
सम्भवः, अत आह — वाच्याभिप्रायेणेति । एक एवार्थः शब्देन द्वि-
भिहितो भिन्नवदवभासते । तस्माद् अर्जुनोऽर्जुन इवेत्यादी एकस्यैवार्जु-
नस्य शब्दवाच्याकारपर्यालोचनेन भेदानभासात् पूर्वेनिर्दिष्टस्य साधर्म्या-
दिरूपस्यानुगमः सम्ग्रन्थो वेदितव्यः । अन्ये तु पूर्वमुपमानोपमेययोरे-
कतरप्रतिपादनायोपात्तस्य शब्दरूपस्य पर्यायव्यवच्छेदेन द्वितीयेऽप्यनुगमो-
ऽनुवृत्तिः वाच्याभिप्रायेण वाच्यस्यार्जुनादेः शब्दभेदोपाधिकभेदप्रतिभामा-
पनयनेन वासावस्यैकत्वस्य स्फुटप्रतिपत्तिमभिप्रेत्य क्रियत इति द्रष्टव्यम् ।
एतच्च लाटानुश्रव्यनिरूपणमय उक्तमप्यत्रानुष्मारयतीत्याहुः । विरुद्ध-
मिति । उपमानोपमेरत्वाप्राक्कणिकृतप्राक्कणिकत्वोत्तरप्राक्कणिकत्वप्रसिद्ध-
त्वाप्रसिद्धत्वलक्षणविरुद्धधर्ममगमं । विनीयेति । प्रकृतोपेक्षया द्विती-
यस्य सन्नद्धचारिणो निवृत्त्यर्थः । सदृशान्वुदासार्थ इति यावत् । अत
एवेति । सदृशान्वयामात्वात् ॥

द्वयोः पर्यायेण तस्मिन्नुपमेयोपमा ॥ १३ ॥

तच्छब्देनोपमानोपमेयत्वप्रत्यवमर्शः । पर्यायो यौगपद्या-
भावः । अत एवात्र वाक्यभेदः । इयं च धर्मस्य साधारण्ये व-
स्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे च द्विधा । आद्या यथा —

“खमिव जलं जलमिव खं हंसश्चन्द्र इव हंस इव चन्द्रः ।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि ॥”

द्वितीया यथा —

“सच्छायाम्भोजवदनाः सच्छायवदनाम्बुजाः ।
वाप्योऽङ्गना इवाभान्ति यत्र वाप्य इवाङ्गनाः ॥”

यौगपद्याभावः, न तु शब्दान्तरमेकार्थम् । अत एवेति । पर्या-
यवृत्तित्वात् । खमिवेत्यादि । अत्र विमलत्वादिधर्मः साधारण्येन प्रतीयते ।
सच्छायेत्यादि । अत्र सच्छायाम्भोजवदनत्वमेक एव धर्मो वाप्यङ्गना-
लक्षणसम्बन्धिभेदमात्रभिन्नो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन निर्दिश्यते । नन्वत्र
वापीपक्षे वदनमिवाम्भोजमित्यर्थः प्रतीयते, अङ्गनापक्षेऽम्भोजतुल्यं वद-
नमित्युत्तरत्रै विपर्ययेण । तत् कथमर्थभेदे सति धर्मस्यैकरूप्यम् । सत्यम् ।
अभेदाध्यवसायमूल्यातिशयोक्त्या धर्मस्यैकरूप्यमध्यवसातव्यम् । अथवा
वदनाम्भोजौपम्यलक्षणपरस्परसदृशाभिधायित्वाद्वा विम्बप्रतिविम्बभावरूपो
वस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशोऽवगन्तव्यः । यद्वा, परस्परोपमानोपमेयभूताम्भोजवदन-
लक्षणसंबन्धिभेदादसकृन्निर्दिष्टस्य सच्छायत्वस्य भेदः । तादृशवाप्यङ्गनापेक्ष-
या धर्मभूतयोर्मिथः सादृश्यविशिष्टयोरम्भोजवदनयोर्धर्मिणोर्विम्बप्रतिविम्ब-
भावः । अन्ये तु द्वयोरपि वाक्ययोः समानधर्मस्य सकृदुपादाने धर्मस्य सा-

सदृशानुभवाद् वस्त्वन्तरस्मृतिः स्मरणम् ॥ १४ ॥

वस्त्वन्तरं सदृशमेव । अविनाभावाभावान्त्रानुमानम् ।

यथा—

“अतिशयितसुरासुरप्रभावं शिशुमवलोक्य तवैव तुल्यरूपम् ।
कुशिकमुतमखद्विपां प्रमाथे धृतधनुपं रघुनन्दनं स्मरामि ॥”

सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारः । यथा—

“अत्रानुगोदं भृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः ।
रहस्त्वदुत्सङ्गनिपण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तिम् ॥”

अत्र च कर्तृविशेषणानां स्मर्तव्यदशाभावित्वेन स्मर्तव्यदशाभावि-
त्वमसमीचीनम् । प्रयोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तो-

धारण्यम् असृष्टुपादाने वस्तुप्रतिबस्तुनिर्देशं चाहुः । तदानीं सच्छायाम्भो-
जवदना वाप्योऽङ्गना इव, सच्छायवदनाम्बुजा अङ्गना वाप्य इवेत्यन्वयः ॥

सदृशानुभवादित्यादि । येनकेनचित् सदृशस्य दर्शनाद् यस्य कस्यचित्
स्मृतेरलङ्कारत्वेऽतिप्रसङ्गः । अत आह — वस्त्वन्तरमिति । अनुभूयमानेनेति
शेषः । सदृशशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । अविनाभावाभावादित्यादि । नहि
सदृशानुभवस्य वस्त्वन्तरस्मृतेश्च व्याप्तिरस्ति । नायमलङ्कार इति । अनलङ्का-
रोऽलङ्कारान्तरं वा । अनुगोदमित्यादावनलङ्कारः । ‘अहो’ इत्यादावनलङ्कारान्त-
रम् । अत्रानुगोदमित्यादि । अत्रे स्वापस्य स्मृतिः महचरितदेशदर्शनान् ।
स्मर्तव्यदशा स्थापायव्या । स्मर्तव्यदर्शनद्वयप्रयोगममयः । अममीचीनम् इद्रा-
नीमविद्यमानत्वात् । प्रयोऽलङ्कारशब्देनाङ्गितस्मृत्याग्न्यो व्यभिचार्यपरं प्रत्यङ्ग-

स्थापिता स्मृतिर्विषयः । यथा — ‘अहो कोपेऽपि कान्तं मुख-
मि’ति । तत्रापि विभावाद्यागूरितत्वे, नै स्वशब्दमात्रप्रतिपादि-
तत्वे । यथा — ‘अत्रानुगोदमि’त्यादौ ।

“यैर्दृष्टोऽसि तदा ललाटपतितप्रासप्रहारो युधि

स्फीतासृक्स्रुतिपाटलीकृतपुरोभागः परान् दारयन् ।

तेषां दुस्सहकामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रानल-

ज्वालाभीरभासुरे स्मररिपावस्तं गतं कौतुकम् ॥”

इत्यादौ सदृशानुभवेऽप्यशक्यवस्त्वन्तरकरणात्मा विशेषालङ्का-
रः । करणस्य क्रियासामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सम्भवात् । मतान्-
तरे काव्यलिङ्गमेतत् ॥

तदेते सादृश्याश्रयणेन भेदाभेदतुल्यत्वेऽलङ्कारा नि-
र्णीताः । सम्प्रत्यभेदप्राधान्ये कथ्यन्ते —

भूत उच्यते । आगूरितत्वे आक्षिप्तत्वे । विभावादिभिर्व्यञ्जितत्व इति यावत् ।
न स्वशब्देति । व्यभिचारिणां स्वशब्दवाच्यत्वस्य दुष्टत्वात् । अत्र स्मृतेः मु-
समालम्बनविभावः, कोपेऽपि कान्तत्वमुद्दीपनविभावः, अहो इत्यादिवचनं
व्यगारम्भानुभावः । यैरित्यादि । ललाटपतितप्रासप्रहारत्वेन ज्वलदलिकवि-
लोचनत्वप्रतियोगिकविम्बप्रतिविम्बभाववता सदृशस्य वर्णनीयस्यानुभवेन ज-
न्यस्य कौतुकास्तगमनेन स्वनिमित्ततयाक्षिप्तस्येश्वरज्ञानस्य साक्षात्कारत्वेन
विवक्षितत्वान्न स्पृह्यलङ्कारः, अपि तु वक्ष्यमाणस्तृतीयो विशेषप्रकार
इत्याह — सदृशानुभवेऽपीत्यादिना । मतान्तर इति । उद्भटादिमते । एवं-
विधवर्णनीयदर्शनस्येश्वरानुभवहेतुत्वात् काव्यलिङ्गत्वम् । तदुक्तं —

१ ‘अ’ क म. पाठ. २. ‘न तु स्व’ ग, ‘न तु स’, ३ ‘शपस्त्वन्तरानु’, ४.
वृ ॥ ता’, ५. ‘येण भं’ क. छ. पाठ. ६. ‘मिनि’ छ. पाठ.

अभेदप्राधान्य आरोप आरोपविषयानपह्वे रूपकम् ॥१५॥

अभेदस्य प्राधान्याद् भेदस्य वस्तुतः सद्भावः । आरोपो-
ऽन्यत्रान्यावापः । विषयस्य विषयवष्टब्धत्वाद् विषयापह्वेऽपह्व-
तिः । अन्यथा तु विषयिणा विषयस्य रूपवतः करणाद् रूप-
कम् । साधर्म्यं त्वनुगतमेव । यदाहुः — “उपमैव तिरोभूतभेदा
रूपकमिष्यत” इति । आरोपादभेदेनाध्यवसायः प्रकृष्यत इति
पश्चात् तन्मूलालङ्कारविभागः । इदं च निरवयवं सावयवं परम्प-
रितं चेति प्रथमं त्रिविधम् । आद्यं केवलं मालारूपकं चेति

“श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुतां प्रतिपद्येत कान्यलिङ्गं तदुच्यते ॥”

इति ॥

अभेदप्राधान्य इत्यनेनोपमादेर्व्यावृत्तिः, आरोप इत्युत्प्रेक्षादेः, विष-
यानपह्व इत्यपह्वेः । आरोप इत्यादि । अन्यत्र मुखादावन्यस्य चन्द्रादेरा-
वापः निक्षेपः । विषयवष्टब्धत्वादिति । अवष्टब्धत्वमाक्रान्तत्वम् । असत्त्वं
त्वापादनमिति यावत् । विषयिणा कमलादिना । विषयस्य मुखादेः । रूपव-
तः करणादिति । स्वीयकमलादिरूपशालित्वेन करणादित्यर्थः । अनेनैव रू-
पवन्तं करोतीति रूपवन्च्छब्दाणि च ष्युलि च रूपयतीति रूपकमिति निरु-
क्तिरपि दर्शिता । साधर्म्यं त्वनुगतमेवेति । एकयोगनिर्दिष्टस्य भेदाभेदतुल्य-
त्व इत्यस्य निवृत्तावपीति शेषः । प्रकृष्यत इति । सादृश्यातिशयप्रतीतेः ।
निरवयवमवयवेष्वो निष्क्रान्तम् । अवयवरूपणरहितमिति यावत् । सावय-
वमवयवरूपणयुक्तम् । परम्परितं रूपकपरम्परायुक्तम् । केवलमेकैव रूपि-
तम् । यत्रैकस्मिन् बहव आरोप्यन्ते तन्मालारूपकम् । समस्तानि रूप्यत्वै-

द्विधा । द्वितीयं समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विधैव ।
 तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधं सैत् प्रत्येकं
 केवलमालारूपत्वाच्चतुर्विधम् । तदेवमष्टौ रूपकभेदाः । अन्ये
 तु प्रत्येकं वाक्योक्तसमासोक्तादिभेदाः सम्भवन्ति । तेऽन्यता
 द्रष्टव्याः । क्रमेण यथा—

“दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां

पादप्रहार इति सुन्दरि ! नास्मि दूये ।

उद्यत्कठोरपुलकाङ्कुरकण्टकाग्रै-

र्यद् भिद्यते तव पदं ननु सा व्यथा मे ॥”

“पीयूषप्रसृतिर्नवा मखभुजां दात्रं तमोलूनये

स्वर्गङ्गाविमनस्ककोकवदनस्रस्ता मृणालीलता ।

द्विर्भावः स्मरकार्मुकस्य किमपि प्राणेश्वरीसागसा-

माशातन्तुरुदञ्चति प्रतिपदि प्रालेयभानोस्तनुः ॥”

नामिमतानि वस्तुनि स्वशब्दोपात्तानि विषयो यस्य तत् समस्तवस्तुविषयम् ।
 एकदेशे स्वशब्दोपादानाद् विशेषेण वर्तत इत्येकदेशविवर्ति । श्लिष्टाश्लिष्टेति ।
 विषयविषयिणोरैकशब्देन शब्दभेदेन चोपादानात् । यत्र विषयविषयिणोर्व्य-
 स्तत्वं तत्र वाक्योक्तं, यत्र पुनस्त्वयोः समस्तत्वं तत्र समासोक्तम् । आदिश-
 ब्देनोभयात्मकादयो गृह्यन्ते । अन्यतः भोजादिग्रन्थे ।

“समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि”

इत्यादिना निर्दिष्टाः । दास इत्यादि । अत्रैकस्यैव पुलकाङ्कुरस्यैकेनैव कण्टकेन

१. 'त', २. 'ल', ३. 'पर च द्विविध', ४. 'दिग्रमे', ५. 'न्ति । अन्य',
 ६. 'गोशदरण—दा', ७. 'वेद्युचि' क. टा. पाठः. ८. 'वो' ग. पाठ.

“विस्तारशालिनि नभस्तल्पत्रपात्रे
कुन्दोज्ज्वलप्रभमसञ्चयभूरिभक्तम् ।
गङ्गातरङ्गघनमाहिपदुग्धदिग्धं
जग्धं मया नरपते ! कलिकालकर्ण ! ॥”

“आभाति ते क्षितिभृतः क्षणदानिभेयं
निस्त्रिंशमांसलतमालवनान्तलेखा ।
इन्दुत्विपो युधि हठेन तयारिकीर्ती-
रादाय यत्र रमते तरुणः प्रतापः ॥”

क्षितिभृत इत्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितम् ।

“किं पद्मस्य रुचिं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झपकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्रेन्दौ तत्र सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्धतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्त्येव विम्बाधरे ॥”

रूपणाद् निरवयवत्व केवलत्वं च । पुलकात्कुर्वन्वत्र तु पुलकोद्गमम्याद्गुरुत्वे-
नाध्यवगमादतिशयोक्तिः । पीयूषेत्यादि । अत्रकस्याप्य शालेयभानुतनो पीयू-
षप्रयुत्यादिभिर्धनुभिः सह स्तपितस्यानिरवयवत्वमालम्ब्ये । विम्बारेत्यादि । अत्र
भक्तशयम्यात्रयपिनो भक्तत्वेन नभस्तल्पगङ्गातरङ्गयोर्गुणभावाद्दयवयवभूतयोश्च
पत्रपात्रत्वेन माहिपदुग्धत्वेन च स्तपितत्यादिदं नभस्तत्पुत्रिपय मात्रययम् ।
आभातीत्यादि । अत्र निस्त्रिंशस्य तमालवनान्तलेपान्त्रेन, प्रतापस्य तरुणत्वेन
(च) रूपेण शब्दम् । कीर्तीनां नापिजातेन रूपेणमायम् । अत्र इदमेकदेशविप्र-
ति । अत्रैव केवलं श्लिष्टशब्दपरम्परित दर्शयति — क्षितिभृत इति । अत्र निस्त्रिं-

अत्र वक्त्रेन्दुरूपणहेतुकं पीयूषस्याधरामृतेन श्लिष्टशब्देन रूपणम् ।

“विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते !

दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर ! ।

सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !

साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥”

अत्र त्वमेव हंस इत्याधारोपणपूर्वको मानसमेव मानसमित्या-
धारोप इति श्लिष्टशब्दमालापरम्परितम् ।

“यामि मनोवाक्कायैः शरणं करुणात्मकं जगन्नाथै ! ।

जन्मजरामरणार्णवतरणर्तारण्डं तवाङ्घ्रियुगम् ॥”

शस्य तमालवनान्तलेखात्वेन रूपणनिमित्तं वर्णनियस्य राज्ञः पर्व(ते ? तत्त्वे)न
श्लिष्टशब्देन रूपणम् । श्लिष्टशब्देनेति । अमृतशब्दस्योत्कृष्टरससुधारसलक्ष-
णोभयार्थवृत्तित्वात् । त्वमेवेत्यादि । ज्ञप्त्यपेक्षया हंसत्वारोपं मानसत्वारोपे
निमित्तं ब्रुवतो मद्भ्रुकस्य उत्पत्त्यपेक्षया मानसत्वाधारोपं हंसत्वाधारोपे निमि-
त्तं वदतः काव्यप्रकाशकारस्य च न विरोधः । श्लिष्टशब्दमालापरम्परितमिति ।
मानसशब्दो मनस्सरोविशेषयोर्वर्तते, कमलासङ्कोचशब्दो लक्ष्म्याः सङ्कोचे क-
मलानामसङ्कोचे च, दुर्गामार्गणशब्दो दुर्गाणाममार्गणे दुर्गाया मार्गणे च, स-
मित्स्वीकारशब्दः समिधां समितां च स्वीकारे, सत्यप्रीतिशब्दः सत्ये प्रीतौ
सत्यां देव्यामप्रीतौ च, विजयशब्दः शत्रुपराभवेऽर्जुने चेति श्लिष्टत्वम् । दीप्त-
द्युतिदक्षभीमशब्दानां संज्ञाव्यतिरेकेणार्थान्तरमनाश्रयणीयम् । उभयोरपि रू-
पकयोः श्लिष्टत्वे कस्य किं निमित्तं स्यात्, प्रक्रमभेदप्रसङ्गश्च । एकस्यैव वर्ण-
नीयस्य बहुभिर्हंसादिभिः सह रूपितत्वान्मालात्वम् । यामीत्यादि । अत्रा-

“पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो

भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः ।

सद्भामत्रैस्तुताम्यन्मुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः

खड्गः क्षमासौविदल्लः समिति विजयते मालवाखण्डलस्य ॥

अत्र क्षमासौविदल्ल इति परम्परितमप्येकदेशविवर्ति । एवमादयोऽपि भेदाः लेशतः सूचिता एव । इदं च वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथा —

इधियुगस्य तरण्डत्वारोपे हेतुर्जन्मादेरणवत्वारोपः । अइधियुगस्यैकवारमेव रूपितत्वाच्च केवलत्वम् । पर्यङ्क इत्यादि । भग्नप्रत्यर्थिवंशत्वादुल्बणो विजय एव करी तस्य स्त्यानदानाम्बुपट्टः । अत्र क्षमासौविदल्ल इत्यादि । एतद् राजलक्ष्म्याः पर्यङ्क इत्यत्राप्युपलक्षणम् । एवमादयोऽपीति । यथा सावयवं समस्तवस्तुविषयैकदेशविवर्तित्वाभ्यां भिद्यते, तथा परम्परितमपि । तत्रैकदेशविवर्ति दर्शितम् । पौरुषाब्धेस्तरङ्गः खड्ग इत्यादौ समस्तवस्तुविषयम् । छिष्टशब्दनिबन्धने त्वेकदेशविवर्तित्वमेव । तदुक्तं —

“यद्वैकदेशवर्ति स्यात् पररूपेण रूपणात्”

इति । वैधर्म्येणापीति । पौरुषाब्धेस्तरङ्गः खड्ग इत्यादौ श्यामत्वादिना मिथः सदशखड्गतरङ्गसम्बन्धेन पौरुषाब्धयोः, महत्त्वादिना मिथः सदशपौरुषाब्धि-सम्बन्धेन खड्गतरङ्गयोश्च साधर्म्यम् । सौजन्याम्बुमरुस्थली राजावलीत्यत्र हेयत्वेनोपादेयत्वेन च मिथः सदशयोः मरुस्थलीराजावलयोः सौजन्याम्बुनोश्च परस्परसम्बन्धाभावेन वैधर्म्यम् । एवं सुचरितालेर्येत्यादौ च । रूपकस्य वाक्योक्तादित्वे यथा —

“सौजन्याम्बुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुण-

ज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायोगश्वपुच्छच्छटा ।

यैरेपा च^१ दुराशया कलियुगे राजावली सेविता

तेषां^२ शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे^३ सेवा कियत् कौशलम् ॥”

अत्र चारोप्यमाणस्य धर्मित्वादाविष्टलिङ्गसङ्ख्यत्वेऽपि क्वचित् स्वतोऽसम्भवेत्सङ्ख्यायोगस्य विषयसङ्ख्यत्वं प्रत्येकमारोपात् । यथा — “क्वचिद् जटावल्कलावलम्बिनः कपिला दावाग्रय” इत्यादौ । नहि कपिलमुनेर्वहुत्वम् ।

यथाकाङ्क्षसि वीक्षितुं गुणरुचे ! चेतः समस्तान् गुणान्
कोलम्बाख्यमुपेहि दक्षिणदिशासीमन्तरत्नं पुरम् ।
आस्ते यत्र भुजेन कीर्त्तिशशिनः पूर्वाचलेनोद्ग्रह-
न्पूर्वामर्णवमेखलां यदुपतिः कल्पद्रुमो जङ्गमः ॥

अत्र सीमन्तरत्नं पुरमिति वाक्योक्तम् । अर्णवमेखलामिति समासोक्तम् । कीर्त्तिशशिनः पूर्वाचलेन भुजेनेत्युभयात्मकम् । कल्पद्रुमो जङ्गम इति विशिष्टम् । आरोप्यमाणस्य धर्मित्वादित्यादि । धर्मस्यारोपे निमीलितानि कुमुमानीत्यादौ विषयनिमित्तत्वं भवत्येव । स्वतोऽसम्भवेत्सङ्ख्यायोगस्य आरोपमन्तरेणासम्भवाद् विषयगतसङ्ख्याविशेषयोगस्य । अयमर्थः — यद्यपि रूपके विषयिणो लिङ्गनियमवत् सङ्ख्यानियमोऽपि प्राप्तः, तथापि प्रतिविषयमारोपितत्वेन भेदावसायादेकस्यैव विषयिणोऽनेकत्वं युज्यते । कपिला दावाग्रय इत्यत्र श्लेषदर्शनात् श्लेषविषयमेतदिति न मन्तव्यम् । त्वत्पादनसचन्द्राणामित्यादायश्लेषेऽपि दर्शनात् । समुदायारोपविवक्षायां तु विषयबहुत्वेऽपि विषयिण एकत्वमेव । यथा — ‘प्राणास्तृणमि’ति । नहि कपिलमुनेरिति । स्वत इति श्लेषः ।

“भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदमुजगजं प्रसह्य कुरुते विपं वियोगिनीनाम् ॥”

इत्यत्र नियतसङ्ख्याककार्यविशेषोत्थापितगरलार्थप्रभावितो वि-
पशब्दे श्लेष एव जलदमुजगजमिति रूपकसाधक इति पूर्व-
सिद्धत्वाभावाद् न तन्निवन्धनं विपशब्दे श्लिष्टशब्दपरम्परित-
मिति श्लेष एवात्रेत्याहुः ॥

आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ॥ १६ ॥

आरोप्यमाणं रूपके प्रकृतोपयोगित्वाभावात् प्रकृतोपर-
ञ्जकत्वेनैव केवलेनान्वयं भजते । परिणामे तु प्रकृतात्मतया-
रोप्यमाणस्योपयोग इति प्रकृतमारोप्यमाणरूपत्वेन परिणमति ।

भ्रमिमित्यादि । जलदमुजगजं विपमित्यत्र श्लिष्टशब्दपरम्परितशब्दाध्युदासाय
श्लेषस्य रूपकनैरपेक्ष्यं रूपकस्य श्लेषसापेक्षत्वं चाह— नियतसङ्ख्याकेति ।
गरलवर्तिभ्रम्यादिकार्यविशेषापेक्षेनैव विपशब्दस्य सलिलगरलक्षणोभयार्था-
भिधायित्वप्रतीतिः, न तु जलदस्य भुजगत्वरूपणेनेति श्लेषस्य रूपकनैरपेक्ष्यं
द(र्शयितुं ? शिंतम् ।) रूपकसाधक इति । अन्यथोपमारूपकयोः सन्देहल-
क्षणः सङ्करः स्यात् । पूर्वसिद्धत्वाभावादिति । श्लेषप्रतीतिमन्तरेण सन्दिग्ध-
त्वात् । तन्निवन्धनमिति । रूपकनिवन्धनम् ॥

प्रकृतोपयोगित्व इति । प्रस्तुतकार्योपयोगित्वे । प्रकृतोपरञ्जकत्वेनेति ।
प्रकृते मुख्यादौ स्वगतकान्त्यादिसमर्पणेन । केवलेनेत्यनेन तादात्म्यं व्यवच्छिनत्ति ।
उपयोग इति प्रस्तुतकार्ये तरणादौ । परिणमतीति । अन्यथा प्रस्तुतकार्यानिष्प-

१. 'वे नि' ग पाठ. २. 'एव', ३. 'वेत्या' क ख पाठ. ४. 'करणोप' मूलपाठ.
५. 'ल्लाश्लि ख. पाठ.

आगमानुगमविगमख्यात्यसंभवात् साङ्ख्यीयपरिणामवैलक्षण्यम् ।
तस्य च सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्वैविध्यम् । आद्यो
यथा —

“तीर्त्वा भूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौ तृतीय-
स्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानातरं नाविकाय ।
व्यामग्राह्यस्तनीभिः शबरयुवतिभिः कौतुकोदञ्चदक्षं
कृच्छ्रादन्वीयमानस्त्वरितमथ गिरिं चित्रकूटं प्रतस्थे ॥”

अत्र सौमित्रिमैत्री प्रकृता आरोप्यमाणसमानाधिकरणातररूप-

त्तेः । घटरूपेण परिणताया मृद उदकाहरणक्षमता । आगमेत्यादि । यथा मृत्परि-
णामे घटे तस्य मृत्सकाशादागतत्वं घटावस्थायामपि मृद्रूपानुगमः कालान्तरे मृदि
विलयश्च प्रतीयते, नैवं मैत्रीपरिणाम आतरे । सामानाधिकरण्येति । विषय-
विषयिणोरेकविभक्तित्वेन सामानाधिकरण्यं, भिन्नविभक्तित्वे वैयधिकरण्यम् ।
अत्र सौमित्रिमैत्रीत्यादि । वर्णनीयत्वेन प्रस्तुता सौमित्रिमैत्री । प्रकृते उप-
योगादिति । नौसाधने नदीतरणेऽपेक्षितत्वात् । अत्र चोदाहरणे मैत्रीमयमि-
त्यत्र मयटः प्रयोग आरोपस्य दुर्घटत्वादयमिति विच्छिदायमसावित्यन्वयमि-
च्छन्ति केचित् । एवंविधश्च निर्देशः प्रायेणाव्यवहित एव दृश्यत इतीदं सर्व-
था न निरवधम् । तत् तु यथा —

प्रतिभटविजयाय प्रस्थितस्याग्रयायी
प्रलयदहनरूक्षो यादवेन्द्र! प्रतापः ।
समजनि भुजशौर्यं बर्म खड्गः सहायः
समिति विहरतस्ते साक्षिणी वीरलक्ष्मीः ॥

अत्र प्रतापभुजशौर्यादयः समानाधिकरणाग्रयायिवर्मादिरूपेण परिणमन्तः
शत्रुविजयहेतौ समरकार्यं उपयुज्यन्ते । रूपकात् परिणामस्य व्यावृत्तिं दर्श-

त्वेन परिणता । आतरस्य मैत्रीरूपतया प्रकृत उपयोगात् । तत्र यथा समासोक्तावारोप्यमाणं प्रकृतोपयोगि तच्चारोपविषयात्मतया स्थितम् । अत एव तत्र व्यवहारसमारोपैः, न तु रूपसमारोपः । एवमिहापि ज्ञेयम् । केवलं तत्र विषयस्यैव प्रयोगः । विषयिणो गम्यमानत्वात् । इह तु द्वयोरप्यभिधानं, तादात्म्यात् तु तयोः परिणामित्वम् । द्वितीयो यथा —

“अथ पङ्क्तिमतामुपेयिवद्भिः सरसैर्वक्रपथाश्रितैर्वचोभिः ।
क्षितिभर्तुरुपायनं चकार प्रथमं तत्परतस्तुरङ्गमाद्यैः ॥”

अत्र राजसङ्घटने उपायनमुचितम् । तच्चात्र वचोरूपमिति वचसां व्यधिकरणोपायनरूपत्वेन परिणामः ॥

विषयस्य सन्दिह्यमानत्वे सन्देहः ॥ १७ ॥

यितुं सम्प्रतिपन्नरूपकव्यावृत्त्या समासोक्तया किञ्चित् साम्यमाह — तत्र यथेत्यादिना । तत्र आरोपमाणं । आरोप्यमाणम् उपोद्धारमेणेत्यादां नायकादि । प्रकृतोपयोगीति । मुखग्रहणादां नायकादेरेवौचित्यात् । आरोपविषयात्मतया निशाशशयाघात्मतया । अत एव तादात्म्यादेव । तत्र ममागोक्ता । पत्रमिहापीति । यथा समासोक्ती विषयविषयितादात्म्येन रूपज्ञाद् भेदः, एवमिह परिणामेऽपि रूपकाद् भेदो ज्ञानव्य इत्यर्थः । तर्हि ममागोक्तिपरिणामयोः को भेद इत्यत्राह — केवलमिति । पङ्क्तिमतां पचेदित्यम् । राजसङ्घटन इत्यादिना प्रकृतोपयोगित्वं दर्शयति ॥

अभेदप्राधान्ये आरोप इत्येव । विषयः प्रकृतोऽर्थः, यद्वि-
त्तित्वेनाप्रकृतोऽर्थः सन्दिह्यते । अप्रकृतसन्देहे प्रकृतोऽपि सन्दिह्यत
एव । तेन प्रकृताप्रकृतगतत्वेन कविप्रतिभोत्थापिते सन्देहे
सन्देहालङ्कारः । स च त्रिविधः । शुद्धो निश्चयगर्भो निश्चया-
न्तश्च । शुद्धो यत्र संशय एव पर्यवसानम् । यथा —

“किं तारुण्यतरोरियं रसभरोद्भिन्ना नवा मञ्जरी
बेलाप्रोच्चोलितस्य किं लहरिका लावण्यवारांनिधेः ।
उद्गाढोत्कंलिकावतां स्वसमयोपन्यासविस्मम्भिणः
किं साक्षादुपदेशयष्टिरथवा देवस्य शृङ्गारिणः ॥”

निश्चयगर्भो यः संशयोपक्रमो निश्चयमध्यः संशयान्तः । यथा —

“अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैप नियतम् ।

इत्येवेति । अनुवर्तत इत्यर्थः । विषयस्येत्यनेनारोपस्य विषयो
निर्दिश्यते, न सन्देहस्येत्याह — विषयः प्रकृतोऽर्थ इति । यद्वित्तित्वेन
यदाश्रयत्वेन । अप्रकृत इन्द्रादिविषयी । प्रकृतोऽपीति । सन्देहस्य
कोटिद्वयाधिष्ठानत्वात् । फलितं दर्शयति — तेनेति । प्रतिभोत्थापित
इत्यनेन स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्वरसप्रवृत्तस्य सन्देहस्यालङ्कारत्वं नि-
राकरोति । संशय एवेत्येवकारेण निश्चयगन्धमपि निवर्तयति । अयमित्यादि ।
अयं मार्तण्डः किमिति संशयः । स खलु तुरगैः सप्तभिरित इत्येकतर-

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति पुरः

समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥”

निश्चयान्तो यत्र संशयोपक्रमो निश्चये पर्यवसानम् । यथा —

“इन्दुः किं क कलङ्कः सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि ! निश्चितं परतः ॥”

कचिदारोप्यमाणानां भिन्नाश्रयत्वेऽपि दृश्यते । यथा—

“रञ्जिता नु त्रिविधास्तरुशैला नामितं नु गगनं स्थगितं नु ।
पूरिता नु विपमेषु धरित्री संहता नु ककुभस्तिमिरेण ॥”

अत्रारोपविषये तिमिरे रागादि तर्वादिभिन्नाश्रयत्वेनारोपितम् ।
केचित्तु अध्यवसायात्मकत्वेनेमं सन्देहप्रकारमाहुः । अन्ये तु
नुशब्दस्य सम्भावनाद्योतकत्वं मत्वोत्प्रेक्षाप्रकारमिममाचक्षते ॥

कोटिभेदकधर्मिनिर्देशाद् यद्यपि भेदः समुन्मिपति, तथापि वर्णनीयस्यासा-
धारणधर्मानिर्देशादयमसाविवेत्त्यप्रतिपत्तेश्चान्ते सन्देह एवावतिष्ठते । एतच्च वि-
कल्पान् विदधतीत्यनेन कपिनैव दर्शितम् । इन्दुः किमित्यादि । पूर्वार्धे स-
न्देहः । उत्तरार्धे निर्णयः । रागादि रञ्जनादि । आदिशब्देन नमनस्थगनपूर-
णसहरणानि गृह्यन्ते, तर्वादीत्यादिशब्देन गगनधरित्रीककुभः । अत्र व्यो-
प्तुवत् तिमिरं विषयः । रञ्जनादिर्धर्मो विषयी । केचित्चित्यादि । अत्र
तिमिरकर्तृकस्य तरुशैलादिव्यापनस्य विषयत्वमङ्गीकृत्य तस्य च रञ्जनादिना
विषयिणा निगीर्णत्वाद्नाध्यवसायता । तिमिरस्य विषयत्वे तुभयोरप्युक्तेरारो-

१ 'श्रयत्वेन स', २ 'स्वातुत्रे' क. ख पाठ . ३. 'र्म' क पाठ ४. 'स्यपि प्र',
५ 'प्र' ख पाठ ६ 'ता । विषयस्य तिमिरत्वे' क पाठ

सादृश्याद् वस्त्वन्तरप्रतीतिभ्रान्तिमान् ॥ १८ ॥

असम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्यात् सन्देहानन्तरमस्य लक्षणम् ।
भ्रान्तिश्चित्तधर्मो विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमान् ।
सादृश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिरस्य विषयः । यथा —

“ओष्ठे विम्बफलाशयालमलकेपूत्पाकजम्बूधिया
कर्णालङ्कृतिभाजि दाडिमफलभ्रान्त्या च शोणे मणौ ।
निष्पत्यासकृदुत्पलच्छददृशामात्कृमानां मरौ
राजन् ! गूर्जरराजपञ्जरशुकैः सद्यस्तृपा मूर्च्छितम् ॥”

गाढमर्मप्रहारादिकृतां तु भ्रान्तिर्नास्यालङ्कारस्य विषयः । यथा—

“दामोदरकराघातचूर्णिताशेषवक्षसा ।
दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥”

सादृश्यहेतुकापि भ्रान्तिर्विच्छिद्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते ।

पत्वम् । अन्ये त्विति । तिमिर विषयः रत्ननादिक्रिया विषयी व्यापनं क्रियारूपं निमित्तं गम्यते । अतो गम्यमानक्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षेयम् ॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरिति । वस्त्वन्तरानुभवः । अनेन स्मरणव्यावृत्तिः । चित्तधर्म इति । सकलवृत्तिज्ञानानां चित्तवृत्तिधर्मविशेषत्वात् । सादृश्यप्रयुक्ता च भ्रान्तिरिति भ्रान्तेर्विशेषणस्य व्यावर्त्य दर्शयति — गाढमर्मत्यादिना । विच्छिद्यर्थमिति । अलङ्कारजन्या शोभा विच्छित्तिः । पूर्वं ‘कविप्रतिभोत्थापिते

यथोर्दाहता । न स्वरसोत्थापिता शुक्तिकारजतवत् । एवं स्था-
गुर्वा स्यात् पुरुषो वेति सशयैऽपि बोद्धव्यम् ॥

एकस्यापि निमित्तवशादनेकर्धा ग्रहण उल्लेखः ॥१९॥

यत्रैकं वस्त्वनेकधा गृह्यते सै रूपत्राहुल्योल्लेखनादुल्लेखः ।
न चानिमित्तमुल्लेखमात्रम्, अपि तु नानाविधधर्मयोगित्वाख्य-
निमित्तवशादेतत् क्रियते । तत्र च रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथासं-
म्भवं प्रयोजिकाः । तैर्दुक्तं—

“यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्तिं भिद्यते ।

आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसन्धानसाधितः ॥”

इति । उदाहरणं—

सन्देह' इति सूचितमर्थं प्रसङ्गेन विशदयति—एवमित्यादिना ॥

एकस्थेत्यादि । अनेकधा अनेकप्रकारम् । तत्र प्रकारानेकत्वं रूपना-
नात्वेन विषयनानात्वेन च भवति । रूपनानात्वं च सर्वत्रैकरूपम् । विषय-
नानात्वं कारकत्रैचित्र्येण विचित्रम् । रूपत्राहुल्योल्लेखनादित्यनेनोल्लेखं निर्वक्ति ।
न चानिमित्तमित्यादिना सूत्रस्थ निमित्तवशादित्येतत् पदं व्याचष्टे । रुच्य-
र्थित्वेति । रुचिः सार्धकालिकीच्छा । अर्थित्वं तात्कालिक्यपेक्षा । यथासम्भ-
वमित्यनेन रुच्यादीनां योगपद्यानियमं दर्शयति । यथारुचीत्यादि । एक-
स्मिन्नप्यर्थं आभासो ज्ञानमनुसन्धानसाधितः सन् रुच्यादिवशाद् भिद्यत

१. 'त्थापित' न ग पाठ २ 'त' क पाठ ३ 'वन् । स्था', ४ 'वा स्व-दिति',
५ 'वो' ६ 'स्व', ७ 'स्य नि' क स पाठ. ८ 'धावम' ग पाठ.
९ 'स्व', १० 'योग प्र', ११ 'य' क स पाठ

“यस्तपोवनमिति मुनिभिः, कामायतनमिति वैश्याभिः,
सङ्गीतशालेति लासकैः” इत्यादि श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने ।
अत्र ह्येक एव श्रीकण्ठजनपदस्तत्तद्गुणयोगात् तपोव-
नाद्यनेकरूपतया निरूपितः । रुच्यर्थित्वव्युत्पत्त्य^१श्चात्र प्रायशः
समस्ता व्यस्ता वा योजयितुं शक्यन्ते । नन्वेतन्मध्ये “वज्रप-
ञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वादिकैः” इत्यादौ^२ रूपकानु-
प्रवेशात् कथमयमुल्लेखालङ्कारविषयः । सत्यम् । अस्ति तावत्
“तपोवनम्” इत्यादौ रूपकविविक्तोऽस्य विषयः । यत्र वस्तुत-
स्तद्रूपतायाः सम्भवः, यत्र तु रूपकं स्थितं, तत्र चेदियमपि
भङ्गिः सम्भविनी, तत् सङ्करोऽस्तु । नैतावतास्याभावः शक्यते

इत्यर्थः । अनुसन्धानं नाम बहूनां विशेषाणां गुणप्रधानतया व्यामिश्रणेन
विमर्शनम् । तत्तद्गुणयोगादिति । तपोवनादिनिष्ठविविक्तत्वरमणीयत्वादि-
गुणयोगात् । समस्ता व्यस्ता वेति । तपोवनादौ प्रत्येकं मुनिप्रभृतीनां रु-
च्यादित्रयमपि सम्भवतीति समस्तत्वम् । मुनीनां रुचिर्वैश्यानामर्थित्वं लास-
कानां व्युत्पत्तिरिति व्यवस्थया व्यस्तत्वम् । यत्र वस्तुत इति । ननु यदि
श्रीकण्ठस्य तपोवनादिरूपं वास्तवं, तर्हि कथमुल्लेखस्यारोपगर्भत्वम् । उच्य-
ते । मुनिप्रभृतिभिरन्ययोगव्यवच्छेदेन श्रीकण्ठस्तपोवनादिरूपतया प्रतीयते ।
तच्च रूपान्तरस्यापि विद्यमानत्वादारोपणीयमेव । अथवा तपोवनादीनां निय-
तदेशवर्तित्वेऽपि मूयस्त्वविवक्षया सकल एव श्रीकण्ठस्तपोवनादितया व्यप-
दिश्यत इत्यारोपो द्रष्टव्यः । सङ्करोऽस्त्विति । एकवाचकानुप्रवेशलक्षणः ।

१ 'ण्डज', २ 'ण्डस्त', ३ 'योऽत्र', ४. 'दिरूपमालङ्कारयोग इति क',
५. 'शालद्वारवि', ६. 'च' क ख पाठ. ७ 'थं । तत्त', ८. 'कर' घ. ग पाठ.

वक्तुम् । ततश्च न दोषः कश्चित् । एवं तर्हि तत्र विषये भ्रान्तिमदलङ्कारोऽस्तु । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतीतिनिवन्धनत्वात् । नैतत् । अनेकधाग्रहणाख्यस्यातिशयस्यापूर्वस्यै भावात् । तद्धेतुकत्याच्चास्यालङ्कारस्य । सङ्करप्रतीतिरत्वङ्गीकृतैव । यद्येवमभेदे भेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिरत्रास्तु । नैष दोषः । ग्रहीतृभेदाख्येन विषयविभागेनानेकधात्वोद्भङ्गनात्, तस्य च त्रिच्छित्तन्तररूपत्वात् सर्वथा नास्यान्तर्भावः शक्यक्रिय इति निश्चयः । यथा वाँ —

तत्र विषय इति । उल्लेखविषये तपोवनमित्यादौ । अतद्रूपस्येत्यादि । अतदेकरूपस्य तदेकरूपतया, अवयवधर्मस्य तपोवनत्वादे समुदायधर्मतया वा प्रतीतिः प्रवर्तमानत्वात् । सङ्करप्रतीतिस्त्विति । 'तपोवनमिति मुनिभिरि'त्यादीनामेकैकशो निरूपणे भ्रान्तिमतः प्रादुर्भावः सहस्य निरूपणे पुनरेकस्यानेकधात्वोल्लेखनादुल्लेखस्येति पूर्ववत् सङ्करप्रतीत्यङ्गीकारः । यद्येवमभेद इत्यादि । यथा— 'मग्निजलद्धम्भि' इत्यादावेकस्याधररसस्य 'अण्णणा' इत्यनेकधात्वस्फुरणादतिशयोक्तित्वम् । ग्रहीतृभेदाख्येनेति । ननु न खलु ग्रहीतृभेदः प्रयोजकः, 'गुरुर्चसी'त्यादावदर्शनात् । अतो विषयभेदमात्रं प्रयोजकत्वेनोदाहरणीयम् । तत्र मार्गितलब्धत्वादिरूपमतिशयोक्तिसमुदाहरणेऽपि विद्यते । तत्र ग्रन्थकृतैर्लोक— 'विषयविभागाद् भेदोपनिबन्ध' इति । तत् कथमेतत् । अत्र केचिदाहु — तत्रान्येऽन्य इति रसस्य भेदमात्रं निर्दिष्टं, न तु तत्तद्रूपोपादानेन । इह तु तपोवनादिरूपनिशेषोपादानेनेत्यदोष इति । अन्ये तु रसभेदविषयभूतानां मार्गितलब्धत्वादीनामेकस्यैवाधररसस्य

१ 'द्वि' क ख पाठ २ 'स्या ग पाठ ३ 'ग्रहीतृभेदस्य', ४ 'या—णा' क ख पाठ . ५ 'लब्धयेऽपि' रा पाठ

“णाराअणो त्ति परिणअवहूहिं सिरिवळ्ळहो त्ति तरुणीहिं ।
चाळाहिं उण कोऊहळेण एअमे अ सच्चविओ ॥”

एवं “गुरुर्वचसि पृथुरसि विशालो मनस्यर्जुनो यशसि” इत्यादाववसेयम् । इयांस्तु विशेषः—पूर्वत्र ग्रहीतृभेदेनानेकधात्वोद्धेखः, इह तु विषयभेदेन । नन्वयं श्लेषालङ्कारविषय इति कथमलङ्कारान्तरमत्र स्थाप्यते । सत्यम् । अनेकधात्वनिमित्तं तु विच्छिद्यन्तरमत्र दृश्यत इति तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषोऽप्यत्र स्याद्, न तु सर्वथा तदभावः । अतश्चालङ्कारान्तरं,

विशेषणतयोपसर्जनीकृतत्वात् तत्र विषयभेदो न स्फुट इत्याहुः । नारायणेत्यादि ।

नारायण इति परिणतवधूभिः श्रीवल्लभ इति तरुणीभिः ।

चालाभिः पुनः कौतूहलेनैवमेव दृष्टः ॥

अत्र परिणतवधूनां रुचिः, तरुणीनां ‘स्त्रियः कामितकामिन्य’ इति न्यायेनार्थित्वं, चालानां तावन्मात्रस्यैव ज्ञानार्थं व्युत्पत्तिः । अत्र नामान्तरव्यवच्छेदपरतयारोपगर्भत्वम् । रूपभेदवद् नामभेदेनाप्युल्लेखो भवतीति प्रदर्शनायोदाहरणान्तरांपन्यासः—गुरुर्वचसीत्यादि । अत्र गुर्वादिशब्दप्रतिपादितानां गौरवादीनां बृहस्पतित्वादीनां च श्लेषमूलयातिशयोक्त्याभेदाध्यवसायेन वास्तव्यमारोपितत्वं च द्रष्टव्यम् । विषयभेदेनेति । ग्रहीतृव्यतिरिक्ताधिकरणरूपविषयभेदेनेत्यर्थः । तत्प्रतिभा उल्लेखप्रतिभा । एवं च यद्यपि श्लेषस्यैवोन्मत्तप्रसङ्गः, तथापि “कुपतिमपि कलत्रवल्लभमि”त्यादी विरोधेचदस्याध्यक्षीकरणीयत्वमिति भावः । अतश्चेति । वक्ष्यमाणादपि हेतोः ।

१. 'एने', २. 'य इ', ३. 'र रथा' क. ग. पाठः. ४. 'दृत्त' ग. ग. पाठः.

५. 'पस्या' ग. पाठः. ६. 'स्यादी' क. पाठः.

यदेवंविधे विषये श्लेषाभावोऽपि विच्छित्त्यन्तरसम्भवः । यथा—
 'युधिष्ठिरः सत्यवचसि' इत्यादि । तस्मादेवमादाबुल्लेख एव
 श्रेयान् । एवं कारकान्तरविच्छित्त्याश्रयैणेनायमलङ्कारो नि-
 दर्शनीयः ॥

युधिष्ठिरः सत्यवचसीत्यादि । ननु कथमल्लेखता, युधिष्ठिरत्वादेर्वास्तवत्वा
 भावात् । अत्र केचिदाहु — यदेवविधे विषय इत्यादिग्रन्थकृतो गुरुर्नचसी
 त्यादिवचनभङ्गीषु श्लेषज्यतिरेकेणालङ्कारान्तर (र तत्स ? रस) द्वावप्रदर्शन एव
 तात्पर्यम् । ततश्च यथा युधिष्ठिर सत्यवचसीत्यादौ रूपकैलक्षणविच्छित्त्यन्तर
 स्वीकारः, एव गुरुर्नचसीत्यादाबुल्लेखोऽपि स्वीकरणीय इति । एव कारका
 न्तरविच्छित्त्येति । अत्र कारकग्रहण निभक्तिमात्रस्योपलक्षणम् । अकारकवि
 भक्तिरपि विषयभेदेनानेकधात्वोल्लेखस्य सम्भवात् । तत्र सप्तम्यागुदाह
 तम् । पष्ठ्यां यथा —

परदारणामन्धो यदुनृप ! शुद्धान्तयोपिता सुभगः ।
 त्व सहृदयः कनीनामप्राज्ञो दोषदर्शिनं चासि ॥

पश्यां यथा —

सद्गामधीरनुपतिर्भूरिधर्मादभीरुताहवत ।
 शुभ्रपुर्निगमप्रिदस्तद्वाद्यनिदो भवत्यशुश्रुषु ॥

चतुर्थ्यां यथा —

प्रतिपन्नाय नृशम काम्पिकमिष्टते विपन्नाय ।
 अभ्यर्थिने वदान्यो वाग्मी निदुषे च गविर्मा ॥

तृतांश्याया यथा —

१ 'निव', २ 'वम' द्वाव, ३ 'दणव' क म पाठ ४ 'गानं सदा',
 ५ 'कवे' त एव .

विषयापह्ववेऽपहुतिः ॥ २० ॥

वस्त्वन्तरप्रतीतिरित्येव । प्रक्रान्तानपह्वववैधर्म्येणेदमुच्यते ।
आरोपप्रस्तावादारोपविषयापह्वुतावारोप्यमाणप्रतीतावपहुत्याख्यो-
ऽलङ्कारः । तस्य च त्रयी बन्धच्छाया—अपह्ववपूर्वक आरोपः ।
आरोपपूर्वकोऽपह्ववः । छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादकैर्वापह्ववनि-
र्देशः । पूर्वकभेदद्वये वाक्यभेदः । तृतीयभेदे त्वेकवाक्यत्वम् ।

कुवलयविकासविधिना राजा यदुनाथ ! तेजसा भास्वान् ।

त्वं विक्रमेण बलिजित् सर्वज्ञतया गिरीशश्च ॥

द्वितीयायां यथा—

बालिशमविशेषज्ञो नन्दयति विपश्चितं विशेषज्ञः ।

अपकारिणं कृतघ्नो यदुपतिरुपकारिणं कृतज्ञश्च ॥

प्रथमायां यथा—

सख्या यदुपते ! सन्तो गुरवः प्रश्रितेन च ।

नीतास्त्वया परां तृप्तिमास्तिकेन च देवताः ॥

विषयापह्वव इति । विषयग्रहणेन निश्चयगर्भनिश्चयान्तयोः विषयपह-
ववतोः सन्देहयोर्व्यावृत्तिः । अपह्ववोऽपलापः । विषयापह्ववसद्भावमात्रे नाय-
मलङ्कार इत्याह—वस्त्वन्तरप्रतीतिरिति । भ्रान्तिमत्सूत्रादनुवर्तत इति
भावः । प्रक्रान्तेति । रूपकमारम्य यावदुल्लेखं प्रक्रान्तविषयानपह्वववैधर्म्येण
विरोधसम्बन्धादस्येह प्रस्तावः । इदमपह्वव्यलङ्करणम् । यद्यपि विषय इति
वस्त्वन्तरेति च सामान्येन निर्दिष्टं, तथापि प्रकरणाद् विशेषलाभ इत्याह—
आरोपप्रस्तावादित्यादि । त्रयीति । व्यवयवा त्रिप्रकारेत्यर्थः । वाक्यभेद
इति । एकस्मिन् वाक्ये आरोपस्यापह्ववस्य च द्वयोर्विधातुमशक्यत्वात् ।

आद्यो यथा —

“यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते

तदाचष्टे लोकः शश इति न तन्मां प्रति तथा ।

अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहक्लान्ततरुणी-

कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥”

अत्र त्वैन्दवस्य शशस्यापह्नव उपक्षिप्ते शशकप्रतिवस्तुकिणवत्
इन्दोरारोपो नान्वयघटनां पुष्यतीति न निरवयत्वम् । तच्च
यथा —

“पूर्णेन्दोः परिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभासुरं

नेदं मण्डलमभ्युदेति गगनाभोगे जिगीषोर्जगत् ।

मारस्योच्छ्रितमातपत्रमधुना पाण्डु प्रदोषश्रिया

मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेवाकिनः ॥”

द्वितीयो यथा —

तृतीयभेदे छलादिशब्दप्रयोगवति । तत्रापह्नवमनूद्यारोपस्य विधानादेकवास्य-
ता । यदेतदित्यादि । अत्र शशलक्षणस्य विषयस्यापह्नवं न तन्मां प्रति तथेति
प्रथमं विधाय पश्चात् किणस्य वस्त्वन्तरस्यारोपो विधीयते । शशकप्रतिव-
स्त्विति । शशसदृशस्य किणस्यैवारोपो युक्त इति भावः । तच्चिवति । अपदूयमा-
नारोप्यमाणयोः सादृश्येन निरवयत्वम् । पूर्णेन्दोरित्यादि । अत्र प्रथमं चन्द्रम-

“विकसदमरनारीनेत्रनीलाब्जपण्डा-

न्यधिवसति सदा यः संयमाधःकृतानि ।

न तु ललितकलापे वर्तते यो मयूरे

वितरतु स कुमारो ब्रह्मचर्यश्रियं वः ॥”

तृतीयो यथा —

“उद्भ्रान्तोज्झितगेहगूर्जरवधूकम्पाकुलोच्चैःकुच-

प्रेङ्खोलामलहारवल्लिविगलन्मुक्ताफलच्छब्दना ।

सार्धं लद्विपुभिस्त्वदीययशसां शून्ये मरौ धावतां

भ्रष्टं राजमृगाङ्क! कुन्दमुकुलस्थूलैः श्रमाम्भःकणैः ॥”

अत्र शून्य इत्यस्य स्थाने मन्येशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा स्थापयिष्यते । “अहं त्विन्दुम्” इत्यादौ वाक्यभेदे सामग्र्यभावे

ण्डल नैदमित्यपहृत्य पश्चात् तत्समानधर्मणः कामातपत्रस्यैवारोपः । विकसदिति । अत्रापसरोनेत्रनीलोत्पलनिकरलक्षण वरुवन्तर विधाय पश्चात् ललितकलापस्य मयूरस्यापहवः । उद्भ्रान्तेत्यादि । अत्रापत्यत्वप्रतिपादकेनच्छब्दशब्देन (द्रव्यव ? गूर्ज) रवधूहारमुक्ताफलापहवमनूद्य वर्णनीर्ययश सम्मन्विता श्रमाम्भःकणानामारोपो विधीयते । स्थापयिष्यत इति । उल्लेखभेदनिरूपणावसरे ‘काचिच्छलादिप्रयोग’ इत्यादौ । मन्येशब्दप्रयोगात् सम्भावन, छद्मशब्दप्रयोगाच्चापहन । अत्र मुक्ताफलानि विषय, श्रमाम्भःकणा विषयिणः, कुन्दमुकुलस्थूलत्वं गुणो निमित्तम् । अत इय निमित्तोपादानवती जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । पूर्वमसामञ्जस्येन दूषिते ‘यदेतदि’त्यादौ मन्येशब्दप्रयोगमानेणोत्प्रेक्षाभ्रमो न कर्तव्य इत्याह — अहं त्विन्दुमित्यादौ वाक्यभेद इति । उत्प्रे

१ ‘ल’, २ ‘द्विरक’ न पाठ ३ न्दु मय द’ मूपाठ ४ ‘ति वा’
क ल पाठ ५ नैतदिय’ न पाठ ६ शरसम्भ’ ख पाठ ७ क्षा न’ ल
ग पाठ ८ ‘व्यत्या’ ख पाठ

मन्येशब्दप्रयोगेऽपि नोत्प्रेक्षेत्यपि वक्ष्यते । एतस्मिन्नपि भेदेऽप-
ह्वारोपयोः पौर्वापर्यप्रयोगपर्यायभेदद्वयं सम्भवदपि न पूर्वव-
च्चित्रतामावहतीति न भेदत्वेन गणितम् । तत्रापह्ववपूर्वक आ-
रोपे पूर्वमुदाहृतम् । आरोपपूर्वके त्वपह्ववे यथा —

“ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला विभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकीयम् ।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्यच्छलेन ॥”

इति । क्वचित् पुनरसत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताभिधायिशब्दनिव-
न्धनम् । यथा —

“अमुष्मिच्छाँवण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वसुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।

क्षायां हि विषयविषयिणोरैकस्मिन्नेव वाक्ये निर्देशो भवतीति भावः । वक्ष्यत
इति । उत्प्रेक्षाद्योतकरूपणसमये 'किन्तूत्प्रेक्षे'त्यादौ । अस्मिस्तृतीये भेद
एकवाक्यत्वलक्षणे वाक्यभेदविषयवद् भेदानिर्देशो वैचित्र्यविशेषाभावात्, न
तु लक्ष्यादर्शनादित्याह — ए(क)स्मिन्नपत्यादिना । ज्योत्स्नेत्यादि ।
अत्र न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलमिति पूर्वं विषयी निर्दिष्टः । पश्चालाञ्छनस्यच्छ-
लेनेति विषयोऽपहृतः । क्वचित् पुनरिति । अप्र पुनरशब्देनैतद् दर्शयति—
अपह्ववो नामासत्यत्वप्रतिपादनम् । तत्र क्वचित् साक्षान्नजा निर्दिश्यते, क्वचि-
च्छलादिशब्देन पारमार्थ्यप्रतिक्षेपकेण प्रत्याप्यते, क्वचिद् वस्त्वन्तररूपताभि-

यद्गङ्गाङ्गराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे

शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिबपुः ॥”

इति ॥

एवमभेदप्राधान्ये आरोपगर्भानलङ्काराल्लक्षयित्वाध्यवसा-
यगर्भाल्लक्षयति । तत्र

अध्यवसाये व्यापारप्राधान्ये उत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥

विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । स
च द्विविधः—साध्यः सिद्धश्च । साध्यो यत्र विषयिणोऽस-
त्यतया प्रतीतिः । असत्यत्वं च विषयिगतस्य धर्मस्य विषय उ-
पनिबन्धे विषयिसम्भवित्वेन विषयासम्भवित्वेन च प्रतीतिः ।

धादिभिरुपात्तरूपनिषेधाक्षेपकैर्वपुर्भङ्गिनामादिशब्दैरभिच्यज्यते । अमुष्मिन्नि-
त्यादौ रोमावलिबपुर्धूमशिखेत्यत्र रोमावलीलक्षणस्य विषयसापह्नवो वपुश्शब्द-
निबन्धनः ॥

उत्प्रेक्षातिशयोक्तयोर्द्वित्वेऽप्यवान्तरभेदविवक्षयाध्यवसायगर्भानिति व-
हुवचनम् । अध्यवसाय इत्यादि । अध्यवसाय इत्यनेन रूपकादेर्व्याघृतिः,
व्यापारप्राधान्य इत्यनेनातिशयोक्तेः । विषयनिगरणेनेत्यादि । विषयस्य
निगरणं स्वरूपतः प्रतीतितो वा । तत्र स्वरूपनिगरणमतिशयोक्तौ ।
उत्प्रेक्षायां प्रतीतिनिगरणम् । साध्यो यत्रेत्यादि । असत्यत्वेन विषयिणः
प्रतीतौ विषयस्य विषयितयावभासनात्मनोऽध्यवसायस्यानिष्पन्नकल्पत्वात्
साध्यत्वम् । असत्यत्वं चेत्यादि । विषयिगतस्य धर्मस्येत्यनेन व्यपदेश-
हेतवो जात्यादयो निर्दिश्यन्ते । तत्र संज्ञाया विषयिगतत्वं धर्मत्वं च
संज्ञिनि वक्तुं यदृच्छया सन्निवेशितत्वादवसेयम् । यद्यपि जात्युल्लेखेत्यादिना

धर्मो गुणक्रियारूपः । तस्य सम्भवासम्भवप्रतीतौ सम्भवाश्रयस्य
 तत्रापरमार्थतयासत्यत्वं प्रतीयते, इतरस्य तु परमार्थतया स-
 त्यत्वम् । यस्यासत्यत्वं, तस्य सत्यत्वप्रतीतावध्यवसायः साध्यः ।
 अतश्च व्यापारप्राधान्यम् । सिद्धो यत्र विपयिणो वस्तुतोऽसत्य-
 स्यापि सत्यतया प्रतीतिः । सत्यत्वं च पूर्वकस्यासत्यत्वनिमित्त-
 स्याभावात् । अतश्चाध्यवसितप्राधान्यम् । तत्र साध्यत्वप्रतीतौ

जात्यादीनामेव विपयित्वं प्रतीयते, तथापि गुणक्रियाभिसम्बन्धस्य निमित्तस्य
 जात्यादावपटमानत्वात् तदाश्रयस्यैव विपयित्वं पर्यवस्यति । ननु यत्र
 जात्यादयो धर्मो धर्मिपरतन्त्रतया निर्दिश्यन्ते, तत्रैवं भवतु । यत्र पुनः
 'विधेपदुःखादि'त्यादौ धर्मभावं निष्कृष्य विपयित्वेन निर्दिश्यते, तत्र कथम् ।
 उच्यते । तत्रापि गुणस्य गुण्यविनाभूतत्वाद् निमित्तस्य मौनबन्धादेर्गुणमात्रे
 दुःखादावसम्भवाच्च दुःख्यादिसामान्यमेव विपयित्वेन पर्यवतिष्ठते । गुणक्रि-
 यारूप इति । गुणो दुःखादि । क्रिया लेपनादिः । गुणक्रियाग्रहणं
 चोपलक्षणम् 'अद्भूत इव' 'चन्द्रमर्यावे'त्यादौ जातिसंज्ञयोः । अथवा गुण इति
 सिद्धो धर्मो निर्दिश्यते, क्रियेति साध्यः । सम्भवागम्भवप्रतीताविति ।
 विपयिविपयनिष्ठतया । तत्र सम्भवासम्भावयोर्मध्ये । सम्भवाश्रयस्य विपयि-
 णोऽङ्कुरादेः । इतरस्यासम्भवाश्रयस्य चन्द्रादेर्विपयस्य । यस्यासत्यत्वमि-
 त्यादि । यत्तच्छब्दाभ्यां विपयी निर्दिश्यते । अतश्चेति । साध्यत्वाद् व्यापा-
 रस्याध्यवसितक्रियात्मनः प्राधान्यम् । यथा आदनं पचतीत्यादौ पासादि-
 क्रियायाः । पूर्वकस्यासत्यत्वनिमित्तमप्येति । 'विपयिमाम्भवित्वेन'त्यादिना
 पूर्वनिर्दिष्टस्य । नानिच्छयोक्तौ 'कमलमनम्मयी'त्यादौ विपयिगतस्य कमल-
 त्वादेर्मुखादावसम्भवित्वं प्रतीयते । अतश्चेति । अनित्यन्नरुद्वेनोर्विपयमन्व-
 त्प्रतीतेरभावात् । साध्यत्वाभावेनाध्यवसितेग्राह्यान्ते तदुपमूर्जनमप्य विपयि

१ 'पचते', २ 'विपयं', ३ 'न' एव चट, 'नदे' एव चट, ४ 'न'

व्यापारप्राधान्येऽध्यवसायः सम्भावनमाभिमानस्तर्क ऊह, उत्प्रेक्षे-
त्यादिशब्दैरुच्यते । तदेवमप्रकृतगतगुणक्रियाभिसम्बन्धादप्रकृ-
तत्वेन प्रकृतस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा । सा च वाच्या इवादिभिः
प्रदर्श्यते । प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः । सा च जातिक्रि-

एव प्राधान्यम् । यथा पक्व ओदन इत्यादावोदनादेः । एतदुक्तं भवति—
उत्प्रेक्षायामतिशयोक्तौ च द्वयोरपि विषयस्य विषयित्वं प्रतिपिपादयिषितम् ।
तत्रोत्प्रेक्षायां प्रतिपाद्यमानमपि तदसत्यमेव प्रतीयत इति तत्र विषयविषयिणोः
पारमार्थिकात्यन्ताभेदावभासनपर्यन्तस्याध्यवसायस्यानिर्वृत्तेः साध्यत्वम् । इत-
रत्र विपर्ययेण सिद्धत्वम् । अन्ये तु असत्यत्वं चेत्यारभ्याध्यवसितप्राधान्य-
मित्येवमन्तं ग्रन्थमेवं व्याचक्षते । विषयिगतस्येति । विषयगतत्वे सति
विषयिगतस्य, न तु विषयिमात्रनियतस्य, विषयविषयिसाधारणस्येति या-
वत् । धर्मस्य कौटिल्यादेः । विषयिसम्भवित्वेन विषयासम्भवित्वेन च
प्रतीतेरिति । ईदृशं कौटिल्यमङ्कुरादावेव सम्भवति, न चन्द्रादावित्येवंरू-
पायाः । अयमर्थः— विषये विषय्यध्यवसायनिमित्तभूतस्योपात्तस्य वानुपा-
त्तस्य वा कौटिल्यादेर्विषयिण्येव संभवः प्रतीयते, न तु विषये । अतो नि-
मित्ताभावान्निमित्तिनोऽपि विषयिणस्तत्रासत्यत्वं प्रतीयत इति । धर्मो गुण-
क्रियारूप इति । कौटिल्यादिक्षामतागमनादि यन्निमित्तं निर्दिश्यते, तद्रूपः ।
तस्य सम्भवासम्भवेत्यादि पूर्ववत् । असत्यत्वनिमित्तस्याभावादिति ।
तदभावश्च मुख्यादिगतत्वेन कमलाद्यध्यवसाये कसाचिन्निमित्तत्वेनाविवक्षणाद्,
विवक्षितत्वेऽप्यसम्भवप्रतीत्यभावाद्वा । अतश्चेत्यादि पूर्ववत् । तत्रेति । साध्य-
त्वसिद्धत्वयोर्मध्ये । फलितं दर्शयति— तदेवमित्यादिना । अङ्कुराद्यपश्यदा-
दिगतकुटिलत्वादिगुणक्षामतागमनादिक्रियाभिसम्बन्धादङ्कुरादित्वेनापश्यदा-
दित्वेन वा चन्द्रादेः कपोलादेश्च सम्भावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः । इवादिभिरिति ।

यागुणद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन चतुर्धा । प्रकृतस्येतद्भे-
दयोगेऽपि न वैचित्र्यमिति न ते गणिताः । प्रत्येकं च भावा-
भावाभिमानरूपतया द्वैविध्येऽष्टविधत्वम् । भेदाष्टकस्य च प्रत्येकं
निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडशभेदाः । तेषां च प्रत्येकं निमि-
त्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत् प्रभेदाः । तेषु च प्रत्येकं
हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणरूपत्वेन पणवतिभेदाः । एषा गतिर्वाच्यो-
त्प्रेक्षायाः । तत्रापि द्रव्यस्य प्रायः स्वरूपोत्प्रेक्षणमेवेति हेतुफ-
लोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीयाः । प्रतीयमानायास्तु यद्यप्युद्देशत
एतावन्तो भेदाः, तथापि निमित्तस्यानुपादानं तस्यां न सम्भव-
तीति तैर्भेदैर्न्यूनोऽयं प्रकारः । इवाद्यनुपादाने निमित्तस्य चा-
कीर्तने उत्प्रेक्षणस्य निष्प्रमाणत्वात् । प्रायश्च स्वरूपोत्प्रेक्षा न
सम्भवति । तदेवं प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया यथासम्भवं भेदनिर्देशः ।

आदिशब्देन मन्ये शब्दे भुवमित्यादयो गृह्यन्ते । एतद्भेदयोगेऽपीति । जाति-
क्रियागुणद्रव्यलक्षणभेदयोगेऽपि । हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदास्ततः पातनीया इति ।
उपलक्षणमेतत् । हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तानुपादानभेदानां पातनीयत्वस्य हेतु-
त्प्रेक्षायां 'यस्य प्रकृतिसम्बन्धिन' इत्यादिना फलोत्प्रेक्षायां 'यदेव तस्य'
त्यादिना च सूचयिष्यमाणत्वात् । तदेवं वाच्योत्प्रेक्षायाः षट्पञ्चाशद्भेदा व्य-
वतिष्ठन्ते । तथाहि — जातिस्त्वात् स्वरूपोत्प्रेक्षायां भावाभावाभिमानत्वेन
गुणक्रियानिमित्तत्वेन तदुपादानानुपादानाभ्यां चार्थे भेदाः । हेतुफलोत्प्रेक्षयो-
र्निमित्तानुपादानस्याभावात् प्रत्येकं चत्वारो भेदा इति संज्ञस्य षोडशभेदाः ।
एवं गुणक्रिययोरेपि । द्रव्यस्य तु हेतुफलोत्प्रेक्षाभावादष्टभेदाः प्रमेवावशिष्यन्ते ।
एवं षट्पञ्चाशद्भेदत्वं वाच्योत्प्रेक्षायाः । यथासम्भवमिति । प्रतीयमानो-

१. 'प्रकार' । २. 'तु प्र', ३. 'एकत्रे प', ४. 'ध', ५. 'युग्मं',
६. 'न न', ७. 'स्व च नि', ८. 'न भव' क ग, पाठ.

[एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते।]

त्प्रेक्षायां द्रव्योत्प्रेक्षा तावन्न सम्भवति । तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षाया एव विद्यमानत्वात् । इह च तदभावस्य 'स्वरूपोत्प्रेक्षाप्यत्र न सम्भवती'त्युक्तत्वात् । जातिगुणक्रियाणां च स्वरूपोत्प्रेक्षाभावं प्रत्येकमष्टविधत्वे चतुर्विंशतिधा प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । यथासम्भवं भेदनिर्देश इत्यस्यानन्तरं कचित् पठ्यते—एषा चार्थाश्रयापि धर्मविषये श्लिष्टशब्दहेतुका कचिद् दृश्यते इति । उदाह्रियते च—

“प्रस्थे स्थितं हिमवतोऽपि न बाधते या-
मूर्ध्वेक्षणानलभयादिव ज्ज्वमुद्रा ।
गोठीषु वः सततसन्निहितास्तु देवी
सा शारदा नवसुभापितकामधेनुः ॥”

इति । तत्र धर्मविषय इत्यत्र धर्मशब्देन निमित्तभूतो गुणक्रियारूपो धर्मो निर्दिश्यते विषयिभूतो वा । उभयथाप्युदाहरणं न घटते । जाड्यमुद्रेत्यत्र खलु कैल्याप्रतिपत्तिलक्षणार्थद्वयावभासात् श्लेषसम्भवः । सा च जाड्यमुद्रा न तावद् निमित्तं, हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यमाणं भय प्रति फलस्यैव बाधाभावस्य निमित्तत्वयोगात् । नापि विषयी, भयस्यैव विषयित्वात् । विषयत्वं तु घटते । धर्मस्य तु विषयत्वं ग्रन्थकारस्याभिमतमनभिमतं वेति चिन्त्यं, 'धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेने'त्यादिना 'धर्म एव धर्म्यन्तरगतत्वेने'त्यादिना च विषयिण एव धर्मिधर्मत्वप्रतीतेः, विषयस्य धर्मित्वमात्रप्रतीतिश्च । व्यतिरिक्तेषु चोदाहरणेषु न कचिदपि धर्मस्य विषयत्वं दृश्यते । यद्यपि 'प्रकृतस्यैतद्भेदयोगोऽर्षी'त्यादिना जाल्यादेरपि धर्मस्य विषयत्वमुक्तं, तथापि धर्मिपरतन्त्र एव जाल्यादिविषयो भवितुमर्हति, यथा तमःप्रभृतिः, न स्वतन्त्रः । नहि धर्ममात्रस्य निमित्तभूतेन धर्मेण सम्बन्धः सम्भवति । जाड्यमुद्रायास्तु चेतनत्वारोपमन्तरेण भयं बाधकर्तृत्वं निषेध्यत्वं च तर्हि न सम्भवतीति धर्मित्वाविवक्षेव युक्ता । तद्विचक्षायां च धर्मविषय इत्याद्युक्तिर्न घटते । केचित्तु जाड्यमुद्रानाधाभावं

कचित् पदार्थान्वयवेलायां सादृश्याभिधानादुपक्रान्ताप्युपमा वा-
क्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमन्तृव्यापारोपारोहकर्मणोत्प्रेक्षायां पर्य-
वस्यति । क्वचिच्छलादिशब्दप्रयोगे सापह्नवोत्प्रेक्षा भवति । अ-
तश्चोक्तवक्ष्यमाणप्रकारवैचित्र्येणानन्त्यमस्याः । साम्प्रतं तु दि-
ङ्मात्रेणेषमुदाह्रियते तत्र । जात्युत्प्रेक्षा यथा —

भयोत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनोक्त्वा तत्र च जाड्यमुद्राशब्दस्य श्लिष्टत्वाद् धर्मविषय
इत्यत्र धर्मशब्देन निमित्तभूतो धर्मो निर्दिश्यत इत्याहुः । एतच्च न समीची-
नम् । विषयस्थानुपलम्भात् । यदि बाधकर्मत्वाभावविशिष्टा शारदा विषयः,
तदा निमित्तनिमित्तिनोः फलहेत्वोर्वैयधिकरण्यं स्यात् । अथ बाधकर्तृत्वाभा-
वविशिष्टा जाड्यमुद्रा विषयः, तदा तस्या निमित्तानुप्रवेशो न घटेत् । अथवा
शारदास्वभावप्रयुक्तो बाधाभावो भयहेतुत्वेनाध्यवसीयत इति तत्स्वभावस्य
विषयत्वं, तदानीं विषयस्य स्वकण्ठेनानुपादानाद् 'न च विषयस्य गम्भ्रत्वं
युक्तमि'त्यनेन विरोध इति सर्वथास्य पाठस्य निरवयत्वं चिन्त्यम् । निरवय-
त्वेऽपि बोदाहरणान्तरं दर्शयितव्यम् । यथा —

पद्मोहासकरः कुर्वन्नपान्ततमसो दिशः ।

एविवर्मन् ! प्रतापस्ते भाति भास्त्रानिवापरः ॥

अत्र निमित्तभूतः पद्मोहासकरत्वादिधर्मः श्लेषेण निर्दिष्टः । सादृश्याभिधाना-
दिति । उपमानोपमेययोः सादृश्यद्योतकस्येवादेः सदृशधर्माभिधायिनः क्लिया-
देर्वा प्रयोगात् । उपक्रान्तापीति । आमुखे स्फुरितापि । वाक्यार्थतात्पर्यसा-
मर्थ्यं नाम विषयविशेषोपादानवशेनोपमानस्य प्रकृते सम्भवौचित्यमतीतिः ।
अभिमन्तृव्यापारः उत्प्रेक्षापरपर्यायोऽभिमानः । अपहृतौ वक्ष्यमाणत्वं
सूचितमिह वक्ति — क्वचिदित्यादिना । उक्तवक्ष्यमाणेति । उक्ताः प्रकारा
जात्युत्प्रेक्षादयः । वक्ष्यमाणाः 'तस्याश्चेवादिशब्दवन्मन्येशब्दोऽपी'त्यादिना

“स वः पायादिन्दुर्नवाविसलताकोटिकुटिलः
स्मरारैर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः ।
स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा
कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥”

अत्राङ्कुरशब्दस्य जातिशब्दत्वाद् जातिरूपेक्ष्यते । क्रियोत्प्रेक्षा
यथा —

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नमः ।”

अत्र लेपनवर्षणक्रिये तमोनभोगतत्वेनोत्प्रेक्ष्येते । उत्तरे त्वर्धे —

“असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्कलतां गता ॥”

इत्यत्रोपमैव, नोत्प्रेक्षा । गुणोत्प्रेक्षा यथा —

“सैपा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नृपुरमेकमुर्व्याम् ।
अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविक्षेपदुःखादिव बद्धमौनम् ॥”

अत्र दुःखं गुणः । द्रव्योत्प्रेक्षा यथा —

“पातालमेतन्नयनोत्सवेन विलोक्य शून्यं मृगलाञ्छनेन ।

वक्ष्यमाणेन द्योतकमेदेन भिन्नाः । जातिरूपेक्ष्यत इति । चन्द्रो विषयः ।
अङ्कुरजातिस्वरूपं विषयी । कुटिलत्वारयो गुणो निमित्तमुपात्तम् । लेपने-
त्वादि । तमोनमसी विषयी । लेपनवर्षणक्रियास्वरूपे विषयिणी । व्यापना-
दिक्रिया निमित्तं गम्यते । उपमैवेति । अत्र हि असत्पुरुषमेवादृष्टयोः साध-
र्म्यमात्रं प्रतीयते, न त्वभेदाध्यवसायः । सैपेत्वादि । अत्र नृपुरं विषयः ।
दुःखस्यगुणलक्षणो हेतुर्विषयी । मौनित्वं गुणो निमित्तमुपात्तम् । पाताल-
मित्यादि । मुरानि विषयः । चन्द्रस्वरूपं विषयी । कान्त्वादिगुणलक्षणं नि-

इहाङ्गनाभिः स्वमुखच्छलेन कृताम्बरे चन्द्रमयीव सृष्टिः ॥”

अत्र चन्द्रस्यैकत्वाद् द्रव्यत्वम् । एतानि भावाभिमाने उदाहरणानि । अभावाभिमाने यथा —

“कपोलफलकावस्थाः कष्टं भूत्वा तथाविधैः ।

अपश्यन्ताविवान्योन्यमीदृक्षां क्षामतां गतौ ॥”

अत्रापश्यन्ताविति क्रियाया अभावाभिमानः । एवं जाल्यादावप्यूह्यम् । गुणस्य निमित्तत्वं यथा—“नवत्रिसलताकोटिकुटिलः” इत्यत्रोदाहृते कुटिलत्वस्य । क्रियाया यथा — “ईदृक्षां क्षामतां गतौ” इत्यत्र क्षामतागमनस्य । एते निमित्तोपादानस्योदाहरणे । अनुपादाने “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि” इत्याद्युदाहरणम् । हेतुत्प्रेक्षा यथा—“विश्लेषदुःखादिव चक्रमौनम्” इत्यादौ । स्वरूपोत्प्रेक्षा यथा—

“कुचेरजुष्टां दिशमुष्णरश्मैः गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।

दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन व्यलीकनिःश्वासाभिव्रोत्ससर्ज ॥”

मित्तं गम्यते । इयं च सापेक्षोत्प्रेक्षा । कपोलेत्यादि । अत्र कपोली विषयः । दर्शनक्रियाभावलक्षणो हेतुर्विषयी । क्षामतागमनक्रिया निमित्तम् । गुणस्य निमित्तत्वमित्यादि । तथा च तत्रैव दर्शितम् । कुचेरेत्यादि । अत्र गन्धवहो विषयः । निःश्वासाजातिस्वरूपं विषयी । समयलङ्घनानन्तरभवनात्मकक्रियालक्षणनिमित्तं गम्यते । ‘स वः पायादि’त्यादौ जाल्युत्प्रेक्षाया अयं भेदः—तत्रा-

१. 'जुष्टा', २ 'न तथा—रि', ३ 'जुष्टा', ४. 'नि।स्य', ५ 'नासादि क. स. पाठ.

फलोत्प्रेक्षा यथा —

“चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालखचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभव्यतीति व्यपाटयन् द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥”

एवं वाच्योत्प्रेक्षाया उदाहरणंदिग् दत्ता । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा
यथा —

“महिळासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ! सा अमाअन्ती ।
अणुदिणमणणअम्मा अङ्गं तणुअं पि तणुएइ ॥”

इति । अमाअन्ती इत्यत्रावर्तमानेवेति तनूकरणे हेतुत्वेनोत्प्रेक्षि-
तम् । एवं भेदान्तरैष्वपि ज्ञेयम् । *श्लिष्टशब्दहेतुर्को यथा —

लङ्कारान्तरनिरपेक्षमेवोत्प्रेक्षोत्थानम् । इह तूष्णरश्मौ दिशोश्च नायकव्यवहा-
रममारोपलक्षणममासोक्तिसापेक्षत्वम् । तत्र च कपालाङ्कुरलक्षणस्य विप-
यिणोऽप्यन्तासत्त्वम् । इह तु नैवम् । यद्वा निमित्तोपादानानुपादानवशाद्
भेद । चोलस्येत्यादि । वनान्ता विषयः । दर्शनक्रियात्मकं फल विषयी ।
विपाटनक्रिया निमित्तम् । महिळेत्यादि ।

महिलासहस्रभरिते तव हृदये मुभग! सा अमान्ती ।

अनुदिनमनन्यकर्मा अङ्गं तन्नपि तन्नयति ॥

अत्र विरहिणी विषयः । अमान्तीति क्रियाया अमानो हेतुर्विषयी । तनूकरणक्रि-

१ 'एनि दत्तानि । प्र', २ 'त्यत्र अ', ३ 'रे हे', ४ 'वोत्प्रेक्षा यथा—

प्रस्ये निरुता हिमवताऽपि न याधते या मूर्धभगान्कववादिव जायमुद्रा ।

गोप्यु व सननसानिहितास्तु दर्शना गा शाग्दा नवमुभापितरामधेनु ॥

उपमोत्र' न ग पाठ

* एतदुदाहरणस्य उदाहरणानामिर्था व्याख्याया ।

“अनन्यसामान्यतया प्रसिद्धस्त्यागीति गीतो जगतीतले सः।
अभूदहंपूर्विकयागतानामतीव भूमिः स्मरमार्गणानाम् ॥”

अत्र धर्मविषये मार्गणशब्दः श्लिष्टः। उपमोपक्रमोत्प्रेक्षा यथा—

“कस्तूरीतिलकन्ति फालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे
लोल्म्वन्ति तमालवालमुकुलोत्तंसन्ति मौलिं प्रति ।
याः कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरङ्के च कालागुरु-
स्थासन्ति प्रदिशन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विपः ॥”

अत्र यद्यपि ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विवित्येके’ (वा० ३. १. ११)
इत्युपमानात् क्विचिधावामुखे उपमाप्रतीतिः। तथाप्युपमानस्य
प्रकृते सम्भवौचित्यात् सम्भावनोत्थान उत्प्रेक्षायां पर्यवसानम्।
यथावा विरहवर्णने “केयूरायितमङ्गुलीयकैः” इत्यादौ। एवापि
समस्तोपमाप्रतिपादकविषयेऽपि दृश्यते। हर्षचरितवार्तिके सा-
हित्यमीमांसायां च तेषु तेषु प्रदेशेषु उदाहृतेति इह तु ग्रन्थ-
विस्तरभयाद् न प्रपञ्चिता। सापह्नवोत्प्रेक्षा यथा—

यात्मकं कार्यं निमित्तम्। उपमानात् क्विचिधाविति। क्विप ‘उपमानादाचारे’
(३.१.१०) इति प्रकारेण विहितत्वाद् उपमानस्य कस्तूरीतिलकादेः प्रकृते सम्भ-
वौचित्यं च फालफलकादिविषयविशेषनिघन्चनादवसेयम्। अत्र श्रीकण्ठकण्ठ-
त्विपो विषयः। कस्तूरीतिलकादिलक्षणजातिस्वरूपं विषयः। फालादिस्थानवि-
शेषसम्बन्धित्वे सति नैत्यं निमित्तम्। केयूरायितमित्यादि। अत्रापि क्यडासुपे

१. ‘भवन्तु’ क. ख., २. ‘वि. ह’, ३. ‘नेदेषु’, ४. ‘नि प्र’, ५. ‘यन्ते। गो’ क.
ख. पाठ..

“गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससम्भ्रमं पौरविलासिनोपु ।

यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति सिप्रा ॥”

अत्रेवशब्दमाहात्म्यात् सम्भावनं छलशब्दप्रयोगाच्चापह्नवोऽव-
गम्यते । एवं छद्मादिशब्दप्रयोगेऽपि ज्ञेयम् । “अपर इव पाक-
शासनः” इत्यादावपरशब्दाप्रयोगे तूपमैवेयम् । तत्प्रयोगे तु प्रकृ-
तस्य राज्ञः पाकशासनत्वप्रतीतावध्यवसायसम्भवादेवशब्द्वेन च
तस्य साध्यत्वप्रतीतेरुत्प्रेक्षैवेयम् । इवशब्दाप्रयोगे सिद्धत्वादध्य-
वसायस्यातिशयोक्तिः । ईवापरशब्दयोरप्रयोगे तु रूपकम् ।

उपमाप्रतीतौ सत्यामपि पूर्वबहुत्वेषात्वम् । गतास्वित्यादि । अत्र फेनतति-
विपयः । अट्टहासजातिस्वरूपं विपयी । श्रैलादिगुणो निमित्तं गम्यते । अत्र
यथा द्योतकशब्दस्यावापोद्धाराम्यामुत्प्रेक्षात्वमपह्नुत्वलङ्कारतां च भवति, एवं
शब्दान्तरस्याप्यावापोद्धारवशादुत्प्रेक्षात्वमलङ्कारान्तरत्वं च भवतीति दर्शयि-
यितुमाह — अपर इवेत्यादि । अपरशब्दाप्रयोग इति । पाकशासन इव
राजेत्यादीं, उपमानस्य सिद्धत्वात् । प्रकृतस्येत्यादि । स्वर्गवर्तिपाकशासना-
पेक्षयापरः पाकशासनोऽयमित्येवंरूपायाम् । इवशब्द्वेनेति । अपरमार्थस्य पर-
मार्थतयैव प्रतीतेः । उत्प्रेक्षैवेयमिति । द्रव्योत्प्रेक्षा । सम्पदादिलक्षणो गुणो
निमित्तं गम्यते । इवशब्दाप्रयोगे सिद्धत्वादिति । अपरमार्थप्रतीत्यभावात् ।
अतिशयोक्तिरिति । अभेदे भेदलक्षणा । रूपकमिति । आरोपमात्रस्य प्रती-
तेः । सामान्येनाभिहिते अपि निमित्तस्योपादानानुपादाने विपयविशेषेण व्यव-

१ 'ग उर', २ 'ताट्ट्रे' क ग. पाठ. ३. 'गि तु गि' मू. ग. पाठ. ४. 'अप',
५. 'दयाप्र' क. ग. पाठ. ६. 'त्व' ग. पाठ. ७ 'र च' क. पाठ. ८. 'प्रतीते'
ग. पाठ.

तदेवं प्रकारवैचित्र्येणावस्थितायामुत्प्रेक्षायां हेतूत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसम्बन्धिनो धर्मस्य हेतुरुत्प्रेक्ष्यते, स धर्मोऽध्यवसायवशादभिन्न उत्प्रेक्षायां निमित्तत्वेनाश्रीयते । स च वाच्य एव नियमेन भवति । अन्यथा कं प्रति हेतुः स्यात् । यथा —
 “अपश्यन्ताविवान्योन्यम्” इत्यादौ । अत्र कपोलयोः प्रकृतयोः सम्बन्धित्वेनोपात्तस्य क्षामतागमनस्य हेतुरदर्शनमुत्प्रेक्षितम् । हेतुफलं च क्षामतागमनं तत्र निमित्तम् । एवम्

“अदृश्यत त्वच्चरणारविन्दविश्लेषदुःखादिव बद्धमौनम्”

इत्थं नूपुरगतस्य मौनित्वस्य यो हेतुर्दुःखित्वं, तदुत्प्रेक्षणे मौनित्वमेव निमित्तं ज्ञेयम् । एवं सर्वत्र । स्वरूपोत्प्रेक्षायां यत्र धर्मी धर्म्यन्तरगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तत्रापि निमित्तभूतो धर्मः क्वचिन्निर्दिश्यते । यथा “स वः पायादिन्दुः” इत्यादौ । अत्र कुटिलतां निर्दिष्टैव । “बेलेव रागसागरस्ये”त्यादौ तु संक्षोभकारित्वादि गम्यमानम् । यत्र च धर्म एव धर्मिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, तत्रापि निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वैविध्यम् । उपादाने यथा —

“प्राप्याभिषेकमेतस्मिन् प्रतिष्ठेष्टासति द्विपाम् ।

चकम्पे लोप्यमानाज्ञा भयविह्वलितेव भूः ॥”

स्थापयति — तद्वचमित्यादिना । अध्यवसायवशादभिन्न इति । विरहासधारप्रयुक्ते क्षामतागमनमौनित्वे अन्ये । अन्ये चादर्शनदुःखप्रयुक्ते । एवमप्यध्यवसायवशादभिन्नयोस्तयोर्विषयविषयिनिष्ठत्वेन निमित्तत्वम् । बेलेवत्यादि ।

१. 'सं य', २. 'क्षानि', ३. 'ति म हे', ४ 'दि', ५. 'तादापत्र', ६ 'त्व', ७. 'दी म', ८ 'त्र ध' क. ग. पाठ.

अत्र भूगतत्वेन विह्वलितत्वाख्यधर्मोत्प्रेक्षायां कम्पादि निमित्त-
मुपात्तम् । अनुपादाने यथा — “लिम्पतीव तमोऽङ्गानी”-
त्यादि । अत्र तमोगतत्वेन लेपनक्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षायां व्यापना-
दि निमित्तं गम्यमानम् । व्यापनादौ तूत्प्रेक्षाविषये निमित्तम-
न्यदन्वेष्यं स्यात् । न च विषयस्य गम्यमानत्वं युक्तम् । तस्यो-
त्प्रेक्षिताधारत्वेन प्रस्तुतस्याभिधानुमुचितत्वात् । तस्माद् यथो-
क्तमेव साधु । फलोत्प्रेक्षायां यदेव तस्य कारणं, तदेव निमित्तम् ।
तस्यानुपादाने कस्य तत् फलत्वेनोक्तं स्यात् । तस्मात् तत्र
निमित्तस्योपादानमेव । न प्रकारान्तरम् । यथा —

“स्थरिथितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥”

अत्राश्वपरिवर्तनफलस्योत्तरदिग्गमनं कारणमेव निमित्तमुपात्तम् ।
तदसावुत्प्रेक्षायाः कक्ष्याविभागः प्रचुररिथितोऽपि लक्ष्ये दुरवधा-
रत्वादिह न प्रपञ्चितः । तस्याश्वेवादिशब्दवद् मन्येशब्दोऽपि

असिद्धत्वेन रागसागरवेलाया अनुपमानत्वम् । स्थेत्यादि । अत्र रविर्विषयः ।
परिवर्तनं विषयी । उत्तरदिग्गमनक्रिया निमित्तम् । अश्वपरिवर्तनफलस्य अश्व-
परिवर्तनात्मनः फलस्येत्यर्थः । उदाहरणान्तरोपन्यासे तु निमित्तं वैचित्र्यमेव,
तुमुन्वचतुर्ष्यपि फलत्वं द्योतयतीति दर्शयितुं वा । उत्प्रेक्षासामग्री विष-

प्रतिपादकः । किन्तुत्प्रेक्षासामग्र्यभावे मन्येशब्दप्रयोगो वितर्क-
मेव प्रतिपादयति । यथोदाहृतं प्राग् “अहं त्विन्दुं मन्यं”
इत्यादि ॥

एवमध्यवसायस्य साध्यतायामुत्प्रेक्षां निर्णीय सिद्धत्वे-
ऽतिशयोक्तिं लक्षयति —

अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ॥ २२ ॥

अध्यवसाये त्रयं भवति स्वरूपं विषयो विषयी च ।
विषयस्यै हि विषयिणा निर्गीर्णत्वेऽध्यवसायस्वरूपोत्थानम् ।
तत्र साध्यत्वे स्वरूपप्राधान्यम् । सिद्धत्वे त्वध्यवसितप्राधा-
न्यम् । विषयप्राधान्यमध्यवसाये नैव सम्भवति । अध्यवसित-
प्राधान्ये चातिशयोक्तिः । अस्याश्च पञ्च प्रकाराः — भेदेऽभेदः,
अभेदे भेदः, सम्यन्धेऽसम्यन्धः, असम्यन्धे सम्यन्धः, कार्यकार-
णपौर्वापर्यविध्वंसश्च । तत्र भेदेऽभेदो यथा —

विणोऽसत्यत्वप्रतीत्यादिः । वितर्कमेवेति । आख्यातत्वात् ॥

अयोत्प्रेक्षानन्तरमतिशयोक्तेर्लक्षणीयत्वे सद्गतिमाह—एवमित्यादिना ।
अध्यवसितप्राधान्ये त्विति । तुशब्देन व्यापारप्राधान्यं व्यवच्छिन्नति ।
यद्यपि विषयविषयिणोरुभयोरप्यध्यवसायस्य कर्मत्वं, तथाप्यध्यवसितशब्देन
विषयेवोच्यते विषयप्राधान्यासम्भवादित्याह — अध्यवसाय इत्यादि ।

१ 'न्ये त्वदंशविरह इ', २. 'स्य वि', ३. 'त्वेऽप्य', ४ 'त', ५. 'गद्य'
५. ख. पाठः

“कमलमनम्मसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥”

अत्र मुखादीनां कमलाद्यैर्भेदेऽभेदः । अभेदे भेदो यथा —

“अण्णं लडहत्तणअं अण्णावि अ कावि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेहच्चिअ ण होइ ॥”

अत्र लडहत्वादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः । यथा वा —

“मग्गिअळ्ळम्मि वळामोडिअचुम्भिणु अप्पणा अ उवणमिणु ।
एक्कम्मि पिआहरणु अण्णोण्णा होन्ति रसमेआ ॥”

अत्राभिन्नस्यापि प्रियाधररसस्थ विषयविभागेन भेदोपनिबन्धः ।
सम्बन्धेऽसम्बन्धो यथा —

अण्णं इत्यादि ।

अन्यत् सौन्दर्यमन्यापि च कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापते रेखैव न भवति ॥

अन्यत्वेन भेद इति । अन्यत्वाभिधानगुणैर्नैव स्वरूपभेदः प्रत्याप्यते ।
मग्गिअळ्ळेत्यादि ।

मार्गितलन्धे वलात्कारलुम्भिते आत्मना चोपनीति ।
एकरिमन्नपि प्रियाधरेऽन्येऽन्ये भवन्ति रसभेदाः ॥

विषयविभागेनत्यादि । मार्गितलन्धत्वादिविषयविशेषद्वारा । अतथोदाहरणा-

“लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महान् स्वीकृतः
 स्वच्छन्दं चरतो जनस्य हृदये चिन्ताज्वरो निर्मितः ।
 एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद् बराकी हता
 कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितैस्तन्व्यास्तनुं तन्वता ॥”

अत्र लावण्यद्रविणस्य सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धैस्तन्वीलावण्यप्रकर्ष-
 प्रदर्शनार्थं निबद्धः । यथा वा —

“अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तप्रभः
 शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।
 वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्यावृत्तकौतूहलो
 निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥”

अत्र पुराणप्रजापतिनिर्माणसम्बन्धेऽप्यसम्बन्ध उक्तः । असम्ब-
 न्धे सम्बन्धो यथा —

“पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
 ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्योस्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥”

अत्र सम्भावनेया सम्बन्धः । यथा वा —

न्तरमुपन्यस्तमिति भावः । अस्याः सर्गविधावित्यादौ चन्द्राद्यपेक्षयासम्बन्धे स-
 म्बन्धस्योदाहरणत्वं नाशङ्कितव्यमित्याह—अत्र पुराणंति । कविसंरम्भादिति

१. 'किं तचेत', २. 'त तस्यास्ते', ३. 'णव्यरस्व', ४. 'न्यो ला', ५. 'तिपा-
 वनायः । य', ६. 'निरा', ७. 'स्व ताघो', ८. 'नाया र' क, ख पाठः, ९. 'ति । ए' ग. पाठः.

“दाहोऽम्भःप्रसृतिपत्रः प्रचयवान् चाप्यः प्रणालोचितः
 श्वासाः प्रेङ्खितदीप्रदीपकलिकाः पाण्डिभि मग्नं वपुः ।
 किं चान्यत् कथयामि रात्रिमखिलां त्वन्मार्गवातायने
 हस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः रिथतिर्वर्तते ॥”

अत्र दाहादीनामम्भःप्रसृत्याद्यैरसम्बन्धेऽपि सम्बन्धः सिद्धत्वे-
 नोक्तः । कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसः पौर्वापर्यविपर्ययात् तुल्य-
 कालत्वाद् वा । पौर्वापर्यविपर्ययो यथा —

“हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापघाणेन ।
 चरमं रमणीवल्लभ! लोचनविषयं त्वया भजता ॥”

तुल्यकालत्वं यथा —

“अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।
 अयमागतश्च कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥”

भावः । एतदर्थमेवोदाहरणान्तरोपन्यासः । ‘पुष्पमि’त्यादेः ‘दाहोऽम्भःप्रसृतिम्’
 इत्यादेशोदाहरणयोर्मेदं दर्शयितुम् ‘अत्र सम्भावनये’ति ‘सिद्धत्वेने’ति चोक्तम् ।
 हृदयमित्यादि । अत्र मालतीहृदयस्य वह्नमकर्तृकमाधिष्ठानं कारणं मदनवा-
 णकर्तृकाधिष्ठानलक्षणात् कार्यात् चरमभावित्वेन निर्दिष्टम् । अविरलविलो-
 लेत्यादि । अत्र वर्षाकालागमनलक्षणस्य कारणस्य पथिकगेहिनीहननलक्षणस्य
 च कार्यस्य तुल्यकालत्वं स्पष्टम् । ननु विषयविषयिणोरभेदप्रतिपत्तिरभ्यवसा-
 यः । स च प्रथम एव प्रकारे सम्भवति, न त्वभेदे भेद इत्यादिप्रकारचतु-

एषु पञ्चसु भेदेषु भेदेऽभेदादिवचनं लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
अत्र चातिशयाख्यं यत् फलं प्रयोजकत्वाद् निमित्तं तत्राभे-
दाध्यवसायः । तथाहि — “कमलमनम्भसी”त्यादौ वदनादीनां
वास्तवं सौन्दर्यं कविसमर्पितेन सौन्दर्येणाभेदेनाध्यवसितं भेदे-
ऽभेदवचनस्य निमित्तम् । तत्र च सिद्धोऽध्यवसाय इत्यध्यव-
सितप्राधान्यम् । न तु वदनादीनां कमलादिभिरभेदाध्यवसायो
योजनीयः । अभेदे भेद इत्यादिप्रकारेष्वव्याप्तेः । तत्र हि “अ-
ण्णं ळडअत्तणअं” इत्यादौ सातिशयं ळडहत्वं निमित्तभूतमभे-
देनाध्यवसितम् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदभिप्रायेणैवाध्यव-

ष्ट्ये । अत आह— एषु पञ्चस्वित्यादि । लोकातिक्रान्तो गोचरो विषयो य-
स्य तत् लोकातिक्रान्तगोचरम् । अत्र चेत्यादि । फलं भेदेऽभेदादिवचना-
नाम् । प्रयोजकत्वात् सर्वप्रकारवर्तित्वेनानुवृत्तत्वात् फलत्वेन प्रवर्तकत्वाद्वा
निमित्तम् । तत्रेत्यादि । लौकिकस्य लोकोत्तीर्णेन सहाभेदाध्यवसायविषयत्वेन
विवक्षित इत्यर्थः । प्रथमप्रकारेऽप्यध्यवसायस्य न मुखकमले विषयविषयिणौ,
अपि तर्हीमे इत्याह— तथाहीत्यादि । मुखादिकमलाद्योर्विषयविषयित्वेऽनिष्ट-
माह— न तु वदनादीनामित्यादिर्नो । निमित्तभूतमिति । अभेदे भेदवच-
नस्य । अभेदेनाध्यवसितमिति । वास्तवलडहत्वेन । एवमन्यत्रापितीति ।
'मग्निअ' इत्यादौ सातिशयो रसः, 'लावण्ये'त्यादौ लावण्यप्रकर्षः, 'अस्या'
इत्यादौ रूपोत्कर्षः, 'पुष्पमि'त्यादावधरस्मितकान्तिः, 'दाह' इत्यादौ दाहा-
दिप्रकर्षः, 'हृदयमधिष्ठितमि'त्यादौ 'अविरलविलोले'त्यादौ च कार्यकारणत्वे
तारतम्यवत् शैश्रवं च वास्तवे रसादिभिरभेदेनाध्यवसितानि । तदभिप्रायेण

१. 'रष्य', २. 'अ', ३. 'णाष्य' क. ख. पाठः ४. 'ना । अधरस्मितकान्ति-
रित्यत्र कान्तिशब्देन शोभाप्रकर्षं उच्यते । यदुक्तं — 'शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनो-
ज्ज्वला' इति । नि' क. पाठः ५. 'द. पु' ख. पाठः ६. 'करत्वे' ख. ग. पाठः.

सितप्राधान्यम् । प्रकारपञ्चकमध्यात् कार्यकारणभावेन यः प्रकारः स कार्यकारणताश्रयालङ्कारप्रस्तावे प्रपञ्चनार्थं लक्षयिष्यते ॥

एवमध्यवसायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुक्त्वा गम्यमानौपम्याश्रया अलङ्कारा इदानीमुच्यन्ते । तत्रापि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन तेषां द्वैविध्ये पदार्थगतमलङ्कारद्वयं क्रमेणोच्यते —

औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे तुल्ययोगिता ॥ २३ ॥

इवाद्यप्रयोगे औपम्यस्य गम्यत्वम् । तत्र प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां वैधानां समानगुणक्रियाभिसम्बन्धेऽन्वितार्था तुल्ययोगिता । यथा —

सातिशयलटहृत्वाद्यभिप्रायेण । लक्षयिष्यत इति । इह तु वचनमन्यैरतिशयोक्तिभेदत्वेन लक्षितत्वात् ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्यादि । वैवक्षिकस्य वास्तवस्य वोपमानोपमेयभावस्यारोपाध्यवसायावन्तरेण गम्यत्व इत्यर्थः । तत्रेह वैवक्षिकत्वम् । उत्तरत्र वास्तवत्वम् । प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वेति बहुवचनमद्विवक्षितं, द्वयोरपि दर्शनात् । एवं दीपकेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रस्तुताप्रस्तुतानां वेति द्रष्टव्यम् । धर्मशब्दार्थमाह—गुणक्रियाभिसम्बन्ध इति । अन्वितार्थेति । तुल्य-

“सज्जातपत्रप्रकराञ्चितानि समुद्रहन्ति स्फुटपाटलत्वम् ।

विकस्वराण्यर्ककरप्रभावाद् दिनानि पद्मानि च वृद्धिर्मायुः ॥”

अत्र ऋतुवर्णनस्य प्रक्रान्तत्वाद् दिनानां पद्मानां च प्रकृतत्वम् ।
वृद्धिगमनं क्रिया । एवं गुणेऽपि ।

“योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वङ् मृगाजिनम् ।

उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥”

अत्रोचितत्वं गुणः । अप्राकरणिकानां यथा —

“धावत्त्वदश्वपृतनापतितं मुखेऽस्य

निर्निद्रनीलनलिनच्छदकोमलाङ्गया ।

भग्नस्य गूर्जरनृपस्य रजः कयापि

तन्व्या तवासिलतया च यशः प्रमृष्टम् ॥”

अत्र गूर्जरनृपं प्रति नायिकासिलतयोरप्राकरणिकत्वम् । प्रमा-
र्जनं क्रिया । गुणो यथा —

“त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।

मालतीशशभृच्छेखाकदलीनां कठोरता ॥”

धर्मयोगत्वात् । सज्जातेत्यादि । दिनपक्षे सज्जानामातपत्राणां प्रकरैरश्चितानि,
अन्यत्र सतां शोभनानां जातानां पत्राणां निकरैः । यद्यमूनीति । ‘नपुंसकम-

१. 'क्रान्तर', २. 'णी', ३. 'ट', ४. 'ग', ५. 'र प्र', ६. 'वि सृष्टे क'
क. ख. पाठः.

अत्र कठोरत्वं गुणः । एवमेषा चतुर्विधा व्याख्याता ॥

प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्ब्यस्तत्वे तुल्ययोगितां प्रतिपाद्य समस्त-
त्वे दीपकमुच्यते —

प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां च दीपकम् ॥ २४ ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तते । प्राकरणिकाप्राकरणि-
कवर्गस्य मध्यादेकत्र निविष्टः समानो धर्मः प्रसङ्गेनान्यत्रोपकाराद्
दीपिनाख्याद् दीपसादृश्येन दीपकाख्यालङ्कारोत्थापकः । तत्रेवा-
द्यप्रयोगादुपमानोपमेयभावो गम्यमानः । स च वास्तव एव ।
पूर्वत्र तु शुद्धप्राकरणिकत्वे शुद्धप्राकरणिकत्वं वा वैवक्षिकः,
प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वंप्रभावितत्वादुपमानोपमेयभावस्य ।
अनेकस्यैकक्रियाभिसम्बन्धादौचित्यात् पदार्थगतत्वोक्तिः । वस्तु-

नपुंसकेन— '(१. २. ६९) इत्यादिना नपुंसकत्वम् । चतुर्विधेति । गुणक्रि-
याविषयत्वेन प्रकृताप्रकृतनिष्ठत्वेन च ॥

औपम्यस्य गम्यत्व इत्याद्यनुवर्तत इति । आदिशब्देन पदार्थगतत्वे-
नेति समानधर्माभिसम्बन्ध इति च गृह्यते । एकत्रेति । प्राकरणिकेऽप्राकरणि-
के वा । दीपिनाख्याद् दीपसादृश्येनेति । अनेन दीपयतीति ष्वुलि वा दीप इवे-
ति 'संज्ञायां कन्' (५. ३. ७५) इति वा दीपकमिति निरुक्तिर्दर्शिता । घटार्थमादी-
पितो हि दीपः पंटादीनिपि प्रकाशयति । पूर्वत्र तुल्ययोगितायाम् । अनेकस्येत्या-
दि । 'रेहइ' इत्यादौ मिहिरादेर्नभःप्रभृतेष्वैकस्यां राजनक्रियायां हेतुत्वेन कर्तृत्वेन

१. 'ताय', २. 'पक सा', ३. 'त्र इ', ४. 'त्वेऽपि वा', ५. 'त्वभावित्वा'
क. घ. पाठ.. ६. 'ति पति वा' क. पाठ.. ७. 'प', ८. 'त्वाम्श्वरा' घ. पाठ..

तस्तु वाक्यार्थगतत्वंम् । तत्रादिमध्यान्तवाक्यगतत्वेन धर्मस्यै प्र-
वृत्तावादिमध्यान्तदीपकाख्यास्त्रयोऽस्य भेदाः । क्रमेणोदाहरणं—

“रेहइ मिहिरेण णहं रसेण कव्वं सरेण जोव्वणअम् ।

अमएण धुणीधवओ तुमए णरणाह ! भुवणमिणंम् ॥”

यथा वा—

“सञ्चारपूतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा प्रभा पतङ्गस्य मुनेश्च धेनुः ॥”

च सम्बन्धात् । औचित्यादिति । क्रियाया एकत्वेनौचित्यम् । वस्तुतस्त्विति ।
क्रियाया आवृत्त्यान्वयेन मिहिरहेतुकनभश्शोभनादिभिः वर्णनीयहेतुकमुवन-
शोभनसादृश्यस्य गम्यमानत्वात् । रेहईत्यादि ।

शोभते मिहिरेण नमो रसेन काव्यं स्मरेण यौवनम् ।

अमृतेन धुनीधवः (समुद्रः?) त्वया नरनाथ ! भुवनमिदम् ॥

अत्र राज्ञः प्रस्तुतत्वम् । मिहिरादीनामप्रस्तुतत्वम् । सञ्चारपूतानीत्यादि ।
आदिमध्यान्तवाक्यगतत्वेनेत्यादिवचनात् समानधर्मस्यादियाक्यादिवर्तित्व-
मेवादिदीपकत्वादौ प्रयोजकम् । उद्गादिभिश्च तथैवाङ्गीकृतम् । अत्र
चोदाहरणे प्रचक्रम इत्यस्य श्लोकमध्यगतत्वेऽपि आदिवाक्यगतत्वादादिदीप-
कत्वमेव । उदाहरणान्तरोपन्यासश्च सूत्रगतचहुवचनप्राप्तस्य प्रस्तुताप्रस्तुतनि-

१ 'त्वेनादि', २ 'स्य वृ', ३. 'णानि—रे', ४. 'ले', ५ 'न्म् ॥ ग',
६. 'वु ॥ वया ना—वि' क ए पाठ

“विसमअओ चिअ काणवि काणवि बोळेइ अमअणिम्माओ ।
काणवि विसामअमओ काणवि अविसामअम(अ)ओ काळो ॥”

“किवणाण धण णाआण फणामणी केसराइ सीहाणं ।
कुळवाळिआण अ थणा केत्तो धप्पन्ति अमुआणं ॥”

एवमेकक्रियामयं दीपकं निर्णीतम् । अत्र च यथानेककारकग-
तत्वेनैका क्रिया दीपकं, तथानेकक्रियागतत्वेनैकं कारकम् ।
यथा —

षस्य बहुत्वस्यानियमप्रदर्शनार्थः । यथा वा विसमअओ चिअ इत्यादौ । यथा
चेत्येतत् सञ्चारपूतानीत्यतः पूर्वं पठनीयम् । विसमअ(ओ) इत्यादि ।

विपमय एव केपामपि केपामप्यपक्रामत्यमृतनिर्माणः ।
केपामपि विपामृतमयः केपामप्यविपामृतमयः कालः ॥

अत्र दुःखिनि वक्तारि विपमयकालापक्रमणस्य प्रस्तुतत्वम् । इतरेपामप्रस्तु-
तत्वम् । अत्र बोळेइत्यस्य मध्यवाक्यवृत्तित्वाद् मध्यदीपकम् । किवणाण
इत्यादि ।

कृपणानां धनं नैगानां फणामणयः केसराणि सिंहाणाम् ।
कुळपालिकानां च स्तनाः कुतो गृह्यन्तेऽमृतानाम् ॥

अत्र गृह्यन्त इत्यस्यैतन्तवाक्यवर्तित्वादान्तदीर्घत्वम् । अत्र चेत्यादि । एका
क्रिया यथा नमःप्रभृत्यनेककारकगतत्वेन दीपकं भवतीत्यर्थः । एकं कार-

१. 'अमुआण चेपन्ति ॥', २. 'या दी', ३. 'कत्रय नि', ४. 'त्र य', ५. 'क' क.
स. पाठः. ६. 'धेम् । य' स. पाठः. ७. 'तमयनि' स. ग. पाठः. ८. 'तः का' क. पाठः.
९. 'चो' स. पाठः. १०. 'भुजगा' क. पाठः. ११. 'णि च सि' स. पाठः. १२. 'तः
स्पृश्यन्ते' क. पाठः. १३. 'स्यावान्तरवा', १४. 'पत्त' स. पाठः.

“साधूनामुपकर्तुं लक्ष्मीं द्रष्टुं विहायसा गन्तुम् ।

न कुतूहलि कस्य मनश्चरितं च महात्मनां श्रोतुम् ॥”

अत्रोपकरणाद्यनेकक्रियाकर्तृत्वेन कुतूहलविशिष्टमेकं मनो निर्दिष्टम् । छायान्तरेण तु मालादीपकं प्रस्तावान्तरे लक्षयिष्यते ॥

कामिति । दीपकमित्यनुपङ्गः । साधूनामित्यादि । ‘न कुतूहलि कस्य मनः’ इत्यस्य पूर्वेण सम्बन्धे मध्यदीपकत्वम्, उत्तरेण त्वन्तदीपकत्वम् । उपकरणादीत्यादिशब्देन लक्ष्मीदर्शनादयो गृह्यन्ते । अत्र च महात्मचरितश्रवणस्यैव कविसंरम्भगोचरत्वात् प्रस्तुतत्वमभिसन्धाय सामान्यलक्षणं योजयितव्यम् । अथवेदं स्पष्टमुदाहरणं —

सङ्ग्रामधीरेण सहेतरेपां महीक्षितां कः स्तुतिमारमेत ।

स्मरेदनु स्वर्द्धममन्यवृक्षान् मन्येत शैलान्तरवच्च मेरुम् ॥

अत्रादिवाक्ये क इति कर्तृकारकं निर्दिष्टम् । मध्ये यथा —

पदान्तरिक्षं परिमातुमिच्छेद् दोर्म्यां समुद्रं क इवोत्तितीर्षेत् ।

सङ्ग्रामधीरस्य गुणांश्च वर्णैः पञ्चाशता वर्णयितुं यतेत ॥

अन्ते यथा —

सेवितुमिह यदुनाथं पार्श्वे पत्युर्दिवीकसां स्थातुम् ।

अपरोक्षयितुमधीशं वचसामपि कः कुतूहली न पुमान् ॥

छायान्तरेणेति । उत्तरोत्तरगुणावहत्वेन । प्रस्तावान्तर इति । गृह्यलान्यायालङ्कारप्रस्तावे ॥

वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ्
निर्देशे प्रतिवस्तूपमा ॥ २५ ॥

पदार्थारब्धो वाक्यार्थ इति पदार्थगतालङ्कारानन्तरं
वाक्यार्थगतालङ्कारप्रस्तावः । तत्र सामान्यधर्मस्येवाद्युपादाने
सकृन्निर्देशे उपमा । वस्तुप्रतिवस्तुभावेनासकृन्निर्देशेऽपि सैव ।
इवाद्यनुपादाने सकृन्निर्देशे दीपकतुल्ययोगिते । असकृन्निर्देशे
तु शुद्धसामान्यरूपत्वं विम्बप्रतिविम्बभावो वा । आद्यः प्रकारः
प्रतिवस्तूपमा, वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थवाचित्वे प्रतिवाक्यार्थ-
मुपमा साम्यमित्यन्वर्थाश्रयणात् । केवलं काव्यसमयात् पर्या-
यान्तरेण पृथङ् निर्देशः । द्वितीयप्रकाराश्रयेण दृष्टान्तो वैक्ष्यते ।
तदेवसौपम्याश्रयेणैव प्रतिवस्तूपमा । यथा —

“चकोर्य एव चतुराश्चन्द्रिकाचामकर्मणि ।

आवन्य एव निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि ॥”

वाक्यार्थगतत्वेनेत्यादि । सैव उपमैव । असकृन्निर्देशे त्विति ।
इवाद्यनुपादाने चेति शेषः । अत्र सौपम्यस्य गम्यत्व इत्येतदनुवृत्तेरिवादेरनु-
पादानम् । शुद्धेत्पनेन ‘तस्यापि विम्बप्रतिविम्बैकतया निर्देश’ इति दृष्टान्ते
वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्रहितं सामान्यं गृह्यत इत्याह । प्रतिवाक्यार्थमिति ।
उपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च साधारणधर्मस्य निर्देशात् । काव्यसमया-
दिति । “नैक पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण”ति वचनात् कथितपदस्य दुष्टताभि-
धानाच्च । प्रथमोपात्तस्यापि पर्यायत्वात् तदपेक्षया द्वितीयपदस्य पर्यायान्त-
रत्वम् । द्वितीयेति । विम्बप्रतिविम्बाश्रयेण । निपुणपदेनेत्यनेन पर्यायान्तरत्व

अत्र चतुरस्रं साधारणो धर्म उपमानवाक्ये, उपमेयवाक्ये तु निपुणपदेन निर्दिष्टः । न केवलमियं साधर्म्येण, यावद् वैधर्म्येणापि दृश्यते । यथात्रैवोत्तरार्धस्थाने

“विनावन्तीर्न निपुणाः सुदृशो रतनर्मणि”

इति पाठे ॥

तस्यापि विम्बप्रतिविम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः ॥ २६ ॥

तस्यापि, न केवलमुपमानोपमेययोः । तच्छब्देन सामान्यलक्षणो धर्मः प्रत्यवमृष्टः । अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधः । आद्यो यथा—

“अब्धिलङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ।

दैवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः ॥”

अत्र यद्यपि ज्ञानाख्य एको धर्मो निर्दिष्टः, तथापि नैतन्निबन्धनमौपम्यं विवक्षितम् । यन्निबन्धनं च विवक्षितं, तत्राब्धि-

दर्शयति । यावद् वैधर्म्येणेति । आवन्तीव्यतिरिक्तसुदृशां निपुणभावेन चकोर्यपेक्षया वैधर्म्यम् ॥

प्रत्यवमृष्ट इति । पूर्वसूत्रे निर्दिष्टः । अयमपीति । न केवलं प्रतिवस्तूपमेत्यपेरर्थः । अत्र यद्यपीत्यादिना प्रतिवस्तूपमात्वमाशङ्क्य परिहरति ।

लङ्घनादावस्त्येव दिव्यवागुपासनादिना प्रतिबिम्बनम् । द्वितीयो यथा—

“कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया
किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विपः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्
न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥”

अत्र निहतत्वादेः स्थानादिना वैधर्म्येण प्रतिबिम्बनम् ॥

सम्भवतासम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन गम्य-
मानं प्रतिबिम्बकरणं निदर्शना ॥ २७ ॥

प्रतिबिम्बप्रस्तावेनास्या लक्षणम् । अत्र क्वचित् सम्भवन्नेव व-
स्तुसम्बन्धः स्वसामर्थ्याद् विम्बप्रतिबिम्बभावं कल्पयति । क्वचित्

अन्धिलङ्घनादावित्यादिशब्देन पातालनिमग्नतनुत्वं गृह्यते, दिव्यवागुपासना-
दीत्यादिशब्देन गुस्कुलक्लिष्टत्वम् । निहतत्वादेरित्यादिशब्देन मनःकर्मकं गर्वा-
भिमुखीकरणं, स्थानादीत्यादिशब्देनोदयाद्रिमौलिताप्राप्त्यभावश्च गृह्यते ॥

सम्भवतेत्यादि । निदर्शनाया गम्यमानप्रतिबिम्बनत्व सामान्यलक्ष-
णम् । सम्भवतेत्यादिना तस्या भेदनिर्देशः । वस्तुशब्देन पदार्थो वाक्यार्थ-
श्चोच्यते । गम्यमानमित्यनेन दृष्टान्ताद् व्यावृत्तिः । तत्र हि प्रकृताप्रकृतरू-
पयोर्वाक्यार्थयोर्बिम्बप्रतिबिम्बमावैरूप एव सम्बन्धः । इह तु प्रकारान्तरेण

पुनरन्वयत्राधादसम्भवता वस्तुसम्बन्धेन प्रतिविम्बनमाक्षिप्य-
ते । सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा यथा —

“चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।
सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥”

अत्र बोधयन्निति तत्समर्थाचरणे प्रयोगात् सम्भवति वस्तुस-
म्बन्धः । असम्भवद्वस्तुसम्बन्धा यथा —

“अव्यात् स वो यस्य निसर्गवक्रः
स्पृशत्यधिज्यस्मरचापलीलाम् ।
जटापिनद्धोरगराजरत्न-
मरीचिलीढोभयकोटिरिन्दुः ॥”

निर्दिष्टः सम्बन्धस्तदवगमयति । प्रतिविम्बनमाक्षिप्यत इति । उपपादकत-
येति शेषः । ननु चूडामणीत्यादौ बोधप्रयोजकत्वस्य चेतनधर्मत्वात् पर्व-
तस्य चाचेतन(धर्म?)त्वात् कुतः सम्भवद्वस्तुसम्बन्धवत्त्वम् । अत आह —
अत्र बोधयद्वितीति । प्रयोगादिति । णिच इति शेषः । क्वचित् तु णिच इति
पठ्यत एव । अयमर्थः— णिचस्तावत् प्रयोज्यविषया प्रवर्तना अर्थः । सा च
प्रेषणाध्येषणतत्समर्थाचरणरूपेण त्रिधा । तत्र प्रेषणमाज्ञा । अध्येषणं प्रार्थना ।
तत्समर्थाचरणं चतुर्धा — अनुमतिरूपदेशोऽनुग्रह आनुकृत्याचरणं चेति ।
तत्र यस्यानुमतिगन्तरेणार्थो न निवर्तते, तस्य राजादेरनुमत्या प्रयोजकत्वं,
गुरुभ्यादेस्तूपदेशेनेष्टमाधनत्वज्ञापनापरनाम्ना । यत्र पुनः केनचिद् जिघांसिनं
पलायमानं काश्चिद् निरुणद्धि, निरुद्धध हन्यते, तत्र निरोद्धा हनुरनुग्रहं

१. 'न्धो', २. 'से णिचः प्र' ग. पाठ. ३. 'न्धो' क ख पाठ. ४. 'न्धवद्' ।
अ' ख. पाठः. ५. 'व' ग पाठ.

अत्र च स्मरचापसम्बन्धिन्या लीलाया वस्त्वन्तरभूतेनेन्दुना स्पर्शनमसम्भवत् लीलासदृशीं लीलामवगमयतीत्यदूरविप्रकर्षाद् विम्बप्रतिविम्बनमुक्तम् । एषापि पदार्थवाक्यार्थवृत्तिभेदाद् द्विधा । पदार्थवृत्तिः समनन्तरमुदाहृता । वाक्यार्थवृत्तिर्यथा —

करोतीत्यनुग्रहेण तस्य प्रवर्तकत्वं, कारीपोऽशिरध्यापयतीत्यादौ कारीपोऽभिनिवात एकान्ते सुप्रज्वलितः शीतकृतमव्ययनविरोधिनमुपद्रवमपनयन् असत्यामपि प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रवृत्तावध्ययन आनुकूल्याचरणेन प्रवर्तको भवति । तत्र पर्वतकर्तृकमागतस्य रवेः शिरसा धारणं गृहभेदिनां सद्विषयातिथेयीकर्तव्यतावयोधेऽनुकूलमिति पर्वतस्यानुकूल्याचरणेन प्रवर्तकत्वमिति । अत्र शैलस्य गृहमेधिषु रवेः सत्सु शिरसा धारणस्यातिथेय्याः करणे च प्रतिविम्बनम् । अत्र च स्मरचापेत्यादिना वस्तुसम्बन्धस्यासम्भवं दर्शयति । लीलासदृशीमित्यनेन प्रतिविम्बनम् । ननु स्मरचापेन्दुसम्बन्धिन्योर्लीलयोरेकजातीयत्वेनात्यन्तभेदाभावात् कथं विम्बप्रतिविम्बभावः । अत आह — अदूरविप्रकर्षादिति । सत्यम् । धर्मभेदोपाधिकं धर्मभेदमाश्रित्य विम्बप्रतिविम्बभाव इत्यदोषः । अथवा विशिष्टयोरिन्दुस्मरचापयोरेव विम्बप्रतिविम्बभावोऽवगम्यते । स कथं लीलानिष्ठत्वेनेत्याशङ्क्याह — अदूरविप्रकर्षात् । धर्मधर्मिणोरभेदोपचाराद् धर्मिगतो विम्बप्रतिविम्बभावो धर्मगतत्वेनोक्त इत्यदोषः । यद्वा उपात्तयोरेव विम्बप्रतिविम्बभावः । अत्र चानुपात्तया इन्दुलीलाया कथं विम्बप्रतिविम्बभाव इत्यत आह । सत्यम् । अनुपादानेऽपि गम्यमानत्वाददोषः । एषापीति । गम्यमानौपम्यालङ्कारवद् गम्यमानप्रतिविम्बनैषापीत्यर्थः । समनन्तरमिति । अव्यादित्यादाविन्दुस्मरचापलीलयोः पदार्थत्वात् ।

“त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।

इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डरीकरणं विधोः ॥”

केचित् तु दृष्टान्तालङ्कारोऽयमित्यूचुः । तदसत् । निरपेक्षयोर्वा-
क्यार्थयोर्हि विभ्रप्रतिविम्बभावे दृष्टान्तः । यत्र तु प्रकृतवा-
क्यार्थे वाक्यार्थान्तरमध्यागोप्यते सामानाधिकरण्येन, तत्र सम्ब-
न्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता, न दृष्टान्तः । एवं च

“शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥”

इत्यत्र दृष्टान्तबुद्धिर्न कार्या । उक्तन्यायेन निदर्शनाप्राप्तेः । इयं
चोपमेय उपमानवृत्तस्यासम्भवात् प्रतिपादिता पूर्वैः । वस्तुत-
स्तूपमेयवृत्तस्योपमानैः सम्भवाद्दपि सम्भवति । उभयत्रापि सम्ब-
न्धविघटनस्य विद्यमानत्वात् । तद्यथा —

निरपेक्षयोरिति । अत्र च सापेक्षत्वं यदिदमोरुपादानात् स्फुटमेव । प्रकृतवा-
क्यार्थे अलक्तककरणके पादनखरत्नकर्मके मार्जने । वाक्यार्थान्तरं श्रीखण्डलेप-
करणकं विधुर्कर्मकं पाण्डरीकरणम् । अध्यागोप्यत इति, यदिदमोरेकविषयत्वेन
सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । अन्यैश्च दृष्टान्तत्वेन दर्शितस्योदाहरणस्य निदर्श-
नात्वमेवाह — एवं चेति । उक्तन्यायेनेति । वाक्यार्थे वाक्यार्थान्तराध्या-
रोपरूपत्वेन निरपेक्षत्वाभावात् । पूर्वैः उद्भटादिभिः । उपमेये इन्द्रादी ।
उपमानवृत्तस्य स्मरचापलीलाद्वैरसम्भवात् । अत्र गण्डतलमित्यादिना प्रस्तुत-

“वियोगे गौडनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा ।
अलक्ष्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु ॥”

अत्र गण्डतलं प्रकृतम् । तद्धर्मस्य पाण्डिम्नः खर्जूरीरेणुष्वस-
म्भवादौपम्यप्रतीतिः । एषं च प्रकारः शृङ्खलान्यायेनापि सम्भ-
वति । यथा —

“मुण्डशिरि वोरफळं वोरोवरि वोरअं थिरं धरसि ।
विग्गुच्छाअइ अप्पा णालिअछेआ छळिज्जन्ति ॥”

इयमपि क्वचिन्मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा —

“अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्धर्तितं
स्थलेऽञ्जमवरोपितं सुचिरमूपरे वर्पितम् ।
श्रपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजल्पः कृतः
कृतान्धमुखमण्डना यदवुधो जनः सेवितः ॥”

मर्थमुदाहरणे योजयति । शृङ्खलान्यायेन रक्षणाक्रमेण । मुण्डेत्यादि ।
मुण्डशिरसि वदरफलं वदरस्योपरि वदरं स्थिरं धारयसि ।
विडम्ब्यत आत्मा धूर्तच्छेकाश्छल्यन्ते ॥

काका न छल्यन्त इत्यर्थः । अत्र छेकच्छलनं मुण्डशिरसि वदरफलधा-
रणवद् वदरस्योपरि वदरान्तरधारणवच्चाशम्यमित्यर्थः । मालयापी-
ति । एकस्मिन् वाक्यार्थे बहूनां वाक्यार्थानामध्यारोपात् । अर-
ण्यरुदितमित्यादि । अत्रापुधजनसेवालक्षणे वाक्यार्थेऽरण्यरुदितकरणादयो
बहवो वाक्यार्था आरोपिताः । न केवलं प्रतिविम्बनस्यैव गम्यत्वं,

कचित् पुनर्निषेधसामर्थ्यादाक्षितायाः प्राप्तेः सम्बन्धानुप-
पत्त्यापि निदर्शना भवति । यथा —

“उत्कोपे त्वयि किञ्चिदेव चलति द्राग् गूर्जरक्षमाभृता
मुक्ता भूर्न परं भयान्मरुजुपां यौवत् तदेणीदृशाम् ।
पद्भ्यां हंसगतिर्मुखेन शशिनः कान्तिः कुचाभ्यामपि
क्षामाभ्यां सहसैव वन्यकरिणां कुम्भस्थलीविभ्रमः ॥”

अत्र मुक्तेति निषेधपदम् । तदन्यथानुपपत्त्या पादयोर्हंसगति-
प्राप्तिराक्षिप्यते । सा च तयोरनुपपन्ना सती सादृश्यैववगमयती-
त्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्धानिबन्धना निदर्शना ॥

भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये
वा व्यतिरेकः ॥ २८ ॥

अधुना भेदप्राधान्येनालङ्कारकथनम् । भेदो वैलक्षण्यम् ।

गमकस्यापि सम्बन्धविषटन(म्यापी?स्ये)ति दर्शयति — कचित् पुनरि-
त्यादिना । निषेधसामर्थ्यादिति । अप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । उ-
त्कोप इत्यादौ नञाद्यप्रयोगान्निषेधप्रतीतिः कुतस्येत्यत आह — मुक्तेतीति ।
तदन्यथानुपपत्त्येति । अनुपातस्य मोक्षासम्भवात् । सा चेति । हंसगतिप्रा-
प्तिः । तयोः शत्रुस्त्रीपादयोः । अनुपपन्ना सतीति । हंसपदयोरेव युक्तत्वात् ।
सादृश्यमिति । हंसगतिसदृशी मन्दा गतिर्मुक्तेत्यर्थः । एवं शशिकान्त्यादावपि
द्रष्टव्यम् ॥

भेदो वैलक्षण्यमिति । न त्वन्योन्याभावः । आधिक्यविपर्ययो गुणद्व-

स च द्विधा भवति । उपमानादुपमेयस्याधिकगुणत्वे न्यून-
गुणत्वे वा भावात् । विपर्ययो न्यूनगुणत्वम् । क्रमेणोदा-
हरणं —

“द्विदृक्षवः पद्मलताविलासमक्षणां सहस्रस्य मनोहरं ते ।

वापीपु नीलोत्पलिनीविकासरम्यासु चन्दन्ति न पद्मदौघाः ॥”

“क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयो विवर्धते सत्यम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि ! यौवनमनिवर्ति यातं तु ॥”

अत्र विकस्वरनीलोत्पलिन्यपेक्षयाक्षिसहस्रस्य पद्मलताया वैल-
क्षण्यमधिकगुणत्वम् । चन्द्रापेक्षर्यो च यौवनस्य न्यूनगुणत्वम् ।
शशिवैलक्षण्येन गतस्यापुनरागमनात् ॥

उपमानोपमेययोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशेऽपरस्य
सहार्थसम्बन्धे सहोक्तिः ॥ २९ ॥

भेदप्राधान्य इत्येव । गुणप्रधानभावनिमित्तकमत्र भेद-
प्राधान्यम् । सहार्थप्रयुक्तश्च गुणप्रधानभावः । उपमानोपमेयत्वं

रेत्याह— अधिकगुणत्व इत्यादिना । अधिकगुणत्वमिति । तद्य पद्मदाना-
मनन्दनेन घोनितम् । यौवनस्य न्यूनगुणत्वमिति । अत्राप्यर्थपरिपेक्षया
चन्द्राद् यौवनस्याधिक्यमिति लक्षणे विपर्ययग्रहणं न कर्तव्यमित्यन्ये । व्य-
तिरेके उत्कर्षापकर्षप्रतीतेर्भेदप्राधान्यं स्फुटम् ॥

सहोक्तौ तु कथमित्याह— गुणप्रधानभावेति । गुणप्रधानभावश्च क्रि-

चात्र वैवक्षिकम् । द्वयोरपि प्राकरणिकत्वात् । प्राकरणिकाप्राकर-
णिकभावित्वाद्दुपमानोपमेयभावस्य । सहार्थसामर्थ्याद्दुभयोस्तुल्य-
कक्ष्यत्वम् । तत्र तृतीयान्तस्य नियमेन गुणभावाद्दुपमानत्वम् ।
अर्थाच्च परिशिष्टस्य प्रधानत्वाद्दुपमेयत्वम् । शाब्दश्चात्र गुणप्र-
धानभावः । वस्तुतस्तु विपर्ययोऽपि स्यात् । तत्रापि नियमेना-
तिशयोक्तिमूलत्वमस्याः । सा तु कार्यकारणप्रतिनियमविपर्यय-
रूपा अभेदाध्यवसायरूपा च । अभेदाध्यवसायश्च श्लेषभित्ति-
कोऽन्यथा वा । साहित्यं चात्र कर्त्रादीनां भेदाद् ज्ञेयम् । तत्र
कार्यकारणप्रतिनियमविपर्ययरूपा यथा —

“भवदपराधैः सार्धं सन्तापो वर्धतेतरां तस्याः”

अत्रापराधानां सन्तापं प्रति हेतुत्वेऽपि तुल्यकालत्वेनोपनि-
बन्धः । श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायरूपा यथा —

याभिसम्बन्धस्य शाब्दत्वार्थत्वाभ्यामवगन्तव्यः । द्वयोरपीत्यादि । वास्तव-
स्यौपम्यस्य प्रकृताप्रकृतनिष्ठत्वेन सम्भवात् । वैवक्षिकस्यौपम्यस्य सन्नावे हेतु-
माह — सहार्थेति । यत्र खलु द्वयोर्गुणप्रधानभूतयोः समकालमेवैकक्रियाद्यनु-
प्रवेशः, तत्र सहार्थोन्मज्जनम् । वस्तुतस्त्विति । यथा — ‘अस्तं भास्वानि’-
त्यादौ । अत्रास्तगमने रिपूणामेव प्राधान्यमभिहितं, तदस्तगमनस्यैव बलसं-
हरणे प्रधानकारणत्वात् । सा त्विति । अतिशयोक्तिः । कार्यकारणेत्यनेना-
तिशयोक्तेः पञ्चमप्रकारो निर्दिश्यते, अभेदाध्यवसायेति प्रथमः । श्लेषभित्तिकः

“अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां वलानि”
अत्रास्तगमनं श्लिष्टम्, अस्तमित्यस्योभयार्थत्वात् । तदन्यथारूपा यथा —

“कुमुददलैः सह सम्प्रति विघटन्ते चक्रवाकमिथुनानि”

अत्र विघटनं सम्बन्धिभेदाद् भिन्नं, न तु श्लिष्टम् । एतद्विशेषपरिहारेण सहोक्तिमात्रं नालङ्कारः । यथा —

“अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनममेरेषु ।

द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥”

इत्यादौ । एतान्येव कर्तृसाहित्ये उदाहरणानि । कर्मसाहित्ये यथा —

श्लेषाश्रयः । कर्त्रादीत्यादिशब्देन कर्मादिपरिग्रहः । अस्तगमनमिति । अस्त-
शब्दस्य शैलविशेषनाश्रयोर्वाचकत्वात् । तदन्यथारूपा अश्लेषभित्तिका(अ?)
भेदाध्यवसायमूला । कुमुददलैरित्यादि । अत्र श्लेषाभावमभेदाध्यवसायार्थं
भेदं च दर्शयति—विघटनं सम्बन्धीत्यादिना । एतद्विशेषेति । प्रथमनिर्दि-
ष्टमतिशयोक्तेः प्रकारद्वयं प्रत्यक्षमृश्यते । एतानीत्यादि । अपराधसन्तापार्दीनां
वर्धनादौ कर्तृत्वात् । एवं कर्तृकर्मणोः साहित्यमुदाहृतम् । करणसाहित्ये
यथा—

अमोघैरिषुभिः सार्धमुपायैः फलशालिभिः ।

सङ्ग्रामधीरः सर्वेषां भिनत्ति हृदयं द्विषाम् ॥

सम्प्रदानसाहित्ये यथा—

मद्रमरमन्धरसिन्धुरगमनाभिः सह सुपर्वतरुगीभिः ।

सङ्ग्रामधीर! भवतः श्रुतनाम्न्यस्तिष्ठते द्विषां वर्गः ॥

“द्युजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रेष्येणाप्तमनोरथः ॥”

अत्र करोतिक्रियापेक्षया द्युजनस्य मृत्योश्च कर्मत्वम् । इयं च
मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा—

“उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं
भूपानां जनकस्य संशयधिया साकं समास्फालितम् ।
वैदेह्यां मनसा समं च सहसाकृष्टं ततो भार्गव-
प्रौढाहंकृतिकन्दलेन च समं भग्नं तदैशं धनुः ॥”

अपादानसाहित्ये यथा—

अधिसमरमाततज्ये रविवर्मन् ! कार्मुके त्वयाकृष्टे ।
आद्यं द्विपामुरस्तस्तरुणीनां लोचनैः समं पतति ॥
समरगतो यदुनायः सह दुष्प्रसहेन वैरिवर्गण ।
सुभगानयाक्षिजनुपः सुरसुदृशां निप्रहन्ति दुःखस्य ॥

अत्र निप्रहन्त्यपेक्षया कर्मत्वेऽपि शेषत्वेन विवक्षितयोर्दुःखवैरिवर्गयोः सा-
हित्यम् । अधिकरणसाहित्ये यथा—

शास्त्रेषु रमते सार्धं शस्त्रैर्विमतगेदिभिः ।
रविवर्ममहीपाल ! को नाम भवता विना ॥

उत्क्षिप्तमित्यादि । अत्रैकस्यैव धनुष उल्क्षेपणादिषु कौशिकपुलकादिभिः सहा-
र्थसम्बन्धान्मालात्वम् ॥

सहोक्तिप्रतिभटभूतां विनोक्तिं लक्षयति —

विना किञ्चिदन्यस्य सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः ॥३०॥

सत्त्वस्य शोभनत्वस्याभावोऽशोभनत्वम् । एवमसत्त्वस्या-
शोभनत्वस्याभावः शोभनत्वम् । ते द्वे सत्त्वासत्त्वे यत्र कस्यचि-
दसन्निधानान्निवध्येते, सा द्विधा विनोक्तिः । अत्राशोभनैशोभ-
नत्वसत्तायांमेव वक्तव्यायामसत्तामुखेनाभिधानमन्यनिवृत्तिप्र-
युक्ता तन्निवृत्तिरिति ख्यापनार्थम् । एवं चान्याननिवृत्तौ विधि-
रेव प्रकाशितो भवति । आद्यो यथा —

“विनयेन विना का श्रीः का निशा शशिना विना ।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता ॥”

अत्र विनयाद्यसन्निधिप्रयुक्तश्रीविरहाद्यभिधानमुखेनाशोभनत्व-
मुक्तम् । यथा वा —

सत्त्वासत्त्वशब्दौ न भावाभाववचनौ, अपि तर्हि शोभनत्वाशोभनत्ववचना-
वित्याह— सत्त्वस्य शोभनत्वस्येत्यादिना । सा द्विधेति । अभावप्रतियोगि-
नोः शोभनत्वाशोभनत्वयोर्भेदात् । अन्यनिवृत्तीत्यादि । अन्यथा शोभन-
त्वाशोभनत्वयोः स्वतस्सिद्धत्वं तदभावस्य चौपाधिकत्वं न प्रतीयेत । श्रीवि-
रहेति । अत्र विरहशब्देन श्रियः स्थैर्यलक्षणस्य शोभनत्वस्याभावः प्रतिपाद्यते,
यदविनीतं श्रीविरहयति । अतो षस्या अस्थिरत्वप्रसिद्धिः । उद्भटेन च का-
प्यालङ्कारविधृतौ सत्कवि(त्व)विरहिताया विदग्धताया अस्थैर्यस्याशोभनस्य

“प्रत्यक्ता मधुनेव काननमही मौर्वीव चार्पंच्युता
 शुक्तिमौक्तिकवर्जितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।
 यैनेकेन विना तदा न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः
 सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्बिस्तरः ॥”

अत्र च विनाशब्दप्रयोगमन्तरेण विनार्थविवक्षा यथाकथञ्चि-
 दपि निमित्तीभवति । यथा सहोक्तौ सहार्थविवक्षा । एवं च—

“निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुविम्बम् ।
 उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विवृद्धा नलिनी न येन ॥”

इत्यादौ विनोक्तिरेव । तुहिनांशुदर्शनं विना नलिनीजन्मनो-
 ऽशोभनत्वप्रतीतेः । इयं च परस्परविनोक्तिभङ्ग्या चमत्काराति-
 शयकृत् । यथोदाहृते विषये । द्वितीया यथा—

च प्रतिपादनाय निदर्शनद्वयमिति वदता का श्रीरित्यस्य श्रीरस्थिरेत्यर्थोऽभि-
 हितः । प्रत्यक्तेति । पूर्वत्र प्रतिक्षेपार्थेन किञ्चिदेन शोभनत्वाभावः प्रतीयते ।
 इह न शुशुभे इति साक्षाद्भिर्दिश्यते । विनाशब्दप्रयोगमिति । अत्र विनाशब्दग्रहणं
 निवृत्तिवाचिनो रहितादिशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा सहोक्ताविति । अनुवाद-
 मुखेन सहशब्दाप्रयोगेऽपि सहार्थविवक्षायां सहोक्त्यलङ्कारत्वं दर्शयति । एवं च
 विनाशब्दाप्रयोगेऽपि विनार्थविवक्षाया निमित्तत्वे । विनोक्तिरेवेति । विना-
 शब्दाद्यभावेऽपीति शेष । यद्वा अप्रस्तुतसरूपस्तुतौ सत्यामपि विनोक्तावेव
 कवेः संरम्भादिति भावः । अशोभनत्वप्रतीतेः शोभनत्वाभावप्रतीतिरित्यर्थः ।
 इयं चेति । विनाशब्दाप्रयोगेऽपि विनार्थविवक्षारूपा । द्वितीया अशोभनत्वा-

१. 'पाञ्चिकता' रा पाठ २. 'त्र वि', ३ 'णयि वि', ४. 'या हि स', ५.
 'नद्रा न' क ख पाठ. ६ 'स्वविवक्षात्' ख पाठ.

“मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।

अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥”

अत्राशोभनत्वाभावः शोभनपदार्थप्रक्षेपमङ्गयोक्तः । सैषा द्विधा
विनोक्तिः ॥

अधुना विशेषणविच्छिन्नाश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते । त-
त्रादौ विशेषणसाम्यावष्टम्भेन समासोक्तिमाह —

विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ॥ ३१ ॥

इह प्रस्तुताप्रस्तुतानां क्वचिद् वाच्यत्वं क्वचिद् गम्यत्व-
मिति द्वैतम् । वाच्यत्वं च श्लेषनिर्देशमङ्ग्या पृथगुपादानेन धेत्यपि
द्वैतम् । एतद् द्विभेदमपि श्लेषालङ्कारस्य विषयः । गम्यत्वं तु
प्रस्तुतनिष्ठमप्रस्तुतप्रशंसाविपर्ययः । अप्रस्तुतनिष्ठं तु समासोक्ते-

भावरूपां । मृगलोचनयेत्यादि । नन्वत्र शोभनत्वमेव प्रतीयते, न त्वशोभ-
नत्वस्याभाव इत्यत आह — अत्रेत्यादि । अशोभनत्वस्य कातर्यदुर्हृदयत्व-
लक्षणस्याभावः । शोभनश्च पदार्थः प्रागल्भ्यसुन्दराशयत्वलक्षणः । सैषा
द्विधेत्युपसंहारेण विनाशब्दाभावेऽपि विनार्थविवक्षादीनामनयोरेवान्तर्भावाद्
भेदान्तरत्वं निरस्यति ॥

अलङ्कारद्वयमिति । समासोक्तिपरिकररूपम् । विशेषणविच्छित्तश्च क-
चित् साम्यवशात् क्वचित् साभिप्रायत्ववशात् । विशेषणसाम्यादित्यादि । अप्र-
स्तुतस्य गम्यत्व इत्यनेन सारूप्यनिमित्तमप्रस्तुतप्रशंसाभेदं व्यवच्छिन्नान्ति । इहे-
त्यादिना श्लेषाप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्तीनां विषयविभागं दर्शयति । इह विशेषणसा-

गौचरः । तत्र च निमित्तं विशेषणसाम्यम् । विशेष्यस्यापि साम्ये श्लेषप्राप्तेः । विशेषणसाम्यवशाद्धि प्रतीयमानमप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वाच्च व्यवहारसमारोपो न तु रूपसमारोपः । रूपसमारोपे त्ववच्छादितत्वेन प्रकृतस्य तद्रूपरूपित्वाद् रूपकमेव । तच्च विशेषणसाम्यं श्लिष्टतया साधारण्येनौपम्यगर्भत्वेन च त्रिधा भवति । तत्र श्लिष्टतया यथा—

“उपोढरागेण विलोलतारकं

तथा गृहीतं शशिना निशामुखम् ।

म्यविषये । एतद् द्विभेदमिति । प्रकारद्वयविशिष्टं वाच्यत्वम् । तत्र चेति । अप्रस्तु-
तस्य गम्यत्वे । श्लेषप्राप्तेरिति । एतत् समासोक्तिव्यतिरिक्तप्राप्तिमात्रोपलक्षणम् ।
प्रस्तुताप्रस्तुतनिष्ठत्वे विशेषणविशेष्यौभयसाम्ये शब्दशक्तिमूलध्वनिताप्राप्तेः ।
एतच्च वक्ष्यति ‘विशेष्यस्यापि साम्ये त्वर्थप्रकरणादी’त्यादिना । अथवोपादानकृतं
साम्यमिह विवक्षितम् । प्रस्तुतवदप्रस्तुतस्यापि पृथगुपादान इत्यर्थः । प्रस्तु-
तावच्छेदकत्वेन प्रस्तुतविशेषकत्वेन । अवच्छेदकत्वाच्चेत्यादि । तथा उपोढ-
रागेणेत्यादी मुखग्रहणादिलक्षणं नायकव्यवहारमात्रं समारोप्यते, न तु नाय-
करूपम् । अवच्छादितत्वेन उपरक्तत्वेन । प्रकृतस्य मुखादेः । तद्रूपरूपित्वाद्
अप्रकृतरूपेण रूपवच्चात् । तच्चेति निमित्तभूतम् । श्लिष्टतयेति । अर्थभेदे-
ऽपि शब्दस्वरूपस्यानुगतत्वात् । साधारण्येनेति । अर्थस्वरूपस्यैव उभय-
त्रानुवृत्तत्वात् । औपम्यगर्भत्वेनेति । प्रस्तुताप्रस्तुतसम्बन्धिनोः पदार्थयोः
परस्परमुपमानोपमेयभाववेशनोभयविशेषणत्वम् । उपोढरागेणेत्यादि । रागो
लौहित्यमनुरागश्च । तस्य वहनीयत्वेन गुरुतमत्वं सूच्यते । विलोलतारकं

१. 'त्र नि', २. 'शान् प्र' क. रा. पाठः. ३. 'पत्ते', ४. 'ति ।', ५. 'पिण
ह' छ. पाठः. ६. 'स्त्व' ख. ग. पाठः.

यथा समस्तं तिमिरांशुकं तथा

पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम् ॥”

अत्र निशाशशिनोः श्लिष्टविशेषणमहिम्ना नायकव्यवहारप्रतीतिः । अपरित्यक्तस्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायकताख्यधर्मविशिष्टयोः प्रतीतिः । साधारण्येन यथा —

“तन्वी मनोरमा बाला लोलाक्षी पुष्पहासिनी ।

विकासमेति सुभग! भवदर्शनमात्रतः ॥”

विलोलनक्षत्रं विलोकनीनिकं च । तथेति । झटिति कामसूत्रोक्तचुम्बनादिप्रकारातिशयेन च, तादृशस्यैव चुम्बनादेस्तारकातरलतादिहेतुत्वात् । गृहीतम् आक्रान्तं चुम्बितं च । मुखमारम्भो वक्रं च । समस्तं सकलं मिश्रितं च । तिमिरांशुकं तिमिरमंशवश्च रविसम्बन्धिनः, तिमिरसदृशं श्रौढाङ्गनोचितं नीलवसनं च । तथा निशया हेतुभूतया, लक्षणक्रियां प्रति कर्तृभूतया नायिकया च । पुरोऽपीति । प्राच्यामग्रतश्च । रागात् सन्ध्याशुण्मः । अनन्तरमिति शेषः । अनुरागादित्येव । गलितं प्रशान्तं ग्रष्टं च । लक्षितं, न केनचिदित्यर्थात् । प्रभातसन्ध्यानन्तरं प्राच्यां गलितमपि तिमिरमिश्रं सूर्यांशुजालमुदयरक्तेन्दुकरसम्युक्तनैशतमोयुक्तत्वाद् रात्रिमुखस्य गलितत्वेन न लक्षितमद्यापि स्थितमिवाभूदित्यर्थः । नायिकापक्षे गलितमपि न तावत् प्रत्यक्षेणानवगतमेव, अपितून्नीतमपि नेत्यर्थः । ननु कथमत्र नायकव्यवहारप्रतीतिः, न तु नायकत्वारोप इत्यत आह — अपरित्यक्तेति । रूपके हि मुस्तादीनां स्वरूपपरित्यागेन कमलादिरूपमेव प्राधान्येन प्रतीयते । तन्वीत्यादि । पुष्पहासिनीत्यत्र यद्यपि पुष्पवद्धसितशीला पुष्पहासवतीति चार्थद्वयप्रतीतिः,

अत्र तन्वीत्यादिविशेषणसाम्याल्लोलाक्ष्या लताव्यवहारप्रतीतिः ।
अत्र च लतैकगामिविकासाख्यधर्मसमारोपः कारणम् । अ-
न्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण नियतस्य लताव्यवहारस्याप्रतीतिः ।
विकासः प्रकृते तूपचरितो ज्ञेयः । एवं कार्यसमारोपेऽपि ज्ञेयम् ।
इयं च पूर्वापेक्षयास्फुटा । औपम्यगर्भत्वेन यथा —

“दन्तप्रभापुष्पचिता पाणिपल्लवशोभिनी ।

केशपाशालिवृन्देन सुवेपा हरिणेषणा ॥”

अत्र दन्तप्रभाः पुष्पाणीवेति सुवेपत्ववशादुपमागर्भत्वेन कृते
समासे पश्चाद् दन्तप्रभासदृशैः पुष्पैः चितेति समासान्तराश्रयेण
समानविशेषणमाहात्म्याल्लताव्यवहारप्रतीतिः । अत्रैव परीता
हरिणेषणा इति पाठे उपमारूपकसाधकबाधकामावात् सङ्कर-

तथापि पुष्पशब्दस्य हसतेश्वार्थद्वयासंभवात् साधारण्यम् । प्रकृते तूपचरित
इति । शोभाजनकत्वसाम्याल्लोलाक्ष्या हर्षो विकास उच्यते । एवं कार्य-
त्यादि । कार्यसमारोपसहकारिणि विशेषणसाधारण्य इत्यर्थः । इयं च पूर्वा-
पेक्षयास्फुटेति । तत्र विशेषणानामर्थद्वयवाचकतयाप्रकृतसाधारणानां बहूनां
धर्माणां निर्देशादप्रकृतस्य स्फुटा प्रतीतिः, इह पुनरन्यथेत्यस्फुटत्वम् । अन्ये
तु पूर्वापेक्षया तन्वीत्यादिविशेषणसाधारण्यमात्रस्य निमित्तत्वेनापेक्षया अस्फु-
टेति धर्मसमारोपाद्यनङ्गीकारेऽनिष्टं दर्शितमित्याहुः । दन्तप्रभाः पुष्पाणी-
वेति । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् समासः । सुवेपत्ववशादित्यनेनोपमापरिग्रहे
साधकमाह । सुवेपत्वं प्रति दन्तप्रभापाणिकेशपाशानामेव साधकत्वात् । दन्त-
प्रभासदृशैः पुष्परिति । शाकपार्थिवादित्वात् समास इत्याहुः । सङ्कर-

१. 'गस्तु प्र', २. 'त उप' ग. पाठ. ३. 'च समासोक्तिः पू' मूलपाठः. ४. 'पे
य' क. ख. पाठः. ५. 'भावा' क. ग. पाठः.

समासाश्रयेण कृते योजने पश्चात् पूर्ववत् समासान्तरमहिम्ना लताप्रतीतिर्ज्ञेया । रूपकगर्भत्वेन तु समासान्तराश्रयणात् समानविशेषणत्वं भवदपि न समासोक्तेः प्रयोजकम् । एकदेशविवर्तिरूपकमुखेनैवार्थान्तरप्रतीतिस्तस्या वैयर्थ्यात् । न च प्राङ्निदर्शितोपमासङ्करविषय एष न्यायः । उपमासङ्करयोरेकदेशविवर्तिनोरभावात् । तच्चैकदेशविवर्तिरूपकमश्लेषेण श्लेषेण च भवतीति द्विविधम् । अश्लिष्टं यथा —

“निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किन्नु वान्तश्चन्द्रो मयेत्यार्ततरं ररास ॥”

अत्र निरीक्षणानुगुण्याद् विद्युन्नयनैरिति रूपके सिद्धे पयोदस्य

समासाश्रयेणेति । दन्तप्रभाः पुष्पाणिविति दन्तप्रभा एव पुष्पाणीत्यनियमेन । पूर्ववदिति । दन्तप्रभासदृशैरित्यर्थः । ननु विशेषणसाम्यम्यौपम्यगर्भत्ववद् रूपकगर्भत्वमपि निमित्तं किं न स्यादित्यत आह — रूपकगर्भत्वेनेत्यादिना । समासान्तराश्रयणादिति । सदृशादिमध्यमपदलोपवत्समासापेक्षया रूपकसमासस्य समासान्तरत्वम् । तस्याः समासोक्तेः । तुल्यन्यायतयौपम्यगर्भाया अपि समासोक्तेः प्रतिक्रमो नाशङ्कनीय इत्याह — न चेत्यादिना । एकदेशविवर्तिरूपकस्यैव समासोक्तिवृद्धिं व्यावर्तयितुमवान्तरभेदप्रदर्शनपूर्वकमुदाहरणं प्रदर्शयति — तच्चैकदेशेत्यादिना । निरीक्षणानुगुण्यादित्यनेन रूपकपरिग्रहे साधकमुक्तम् । अत्र चावयवयोर्विघ्नवतयो रूपणस्य शब्द-

द्रष्टृपुरुषरूपणमार्ततरं ररासेत्यत्र प्रतीयमानोत्प्रेक्षाया निमित्ततां
भजते । श्लिष्टं यथा—

“मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चयन्
विचकिलवृहत्पन्नन्यस्तद्विरेफमपील्लवैः ।
कुटिललिपिभिः कं कायस्थं न नाम विसूत्रयन्
व्यधित विरहिप्राणेप्यायव्ययावधिकं मधुः ॥”

त्वादवयविनोः पयोदद्रष्टृपुरुषयोश्चार्थत्वादेकदेशविवर्तित्वम् । आर्ततरं ररा-
सोन्यत्रेत्यादि । यद्यपि रसितमात्रं पयोदस्य सिद्धं, तथापि चन्द्रवगनशङ्का-
निमित्तकान्तिविशिष्टस्य तस्यासिद्धत्वादुत्प्रेक्ष्यत्वम् । शार्तेश्च चेतनधर्मत्वात्
पयोदमात्रेऽसम्भवाद् द्रष्टृपुरुषत्वरोपः । अत्र चारोपितपुरुषत्वः पयोदो
विषयः । विशिष्टं रसितं विषयी । चन्द्रसदृशाभिसारिकामुखदर्शनं हेतु-
निमित्तम् । यद्वा धारानिपातरित्यादिवुद्धिरूपो हेतुर्विषयी । पूर्वक एव
विषयः । विशिष्टरसितलक्षणं कार्यं निमित्तम् । मदनगणनेत्यादि । अत्र मधुः
पिशुनत्वेन रूप्यते । स यथा कस्यचिद् राज्ञो गणनास्थानं गत्वा लेख्यप्र-
पञ्चमुद्विष्य तद्वर्तरेवाक्षरैरितरकायस्थवर्गमशेषं व्याकुलीकृत्य राजसम्बन्धि-
द्रव्याणामायव्यययोः स्वयमधिकारितामासादयति, एवं मधुरपि मल्लिकापत्र-
स्थैर्विरेफैः सकलान् कायस्थान् शरीरस्थान् प्राणिनो व्याकुलीकुर्वन् विरहि-
प्राणेषु मूर्छागमेऽपहारलक्षणमायं तदपगमे तत्प्रत्यर्पणलक्षणं व्ययं च विहित-
वान् । अन्यवस्तु मदनगणनास्थाने लेख्यप्रपञ्चमुदञ्चयन् मधुः विचकिल-
वृहत्पन्नन्यस्तद्विरेफमपील्लवैः कुटिललिपिभिः कं कायस्थं न नाम विसूत्रयन्नधिकं
विरहिप्राणेप्यायव्ययौ व्यधित । अन्ये तु विरहिप्राणेषु कं कायस्थं विसूत्र-
यन् आयव्ययावधिकमायव्ययावधौ यस्य तं न नाम व्यधितेत्यन्वयं कुर्वन्तः
सकलान् विरहिप्राणाञ्छिथिलीकुर्वन् मूर्छागमतदपगमक्षणिकत्ववशेनायव्य-

अत्र हि पञ्चलिपिकायस्थशब्देषु श्लेषगर्भं रूपकं द्विरेफमपील-
वैरिलेतद्रूपकनिमित्तम् । अस्य च प्रचुरः प्रयोगत्रिपय इति
नात्र समासोक्तिबुद्धिः कार्या । तदेवं श्लिष्टविशेषणसमुत्थापितैका ।
साधारणविशेषणसमुत्थापिता तु धर्मकार्यसमारोपाभ्यां द्विभेदा ।
औपम्यगर्भविशेषणसमुत्थापितोपमासङ्करसमासाभ्यां द्विभेदा ।
रूपकसमासाश्रयेण तु भेदद्वयमस्या न त्रिपयः । तदेवं पञ्च-
प्रकारा समासोक्तिः । इत्थं च शुद्धकार्यसमारोपेण विशेषण-
साम्येनोभयमयत्वेन च प्रथमं त्रिधा समासोक्तिः । विशेषण-

यावधिकान् गमागमावधिकानिति प्रकृतमर्थं, सकलकावस्थान् विसूत्रयन्
धवरोपयन् आयव्ययावधिकं विहितवानित्यप्रकृतं चाहुः । अत्र द्विरेफादे-
र्मपीलवायारोपस्य शाब्दत्वाद् मधोः पिशुनत्वारोपस्य चार्थत्वादेकदेशविव-
र्तित्वम् । पञ्चलिपीत्यादि । पञ्चदशः शब्दा दलमात्रतालीपत्ररेखामात्रलिखि-
ताक्षरसंस्थानशरीरस्थगणकलक्षणोभयार्थवर्चिनः । रूपकनिमित्तमिति । न्य-
स्तत्वादिसाधकवशादवगतं द्विरेफमपीलवैरिति रूपकं निमित्तं यस्येति बहु-
व्रीहिः, न तत्पुरुषः, पञ्चादिशब्दानामर्थद्वयावभासने निमित्तान्तराभावेन
श्लेषस्य पूर्वसिद्धत्वाभावाद्, 'अमिमि'त्यादास्तुक्तन्यायेन श्लेषस्यैव प्राप्तेश्च,
अस्यैकदेशविवर्तितः समासोक्तिव्यतिरिक्तेऽपि विषये दर्शनात् । साधारणे-
त्यादि । तत्र धर्मसमारोप उदाहृतः । कार्यसमारोपे यथा —

सर्वानिवयं प्रतिजानते त्वां सन्तः कथं नाम यदुग्रवीर ! ।

करे गृहीता भवता कृपाणी कण्ठग्रहं यत् तनुते परेषाम् ॥

अत्र कृपाण्या दृष्टनायिकात्वप्रतीतिः । करे गृहीतेति साधारणं विशेषणम् ।
कण्ठग्रहणलक्षणकार्यसमारोपश्च द्रष्टव्यः । उभयमयत्वेनेति । कार्यसमारोप-

१. 'त्यं' क. ग. पाठः. २. 'ले', ३. 'वचना ।' ग. ग. पाठः. ४.
'हल' ग. पाठ.

सान्ध्यं पञ्चप्रकारं निर्णीतम् । सर्वत्र चात्र व्यवहारसमारोपं
एव जीवितम् । स च लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहार-
समारोपः, शास्त्रीये वस्तुनि शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः,
लौकिके वा शास्त्रीयवस्तुव्यवहारसमारोपः, शास्त्रीये वा लौकिक-
वस्तुव्यवहारसमारोप इति चतुर्धा भवति । तदेवं बहुप्रकारा
समासोक्तिः । तत्र शुद्धकार्यसमारोपेण यथा—

“विलिखति कुचावुच्चैर्गाढं करोति कचग्रहं
लिखति ललिते वक्त्रे पञ्चावलीमसमज्ञसाम् ।
क्षितिप ! खदिरः श्रोणीविम्बाद् विकर्पति चांशुकं
मरुभुवि हठात् त्रस्यन्तीनां तवारिमृगीदृशाम् ॥”

अत्र पञ्चावलीविलेखनादिशुद्धकार्यसमारोपात् खदिरस्य हठका-
मुकव्यवहारप्रतीतिः । विशेषणसाम्येनोदाहृता । उभयमय-
त्वेन यथा—

“निल्लूनान्यलकानि पाटितमुरः कृत्स्नोऽधरः खण्डितः
कर्णे रुग्ं जनिता कृतं च नयने नीलाब्जकान्ते क्षतम् ।
यान्तीनामतिसम्भ्रमाकुलपदन्यासं मरौ नीरसैः
किं किं कण्टकिभिः कृतं न तरुभिस्त्वदैरिवामंभुवाम् ॥”

अत्र नीरसैः कण्टकिभिरिति विशेषणसाम्यम् । निल्लूनान्यल-

विशेषणसाम्यमयत्वेन । विशेषणसाधारण्यभेदे सतोऽपि कार्यसमारोपस्य सह-
कारितया विवक्षितत्वेनाप्राधान्यादुभयमयत्वाभावः । नीरसैः कण्टकिभि-

कानीत्यादिषु कार्यसमारोपः । व्यवहारसमारोपप्रकारचतुष्टये क्रमेणोदाहरणम् । यथा —

“धामालिलिङ्ग मुखमाशु दिशां चुचुम्ब
रुद्धाम्बरैः शशिकलामलिखत् कराग्रैः ।
अन्तर्निमग्नचरणुप्पशरोऽतितापात्
किं किं चकार-तरुणो न यदीक्षणाग्निः ॥”

लौकिकं च वस्तु रसादिभेदाद् नानारूपं स्वयमुत्प्रेक्ष्यम् ।

“यैरेकरूपमखिलास्वपि वृत्तिषु त्वां
पश्यद्भिरव्ययनसङ्ख्यतया प्रवृत्तम् ।
लोपः कृतः खलु परत्वजुषो विभक्ते-
स्तैर्लक्षणं तव कृतं ध्रुवमेव मन्ये ॥”

अत्रागमशास्त्रप्रसिद्धे वस्तुनि व्याकरणशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमा-
रोपः ।

रिति विशेषणसाम्यमिति । श्लिष्टत्वलक्षणम् । व्यवहारसमारोपप्रकारे-
त्सादि । यद्यपीतः पूर्वं दत्तेष्वखिलेष्वप्युदाहरणेषु लौकिके वस्तुनि लौकि-
कवस्तुव्यवहारसमारोपः, तथापि स्वतन्त्रतयोपन्यासाय धामालिलिङ्गेत्यानु-
पन्यासः । अत्रेश्वरेक्षणान्यादीनां कामुकादीनां च लौकिकत्वम् । आलिङ्ग-
नादे कार्यस्य समारोपाद् अन्तर्निमग्नत्वादिनिशेषणस्य साधारणत्वाच्चोभय-
मयत्वम् । लौकिकेत्यादि । अत्र च रौद्रे गृह्णारव्यवहारः । यैरित्यादि ।
वृत्तिः चित्तवृत्तिः परार्थाभिधानं च । अव्ययं व्ययरहितं पदभेदं च । सहजा-

“सीमानं न जगाम यन्नयनयोर्नान्येन यत् सङ्गतं
 न स्पृष्टं वचसा कदाचिदपि यद् दृष्टोपमानं न यत् ।
 अर्थादापतितं न यन्न च न यत् तत् किञ्चिदेणीदृशो
 लावप्यं जयति प्रमाणरहितं चेतश्चमत्कारकम् ॥”

अत्र लावप्ये लौकिके वस्तुनि मीमांसाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।
 एवं तर्कयुर्वेदज्योतिष्शास्त्रादिप्रसिद्धवस्तुसमारोपो बोद्धव्यः ।
 यथा —

“दशवक्रविवादेऽस्मिन्नुत्खातखरदूपणः ।
 स्वपक्षकक्ष्यां वीरोऽयं दूरमारोपयिष्यति ॥”

तिगत्वादसत्त्ववाचितयां वामङ्गत्वम् । परत्वजुषो विभक्तेः अन्यत्वजुषो
 विभागस्य परदेशवर्तिनः स्वादेश्च । लक्षण साक्षात्करणं व्यावर्तकधर्मश्च ।
 अत्र श्लेषरशेने विशेषणसाम्य निमित्तम् । मीमांसाशास्त्रेति । भाट्टदर्शनप्रसि-
 द्धस्य प्रमाणपदकस्य निषेधत्वात् । तत्र सीमानमित्यादिना प्रत्यक्षस्य
 निषेध, नान्येनेत्यनुमानस्य, न स्पृष्टमित्यागमस्य, दृष्टोपमानमित्युपमानस्य,
 अर्थादापतितमित्यर्थापत्तेः, न च न यदित्यभावस्य । अथवा मीमांसाशास्त्र-
 प्रसिद्धेत्यनेनोत्तरमीमांसाप्रसिद्धसकलप्रमाणागोचरब्रह्मलक्षणवस्तुच्यते । अत्र
 सीमानं न जगामेत्यादिना सर्वत्र कार्यसमारोपः । न स्पृष्टमित्यादौ विशेषण-
 साधारण्यं च । दशवक्रेत्यादि । उत्खातखरदूपणः निहतखरदूपणाख्यराक्षसः
 निरस्तदुरुत्तरासिद्धविरुद्धादिश्च । स्वपक्षः स्वबन्धुः स्वसिद्धान्तश्च । अत्र
 रामे प्रतिवापुक्तदूपणनिरासस्यपक्षस्यापनलक्षणवादिव्यवहारः समारोप्यते ।

१. 'वे' बोद्धव्य । ए, २ 'व च त', ३ 'गो' क. ग पाठ ४ 'दिर' वा' क
 पाठ ५. 'वा ग', ६ 'रुग', ७ 'न गा' ८ 'भ', ९. 'रु', १० 'प' 'द'
 ग पाठ .

“स्वपक्षलीलाललितैरुपोदहेतौ स्मरे दर्शयतो विशेषम् ।

मानं निराकर्तुमशेषयूनां पिकस्य पाण्डित्यमखण्डमासीत् ॥”

अत्र लौकिके वस्तुनि तर्कशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । पाण्डित्यशब्दः प्रकृते लक्षणया व्याख्येयः । तथा —

“मन्दमग्निमधुर्यमोपला दर्शितश्वयथु चाभवत् तमः ।

दृष्ट्यास्तिमिरजं सिपेत्रिरे दोषमोपधिपतेरसन्निधौ ॥”

अत्रायुर्वेदप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

“गण्डान्ते मददन्तिनां प्रहरतः क्षमामण्डले वै धृते

रक्षामाददतः क्रुधा विदधतो लाटेपु यात्रोत्सवम् ।

स्वपक्षेत्यादि । मानमभिमानं प्रमाणं च । अत्र कोकिले वावदूकव्यवहारसमारोपः । यथा वावदूक इतरतार्किकप्रमाणनिराकरणाय निर्दिष्टसाधने वाक्ये स्वपक्षानुकूलैर्वाक्यैः साध्यसिद्धिलक्षणं विशेषं दर्शयन् अखण्डितपाण्डित्यो भवति, एवं कोकिलोऽप्यात्मगरुड्रीलाभिः प्राप्तमधुमासलक्षणस्वोदयहेतौ (कारणे?) अधिगतश्वे वा स्मरे उत्कर्षं दर्शयन् यूनामभिमानं निराचकार । अत्र श्लिष्टविशेषणत्वम् । लक्षणपेति । प्रस्तुतार्थनिर्बहणसामर्थ्यं लक्ष्यते । उदाहरणद्वयप्रदर्शनं जल्पवितण्डालक्षणकथाभेदोपाधिकनर्कभेदप्रदर्शनार्थम् । तत्र पूर्वत्र जल्पः, उत्तरत्र वितण्डेत्याहुः । मन्दमित्यादि । अग्निं सूर्यतेजससम्पर्कादुत्थितम् । तस्य च मान्द्यमादित्यस्य स्फुटमनुदितत्वात् । अन्यत्र वैश्वानरोऽग्निः । श्वयथुः वृद्धिः शोफाख्यो व्याधिश्च । तिमिरं तमः काचस्य पूर्वावस्था च । ओपधिपतिधन्द्रः सन्निहितौपधिको भिषद् च । अत्र मन्दमग्निमधुरिति कार्यममार्गोपः । दर्शितश्वयथिः श्लिष्टविशेषणत्वम् । गण्डान्त इत्यादि । गण्डान्ते कपोलान्ते नक्षत्रविशेषनन्धी च । क्षमामण्डले वै धृते । धे-

पूर्वामाश्रयतो गतिं शुभकरीमासेवमानस्य ते
वर्धन्ते विजयश्रियः किमिव न श्रेयस्विनां मङ्गलम् ॥”

अत्र ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः ।

“प्रसर्पत्तात्पर्यैरपि सद्नुमानैकरसिकै-

रपि ज्ञेयो नो यः परिमितगतित्वं परिजहत् ।

अपूर्वव्यापारो गुरुवर ! बुधैरध्यवसितो

न वाच्यो नो लक्ष्यस्तत्र स हृदयस्थो गुणगणः ॥”

अत्र भरतादिशास्त्रप्रसिद्धवस्तुसमारोपः । तथाहि — अत्र गुणग-
णगतत्वेन शृङ्गारादिरसव्यवहारः प्रतीयते । यतो रसो न तात्प-
र्यशैक्तिज्ञेयः, नाप्यनुमानविषयः, न शब्दैरभिधाव्यापारेण वा-
च्यीकृतः, न लक्षणागोचरः, किन्तु विगलितवेद्यान्तरत्वेन परि-
हृतपारिमित्यो व्यञ्जनलक्षणापूर्वव्यापारविपर्ययकृतोऽनुकार्यानुक-
र्तृगतत्वपरिहारेण सहृदयगत इति प्रसर्पत्तात्पर्यैरित्यादिपदै रस
एव प्रतीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

शब्दः प्रसिद्धौ । धृते भूमण्डले राशिमण्डलान्तर्वर्तिनि बधृतनाम्नि योगे च ।
लाटेषु देशविशेषे व्यतीपातभेदेषु च । पूर्वा प्राचीं दिशं पूर्वफलगुन्यात्यं न-
क्षत्रं च । पूर्वामाश्रित्य जयलक्षणशुभकरीं गतिमासेवमानस्येत्यन्वयः । अत्र
छिष्टविशेषणत्वम् । प्रसर्पत्तात्पर्यैरित्यादि । अत्र सर्वत्रापि विशेषणसाधार-
ण्यम् । अपूर्वव्यापारो लक्ष्य इत्यादौ व्यापारादिशब्दानामुत्साहार्यप्रतिपादन-
शक्त्युत्प्रेयत्वलक्षणागम्यत्वलक्षणार्थद्वयवाचित्वात् छिष्टविशेषणत्वं वा । गुरु-

“पश्यन्ती त्रपयेव यत्र तिरयत्यात्मानमाभ्यन्तरी
 यत्र नुत्थति मध्यमापि मधुरध्वन्युज्जिर्गासारसात् ।
 चाटूच्चारणचापलं वितनुतां वाक् तत्र बाह्या कथं
 देव्या ते परया प्रभो! सह रहःक्रीडादृढालिङ्गने ॥”

अत्रागमप्रसिद्धे वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः । लौकिकवस्तुव्यवहारश्च रसादिभेदाद् बहुभेद इत्युक्तं प्राक् । तत्र शुद्धकार्यसमारोपे कार्यस्य विशेषणत्वमौपचारिकमाश्रित्य विशेषणसाम्यादिति लक्षणं पूर्वशास्त्रानुसारेण विहितं यथाकथञ्चिद् योज्यम् । इह तु —

वर! तत्र स हृदयस्थो बुधैरपूर्वव्यापारः गुणान्तरव्यापारातिशयिव्यापार इत्यध्यवसितः । पश्यन्तीत्यादि । प्रथमोदितत्वात् पश्यन्त्या आभ्यन्तरत्वम् । मध्यमा वक्तृबुद्धिसंस्था वागवस्था । बाह्या वैखरी । परया सूक्ष्मया । अत्रागमप्रसिद्धेत्यादि । यथा कस्मिंश्चिद् राजनि बलभतमया देव्या सह क्रीडति अन्तरङ्गभूता योषित् लजया न प्रकाशीभवति, मध्यमा तूष्णीमास्ते, बाह्यायाः का कथा, एवं परे ब्रह्मणि सूक्ष्माभाग्रोचरीभूते पश्यन्त्यादयस्तद्विषये स्वस्वकार्यं नारभन्ते । अत्र तिरयतीत्यादौ कार्यसमारोपः । आभ्यन्तरीत्यादौ विशेषणसाधारण्यम् । ननु “विलिखति कुचावि”त्यादौ विशेषणसाम्याभावात् कथं समासोक्तित्वम् । अत आह — तत्र शुद्धकार्येति । औपचारिकमिति । उपचारस्य निमित्तमत्र वर्तमानत्वम् । पूर्वशास्त्रेति । उद्धटोदिमतानुसारेण । कचिल्लक्ष्ये आक्षेपपूर्वकं समासोक्तित्वं स्थापयति—इह त्वित्यादिना । विशेषणसाम्यपूर्वकं दूषणायत्वेन नातिसुकरत्वाच्छरदो नायिकात्वप्रतीतिं पश्चाद् दूषयिष्यन् विशेषणसाम्यस्पर्शविरहादतिसुकरत्वेन रविशशिनोर्नायकत्वप्रतीतिं सूची-

“ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद् दधानार्द्रनखक्षताभम् ।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार ॥”

अस्ति तावद् रविशशिनोर्नायकत्वप्रतीतिः । न चात्र विशेष-
णसाम्यमिति सा कुतस्त्या । प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुमिति
विशेषणसाम्याच्छरदो नायिकात्वप्रतीतौ तदानुगुण्यात् तयोः
समासोक्त्या नायकत्वप्रतीतिरिति चेद्, आर्द्रनखक्षताभमैन्द्रं
धनुर्दधानेत्येतद्विशेषणं कथं साम्येन निर्दिष्टम् । न चैकदेश-
विवर्तिन्युपमोक्ता, यत्सामर्थ्यान्नार्थकत्वप्रतीतिः स्यात् ।
तत्कथंमत्र व्यवस्था । अत्रोच्यते । एकदेशविवर्तिन्युपमा यदि
प्रतिपदं नोक्ता, तत् सा केन प्रतिपिद्धा । सामान्यलक्षणद्वारे-
णायातायास्तस्या अत्रापि सम्भवात् । अथात्र नोपमानत्वेन

कदाहन्यायेन प्रतिक्षिपति— अस्ति तावदित्यादिना । समासोक्तिं हेतुत्वेना-
शङ्कते— प्रसादयन्तीत्यादि । प्रसादस्य विशदीकरणानुनयलक्षणोभयार्थ-
त्वात् । आर्द्रनखक्षताभमित्यादि । यद्यपि प्रसादयन्तीति विशेषणं समानं,
तथापि विशेषणान्तरस्यासमानत्वात् तन्मूलभूतापि शरदो नायिकात्वप्रतीतिर्ना-
स्तीत्यर्थः । इन्द्रधनुर्नखक्षतयोरौपम्यस्य शाब्दत्वात् शरदो नायिकायाश्चार्थ-
त्वादेकदेशविवर्त्युपमाशङ्का न कार्येत्याह— न चेत्यादि । उपमाप्रभेदत्वेन
तस्या अलक्षितत्वादित्यर्थः । एवं समासोक्तिमेकदेशविवर्तिनीमुपमां च दूष-
यित्वैकदेशमोर्तनकदेशविवर्तिनीं स्थापयति— अत्रोच्यते इत्यादिना । प्रति-
पदं स्वकण्ठेन । सामान्येत्यादि । उपमासामान्यलक्षणस्य माधर्म्यस्य भेदा-
भेदतुल्यत्वस्य च विद्यमानत्वादित्यर्थः । अथ स्वमतमाह— अथात्रेत्यादि ।

१. 'इत्यत्रादिन', २. 'व वि', ३. 'ति विरी', ४. 'विकल्प', ५. 'य तत्र',
६. 'व' क. घ. पाठः. ७. 'माभे' क. पाठः. ८. 'धं. । अला' न ग. पाठः.

नायकत्वं प्रतीयते, अपि तु रविशशिनोरेव नायकत्वव्यवहार-
प्रतीतिः । तयोरत्र नायकत्वात् । तदारद्रनखक्षताभमित्यत्र स्थि-
तमपि श्रुत्योपमानत्वं वस्तुपर्यालोचनयैन्द्रे धनुषि सञ्चारणीयम् ।
इन्द्रचापाभमारद्रनखक्षतं दधानेति प्रतीतिः । यथा 'दध्ना जु-
होति' इत्यादौ दक्षि सञ्चार्यते विधिः । एवमियमुपमानुप्रा-
णिता समासोक्तिरेव । इह पुनः—

“नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मैर्मुखैरिव सरःश्रियः ।

पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥”

इति सरःश्रियां नायिकात्वप्रतीतिर्न समासोक्त्या, विशेषण-
साम्याभावात् । तस्माद् नायिकात्रोपमानत्वेन प्रतीयते । न तु
सरःश्रीधर्मत्वेन नायिकात्वप्रतीतिरित्येकदेशविवर्तिन्युपमैवोपा-
स्या, गत्यन्तराभावात् । यैस्तु नोक्ता, तेषामप्युपसङ्ख्येयैव ।

यस्य विशेषणस्यासमानत्वेन पूर्वं समासोक्तिः प्रतिक्रिष्टा, तस्यापि विशेष(ण)स्य
साम्यमापादयितुमाह — तदारद्रैत्यादि । श्रुत्येति । शब्दवृत्त्या । सञ्चार-
णीयमिति । नायिकापक्ष इति शेषः । अन्यत्र श्रुतस्याप्यर्थस्यान्यत्र सञ्चारणे
शास्त्रीयं दृष्टान्तमाह — यथा दध्नेत्यादि । होमस्य शास्त्रान्तर(त्व)सिद्धत्वाद्
दधनि विधेः सञ्चारणम् । उपमानुप्राणितेति । निमित्तभूतस्य विशेषण-
साम्यस्य निष्पादनात् । अत्र नायकव्यवहारप्रतीतिरेकदेशविवर्त्युपमानङ्गीकारः,
न तु सर्वथा तदभाप इत्याह — इह पुनरित्यादि । उपसङ्ख्येयेति । उप-
सङ्ख्यानं नाम मूलकारेणानुक्तस्यापेक्षितस्वार्थस्य विवरणकारेण तद्वान्यसमीपे
वचनम् । ननु कथम् 'उपमासङ्ख्योरेकदेशविवर्तिनोरभावाद्' इति पूर्वमुक्तम् ।

१. 'त्वम्', २. 'नव', ३. 'त्त। व', ४. 'व॥ स', ५. 'सुप' क. च.
पाठः. ६. 'व', ७. 'स्य' स पाठः

यत्र तु 'केशपाशालिवृन्देन' इत्यादौ समासोक्तायामुपमायां समासान्तरेण विशेषणसाम्यं योजयितुं शक्यं, तत्रौपम्यगर्म-विशेषणप्रभाविता समासोक्तिरेव युक्तेति न विरोधः कश्चित् । सा च समासोक्तिरर्थान्तरन्यासे कश्चित् समर्थ्यगतत्वेन कश्चित् समर्थकगतत्वेन च भवति । क्रमेणोदाहरणं यथा —

“अथोपगूढे शरदा शशाङ्के प्रावृड् ययौ शान्ततडित्कटाक्षा ।

कासां न सौभाग्यगुणोऽङ्गनानां नष्टः परिभ्रष्टपयोधराणाम् ॥”

“असमाप्तजिगीपस्य स्त्रीचिन्ता का मनस्विनः ।

अनाक्रम्य जगत् कृत्स्नं नो सन्ध्यां भजते रविः ॥”

अत्रोपगूढत्वेन शान्ततडित्कटाक्षत्वेन च शशाङ्कशरदौः प्रावृ-पश्च नायकव्यवहारप्रतीतौ समासोक्त्यालिङ्गित एवार्थो विशेष-रूपः सामान्याश्रयेणार्थान्तरन्यासेन समर्थ्यते । सामान्यस्यै

अत आह — यत्र तु केशेत्यादि । अभाववादश्च प्रतिपदमुद्गटादिभिरलक्षि-तत्वान् । अस्याश्च समासोक्तेरलङ्कारान्तरापेक्षयाङ्गभावं दर्शयितुमाह — सा चेत्यादि । अत्रोपगूढेत्यादि । शशाङ्कशरद्वहणं प्रावृषोऽप्युपलक्षणम् । कश्चित्तु प्रावृषश्चेति पठ्यत एव । नायकव्यवहारेत्यत्र नायकशब्देन नायको नायिका प्रतिनायिका च गृह्यते । उपगूढत्वेनोपगूढनकर्मकर्तृमृतयोः शशाङ्क-शरदोर्नायकत्वं नायिकात्वं च प्रतीयते, शान्ततडित्कटाक्षत्वेन प्रावृषः प्रति-

१. 'न मं', २. 'न यं' ३. 'दो. ना', ४. 'वयं', ५. 'यत्र' ६. 'न पाठ'
१. 'त्र के' म पाठ. ७. 'नै । सा' म पाठ.

चात्र श्लेषवशादुत्थानम् । शान्ततद्धित्कटाक्षेत्यौपम्यगर्भं विशेषणं समासान्तराश्रयेणात्र समानम् । 'असमाप्ते'त्यादौ तु स्त्रीशब्दस्य सामान्येन स्त्रीत्वमात्राभिधानात् सामान्यरूपोऽर्थो लिङ्गविशेषनिर्देशगर्भेण कार्योपनिबन्धेनोत्थापितया समासोक्त्या समारोपितनायकव्यवहारेण रविसन्ध्यावृत्तान्तेन विशेषरूपेण समर्थ्यते ।

“आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेन्द्रभोग-

निर्मोकपट्टपरिवेपैतयाम्बुराशेः ।

मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य

मन्दाकिनी चिरमवेष्टत पादमूले ॥”

अत्र निर्मोकपट्टापह्वेन समारोपिताया मन्दाकिन्या यद् वस्तु-

नायिकात्वम् । श्लेषवशादिति । पयोधरशब्दस्य स्तनमेघवाचित्वात् । औपम्यगर्भमिति । शरदागमेन शान्तत्वमेव तद्धित्कटाक्षयोरौपम्यसाधकम् । समासान्तरेति । नायिकापक्षे शान्ततद्धित्सदृशकटाक्षेत्याश्रयणात् । अत्र विशेषणसाम्यनिमित्तो लौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः, अनाकल्प्येत्यादौ च । तत्र शुद्धकार्यसमारोपो निमित्तम् । आकृष्टीत्यादि । यस्येति मन्दरो निर्दिश्यते । मथनाकर्षणवेगगलितनिर्मोकपट्टपरिवेष्टितपर्यन्तपर्वतो मन्दरोऽम्बुराशेर्मन्थव्यथाशमनाय तत्पत्नीभूतया मन्दाकिन्या वेष्टितपादमूल इवेति फलितोऽर्थः । अत्र पञ्चालद्वाराः सम्भवन्ति—अपहुतिः श्लेषोऽतिशयोक्तिरुत्प्रेक्षा समासोक्तिश्च । तत्र न निर्मोकपट्टः पादमूलेऽवेष्टत, अपितु मन्दाकिनीत्यपहुतिः । अत्र च विषयस्यासत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताभिधायिश-

वृत्तेन पादमूलवेष्टनं, तच्चरणमूलवेष्टनत्वेन श्लेषमूलयातिशयो-
क्त्याध्यवसीयते । तत् तथाध्यवसितं मन्थव्यथाव्युपशमार्थमि-
वेत्युत्प्रेक्षासुत्थापयति । सोत्थाप्यमानैवाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भ-
र्तृपत्नीव्यवहारैश्चयां समासोक्तिं गर्भीकरोति । एवञ्चोत्प्रेक्षा-
समासोक्त्योरेकः कालः । एवं 'नखक्षतानीव वनस्थलीनाम्'
इत्यत्रापि वनस्थलीनां नायिकात्वव्यवहार उत्प्रेक्षानुप्रविष्टसमा-
सोक्तिमूल एव । एवमियं समासोक्तिरनन्तप्रपञ्चेत्यनया दिशा
स्वयमुत्प्रेक्षया ॥

वदनिबन्धनम् । पादमूल इत्यत्र श्लेष । पर्यन्तपर्वतवेष्टनचरणवेष्टनयोर्भेदेऽप्य-
भेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । मन्थव्यथाव्युपशमार्थमिवावेष्टेतेति फलोत्प्रेक्षा ।
मन्थव्यथाव्युपशमार्थत्वेन सम्भावितपादमूलवेष्टनलक्षणशुद्धकार्यसमारोपनिमि-
त्तेनाम्बुराशिमन्दाकिन्योर्भर्तृपत्नीव्यवहारसमारोपेण समासोक्तिः । तत्रापह्नतिः
श्लेषानुगृहीतातिशयोक्त्योत्प्रेक्षासमासोक्त्योरङ्गभूते । उत्प्रेक्षासमासोक्त्यो-
स्त्वेककालत्वेन पौर्वापर्याभावादङ्गाङ्गिभावाभावेनैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः स-
ङ्करः । गर्भीकरोतीति । अन्यर्थवैविध्यफलोदेशेन पादमूलवेष्टनस्य मन्दाकि-
न्यामाचैतन्मेनासम्भवात् । एकः काल इति । उभयोर्निमित्तभूतस्य विशि-
ष्टस्य वेष्टनस्यैकत्वात् । एवं नखक्षतानीत्यादि । अत्रापि नखक्षतानां
वनस्थलीमात्रेऽसम्भवाद् नखक्षतसम्बन्धाभावेन वनस्थलीनां नायिकाव्यवहा-
रसमारोपस्य चाघटगानत्वात् स्वरूपोत्प्रेक्षानमासोक्त्योस्तुल्यकालता । अन-
न्तप्रपञ्चेति । असद्गारविषये सद्गारविषये च भेदानामानन्त्यात् ॥

१. 'वे श्ले', २. 'रम', ३. 'व श', ४. गगु' व. ख. पाठः. ५. 'वे'
व. ख. पाठ.

विशेषणसाभिप्रायत्वं परिकरः ॥ ३२ ॥

विशेषणवैचित्र्यप्रस्तावादस्येह निर्देशः । विशेषणानां साभिप्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भीकारः । अत एव प्रसन्नगम्भीरपदार्थत्वाद् नायं ध्वनेर्विषयः । एवञ्च प्रतीयमानांशस्य वाच्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम । यथा —

“राज्ञो मानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुवान्धवस्य मिततः कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डववधूकेशाम्बराकर्षिणः

कोष्णं जीवत एव तीक्ष्णकरजक्षुष्णादसृग् वक्षसः ॥”

अत्र राज्ञ इत्यादौ सोत्प्राप्तैस्त्वपरं प्रसन्नगम्भीरपदत्वम् । एवम् ‘अङ्गराज ! सेनापते ! राजवल्लभ ! द्रोणापहासिन् ! कर्ण ! रक्षैर्न भीमाद् दुश्शासनम्’ इत्यादौ ज्ञेयम् ॥

प्रसन्नगम्भीरपदार्थत्वादिति । वाच्यस्यैव पदार्थस्य प्रसन्नगम्भीरत्वादित्यर्थः । एतेन ध्वनित्वनिरासकं व्यङ्ग्यसासौन्दर्यमुक्तम् । अत एव व्यङ्ग्येऽविश्रंभ्य वाच्य एव पर्यवसानं द्योतयितुं प्रतीयमानार्थगर्भीकार इत्युक्तम् । गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गस्त्वलङ्कारत्वस्य न बाधकः समासोक्त्यादिवत् । राज्ञ इत्यादि । भ्रातुर्दुश्शासनस्यारक्षणाद् राजत्वं कार्मुकं चाकिञ्चित्करम् । तद्धन्तुरनभियोगाद् मानधनत्वमपि विपर्यस्तम् । आपदि पृथग्जनवदवस्थानात् कुरुवान्धवत्वमपि वृथैव । पाण्डववधूकेशेत्यादिनाविमृश्यकारिणोऽस्यैवविधश्चित्रवध उचित इति व्यज्यते । अङ्गराजेत्यादि । एतावन्तं कालं

१. ‘शेषः । ए’, २. ‘सपरत्वं प्र’ क. ख. पाठः. ३. ‘ता’ क. पाठः. ४. ‘ध्व-
त्वम्’, ५. ‘धा’ ख. पाठः.

विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ॥ ३३ ॥

केवलविशेषणसाम्यं समासोक्तावुक्तम् । विशेष्ययुक्तं विशेषणसाम्यं त्वधिकृत्येदमुच्यते । तत्र द्वयोः प्राकरणिकयोः अप्राकरणिकयोः प्राकरणिकाप्राकरणिकयोर्वा श्लिष्टपदोपनिबन्धे श्लेषः । तत्राद्यं प्रकारद्वयं विशेषणविशेष्यसाम्य एव भवति । तृतीयस्तु प्रकारो विशेषणसाम्य एव भवति । विशेष्यस्यापि साम्ये त्वर्थप्रकरणादिना वाच्यार्थनियमेऽर्थान्तरावगतिर्ध्वनिविषयः स्यात् । आद्ये तु प्रकारद्वये द्वयोरप्यर्थयोर्वाच्यत्वम् । अत एव द्वयोर्वोपादान इति तृतीयप्रकारविषयत्वेनोक्तम् ।

दुर्योधनं विप्रलम्ब्य वृथैवाङ्गदेशो भुक्तः, कातरस्य भवतः सैनापत्यमप्यनुचितः, राज्ञश्च त्वद्विषयातिस्नेहो वृथैव, शूरमन्यतया सकलाचार्यभूतस्य द्रोणस्यापहासोऽपि जडचेष्टितमभूदिति च व्यज्यते ॥

विशेष्यस्यापीति । विशेष्ययुक्तत्वे सति विशेषणसाम्यं सामान्यलक्षणम् । तत्र विशेष्ययोगः श्लेषनिर्देशेन वा पृथगुपादानेन चेति द्वेषा । आद्यं प्रकारद्वयमिति । प्राकरणिकमात्रविषयमप्राकरणिकमात्रविषयं च । तृतीय उभयविषयः । ध्वनिविषय इति । शब्दशक्तिमूलध्वनिविषयः । तदुक्तम्—

“अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीरुद् व्यापृतिरखनम् ॥”

इति । वाच्यत्वमिति । नियामकस्य प्रकरणादेरभावात् । अत एवेति । विशेष्य-

विशेष्यस्यापि साम्यं इति त्ववशिष्टप्रकारद्वयविषयम् । क्रमेण यथा—

“येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्धृतमुजङ्गहारबलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥”

“नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः ।
सदृशे वनवृद्धानां कमलानां तदीक्षणे ॥”

“स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दुःखम् ।

स्यापि साम्ये ध्वनित्वापत्तिरेतदा परामृश्यते । अवशिष्टेष्वार्थं प्रकारद्वयमुच्यते । येनेत्यादि । ध्वस्तमनोभवेन बलिजितो विष्णोः कायः पुरा त्रिपुरदाहेऽस्त्रीकृतः । अगवेन येन अनो ध्वस्तं शकटासुरो भग्नः । बलिजित्वेन महत्त्वं लक्ष्यते । महान् कायः स्त्रीकृतोऽमृतप्रदानसमये । उद्धृतमुजङ्ग एव हारो बलयं च यस्य, उद्धृतस्य मुजङ्गस्य हारवो हाशब्दो लयो यस्य च । यश्च गङ्गामधारयत् । यः अगं गोवर्धनं गां भूमिं चाधारयत् । यस्य शिरः शशिमचन्द्रवदाहुः हर इति नाम स्तुत्यं चाहुरमराः । शशिमयो राहो. शिरोहर इति स्तुत्यं नामाहुः । अन्धकासुरनाशकरः, अन्धकानां यादवानां वासकरश्च । सर्वदा सदा उमाधव उमापति, सर्वप्रदो माधवश्च । लुब्धा व्याधा आशान्तश्च । भूरिशिलीमुखा भूरिशरवन्तः भूरयो भृङ्गाश्च । वनम् अरण्यं जलं च । न याति वक्तुं देहीति । शरीरीति दत्स्वेति च वक्तुमयोग्य इत्यर्थः ।

मोहात् समाक्षिपति जीवितमप्यकाण्डे

कष्टो मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्धः ॥”

अत्रं हरिहरयोः प्राकरणिकत्वम् । पैदानां मृगाणां चोपमान-
त्वादप्राकरणिकत्वम् । ईश्वरमनोभवयोः प्राकरणिकाप्राकरणि-
कत्वम् । एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्तमानत्वात् त्रिविधः ।
तत्रोदात्तादिस्वरभेदात् प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः,
यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति । अर्थश्लेषस्तु यत्रं स्वरादिभेदो
नास्ति । अत एव न तत्र सभङ्गपदत्वम् । सङ्कलनया तूभय-
श्लेषः । यथा—

मार्गणशतैः (वाणशतैः) प्रार्थनाशतैश्च । अस्य श्लेषस्य शब्दार्थनिष्ठत्वे वैमत्सा-
दुद्धटमत्स्य स्वाभिमतत्वं दर्शयितुमाह — एष चेत्यादि । उदात्तादीत्यादि-
शब्देनानुदात्तस्वरितौ गृह्येते । प्रयत्नभेदाद् गौरवलाघवैरूपात् । यत्र प्रायेणे-
ति । प्रायेणेत्यनेन यत्र समासभेदेनान्यर्था वा स्वरभेदो भवति, तत्र 'मुक्ता-
श्रीरि'त्यादौ 'अपारिजातवार्तापी'त्यादौ चैकपद्येऽपि शब्दश्लेषत्वमिति दर्श-
यति । तथाहि — मुक्ताश्रीरित्यत्र परित्यक्ताशोमेत्यस्मिन्नर्थे बहुव्रीहित्वात् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । मुक्तायाः श्रीरिति पष्ठीतत्पुरुषत्वे समासान्तोदात्तत्वम् ।
अपारिजातवार्तेत्यत्रापगता अरिजातवार्तेति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
अविद्यमानपरिजातवार्तेति बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' (६. २. १७२) इत्यन्तोदा-
त्तत्वमिति स्वरभेदः । स्वरादीत्यादिशब्देन प्रयत्नो गृह्यते । सङ्कलनया शब्दा-

१. 'त्र हि ह', २. 'महोत्पलहरिणयोद्य', ३. 'य शब्दाय च', ४. 'त्र प्रायेण
स्व' क. ग. पाठ. ५. 'वात्', ६. 'शा स्व' ग पाठः

“रक्तच्छदत्वं विकचा वहन्तो नालं जलैः सङ्गतमादधानाः ।
निरस्य पुष्पेषु रुचिं समग्रां पद्मा विरेजुः श्रमणा यथैव ॥”

अत्र रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषः । नालमित्यादौ शब्दश्लेषः ।
उभयघटनायामुभयश्लेषः । ग्रन्थगौरवभयात् तु पृथङ् नोदाह-
तम् । अलङ्कार्यालङ्कारभावस्यै च लोकवदेवाश्रयाश्रयिभावेनो-
पपत्तेः । रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थद्वयाश्रितत्वादयमर्थालङ्कारः ।

र्थश्लेषयोः संसर्गात् । रक्तच्छदत्वं रक्तपद्मत्वं रक्तवासस्त्वं च । विकचा विक-
सिताः विकेशाश्च । नालं मृणालं न अलं च । श्रमणपक्षे जलैः संगतं सङ्गम्
अलं पर्याप्तं नादधाना इत्यन्वयः । पुष्पेषु रुचिम् इतरपुष्पनिष्ठां शोभां काम-
रुचिं च । रक्तच्छदत्वमित्यादावित्यादिशब्देन विकचा इत्येतद् गृह्यते ।
रक्तच्छदत्वमित्यत्रोभयत्रापि प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वं प्रयत्नभेदाभावश्च । वि-
कचा इत्यत्रापि अव्ययत्वाद् बहुव्रीहित्वाच्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
नालमित्या(दावित्या)दिशब्देन पुष्पेषु रुचिमित्येतद् गृह्यते । उभयत्राप्यै-
कपद्य एकोदात्तत्वम् । भिन्नपदत्वे आद्युदात्तत्वमिति स्वरभेदः । अविरम्य
विरम्य पाठात् प्रयत्नलाघवगौरवे च । ग्रन्थगौरवभयादित्यादि । पृथगु-
दाहरणापेक्षायां रक्तच्छदत्वमित्याद्युभयश्लेषस्योदाहरणम् । शब्दश्लेषस्य
यथा—

क्षितिरवाप्य सुवर्णगिरिस्थितं यदुनरेक्षरमाश्रितनन्दनम् ।

अमरपादपदत्तपरिष्कियामनुकरोति पुरीममरावतीम् ॥

सुवर्णगिरिस्थितमित्यत्र पदभेदाभेदाभ्यां पूर्ववत् स्वरभेदः प्रयत्नभेदश्च । आ-
श्रितनन्दनमित्यत्र तत्पुरुषे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं वा,

१. 'नवा त्म', २. 'यात् पृ', ३. 'स्य लो' क. ग. पाठ. ४. 'यं सश्ले', ५.
'त्वेऽप्युदा', ६. 'दान्या' घ. पाठ.

नालमित्यादौ तु शब्दद्वयाश्रितत्वाच्छब्दालङ्कारोऽयम् । यद्य-
पि 'अर्थभेदे शब्दभेद' इति दर्शने रक्तच्छदत्वमित्यादावपि श-
ब्दद्वयाश्रितोऽयं, तथाप्यौपपत्तिकत्वाद् अत्र शब्दभेदस्य प्रतीता-
वेकतयाध्यवसायान्नास्ति शब्दभेदः । नालमित्यादौ तु प्रयत्ना-
दिभेदात् प्रातीतिक एव शब्दभेदः । अतश्च पूर्वत्रैकवृन्तगतफ-
लद्वयन्यायेनार्थद्वयस्य शब्दे श्लिष्टत्वम् । अपरत्र तु जतुकाष्ठ-
न्यायेन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वम् । पूर्वत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां
शब्दहेतुकत्वाच्छब्दालङ्कार इति चेद्, न । आश्रयाश्रयिभावे-
नालङ्कार्यालङ्कारभावस्य लोकवद् व्यवस्थानात् । एष च नाप्रा-

वहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्थश्लेषस्य यथा —

प्राप्ता रूढिं सुधमेति सुमनःस्तोमसेविता ।

परिपद् यदुनाथस्य पत्युश्च त्रिदिवौकसाम् ॥

अत्र सुधमेति सुमनःस्तोमसेवितेत्यत्र च पदभेदाभावात् समासभेदा-
भावाच्च स्वरभेदाद्यभावः । रक्तच्छदत्वमित्यादावर्थश्लेषविषयेऽपि शब्द-
श्लेषत्वमाशङ्क्य परिहरति — यद्यपीत्यादिना । औपपत्तिकत्वादिति । अ-
न्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् । जतुकाष्ठन्यायेनेति । यथा काष्ठं जतुना
संश्लेषकान्तरनिरपेक्षं श्लिष्यति, एवं नालमित्यादावेकपदात्मके शब्दान्तर
उच्चार्यमाणेऽनुच्चारितस्यापि पदद्वयात्मकस्य शब्दान्तरस्य सादृश्यवशेन
प्रतीतिः श्लिष्टत्वम् । मतान्तरेऽर्थश्लेषविषये रक्तच्छदत्वमित्यादावपि शब्दश्लेष-
समर्थनोऽयालङ्कार्यालङ्कारभावप्रयोजकत्वेनोक्तावन्यव्यतिरेकौ निराकृत्याश्रया-
श्रयिभावस्यैव प्रयोजकत्वमङ्गीकुर्वन्नर्थश्लेषत्वमेव स्थापयति — पूर्वत्रेत्यादिना ।
लोकवदिति । यथा इस्तालङ्कारः कटकादिः पैदालङ्कारश्च नृपुरादिरुच्यते

१. 'बमुदाहृत. न', २. 'साध्य', ३. 'न्यत्र' क. ख. पाठः. ४. 'न' ख. पाठः.
५. 'वा' क. पाठः.

तेष्वलङ्कारान्तरेष्वारभ्यमाणस्तद्वाधकत्वात् तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रिति केचित् । 'येन ध्वस्तमनोभवेने'त्यादिविविक्तोऽस्य विषयं
इति निरवकाशत्वाभावाच्चान्यवाधकत्वमित्यन्यैः सह सङ्गरो दुर्ब-
लत्वाद्वा बाध्यत्वमित्यन्ये । तत्र पूर्वेषामभिप्रायोऽयम् — इह
प्राकरणिकाप्राकरणिकोभयरूपानेकार्थगोचरत्वेन तावत् प्रतिष्ठि-
तोऽयमलङ्कारः । तत्राद्यं प्रकारद्वयं तुल्ययोगिताया विषयः ।
तृतीये तु प्रकारे दीपकं प्रभवतीति तावदलङ्कारद्वयमिदं श्लेष-
विषयं व्याप्यावतिष्ठते । तन्निष्ठत्वेन चालङ्कारान्तराणामुत्थान-
मिति नास्य विविक्तोऽस्ति विषयः । अत एव चालङ्कारान्तराणां
बाधितत्वेन प्रतिभामात्रेणावस्थानम् । 'येन ध्वस्तमनोभवे'त्यादौ
च प्राकरणिकत्वादर्थद्वयस्य तुल्ययोगितायाः प्रतिभानम् । एवञ्च

तदाश्रयत्वाद्, न त्वन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तथा सति केवले कटकदौ हस्ता-
लङ्कारादिव्यपदेशो न स्यात्, स्याच्च हस्तादिस्थे नूपुरादौ । एवं रक्तच्छद-
त्वमित्यादेस्त्रिविधश्लेषोदाहरणत्वमुपपाद्य मतान्तरेण प्राप्तस्योपमोदाहरणत्वस्य
निरसनेन श्लेषोदाहरणत्वमेव स्थापयितुं वैमल्यं तावद् दर्शयति — एष चे-
त्यादि । नाप्राप्तेषु प्राप्तेष्वेवेत्यर्थः । तद्वाधकत्वादिति । 'येन नाप्राप्ते यस्या-
रम्भः स तस्य बाधको भवती'ति न्यायात् । दुर्बलत्वादिति । अनवकाशत्वा-
भावादलङ्कारान्तराणामङ्गभूतसाधर्म्यादिप्रतिपादन उपक्षीणत्वाच्च दौर्बल्यम् ।
श्लेषस्य सावकाशत्वं निराकर्तुमाह — तत्र पूर्वेषामित्यादि । तन्निष्ठत्वेन प्रा-
करणिकाप्राकरणिकनिष्ठत्वेन । अलङ्कारान्तराणामुपमादीनाम् । एवञ्चेति ।

“सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुविम्बमिव”

इत्यादौ न गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमाप्रयोजकम् । अपि-
तु, उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवावसेयः । श्लेषगर्भे तु रूपके
रूपकहेतुकस्य श्लेषस्य तृतीयकक्षयायां रूपक एव विश्रान्तिरिति

श्लेषस्यालङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वे सतीत्यर्थः । सकलकलं कलकलसहितं स-
म्पूर्णकलं च । अयमर्थः—अर्थालङ्कारभूताया उपमाया गुणक्रियारूपार्थसाम्य
एव सम्भवः, न तु शब्दसाम्य इति तस्या वाध एव युक्त इत्यर्थः । एवमुक्त-
ष्टमतानुसारेण श्लेषस्य शब्दार्थविषयत्वमलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं च दर्शि-
तम् । एव बुद्धयेन श्लेषो लक्षितः—

“एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैः श्लिष्टैर्धन्वः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभां जनयन् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥”

अस्यार्थः—अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्ते । भिद्यमानाश्च शब्दाः केचित्
स्वरप्रयत्नसाम्यात् तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्याः, केचित् तद्भेदान्न शक्याः, । तत्रैक-
प्रयत्नोच्चार्याणां धन्वः अर्थांक्तिविशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयताम् । अर्थश्लेष इत्यर्थः ।
इतरेषां तच्छायामेकप्रयत्नोच्चार्यसादृश्यं विभ्रतां भिन्नैः स्वरितादिगुणैरुपलक्षि-
तानां धन्वः शब्दोक्तिविशिष्टं श्लिष्टं प्रतीयताम् । शब्दश्लेष इति यावत् ।
द्विविधमप्येतदलङ्कारान्तराणां प्रतिभामात्रं जनयति । न तु तेषां तत्र स्वतन्त्र-
तयावस्थानमित्यर्थः । एवं सर्वत्रालङ्कारान्तरवाधकत्वे प्राप्ते कचिदपवादमाह—
श्लेषगर्भे त्वित्यादि । यथा ‘विद्वन्मानसहंसे’त्यादौ त्वमेव हंस इति प्रथमं
रूपकस्य प्रतीतिः । पश्चात् तद्धेतुका मानसशब्दे श्लेषस्य । ततो मानसमेव
मानसमिति रूपकस्य । अतो रूपकमेव विश्रान्तिधामत्वात् प्रबलम् ।

रूपकेण श्लेषो वाध्यते । श्लिष्टविशेषणनिबन्धनायां च समासोक्तौ विशेष्यस्यैव गम्यत्वात् श्लेषवाधिका समासोक्तिः । इह तु—

“त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद्धारुणां प्रत्यगमद् विवस्वान् ।
मन्येऽस्तशैलात् पतितोऽत एव विवेश शुद्धौ वडवाग्निमध्यम् ॥”

अत्र श्लोके विवस्वतो वस्तुवृत्तसम्भव्यधःप्रदेशसंयोगलक्षणं यत् पतितत्वं, यश्च वडवाग्निमध्यप्रवेशः, ते द्वे अपि त्रयीमयसम्बन्धिवारुणीगमनरूपविरुद्धाचरणहेतुकाभ्यां पतितत्वान्निप्रवेशाभ्यामतिशयोक्त्या श्लेषमूलयाभेदेनाध्यवसीयेते । सोऽयमेकक्रियायोगः । तद्धेतुका च मन्येऽत एवं शुद्धौ इत्युत्प्रेक्षा । अत्रात एवेति परामृष्टो विरोधालङ्कारालङ्कृतोऽर्थो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते, शुद्धौ इति च फलत्वेन । ततश्च हेतुफलयोर्द्वयोरप्युत्प्रेक्षा । वि-

श्लिष्टविशेषणत्वादि । उपोढरागेणेत्यादौ । विशेष्यस्यैवेति । अप्रस्तुतस्येति शेषः । समासोक्तेर्विशेष्यस्य गम्यत्व एव संरम्भात् तदचगतिनिमित्तत्वादङ्गभूतो विशेषणविषये श्लेष इति समासोक्तेरेव प्राधान्यम् । इह त्वित्यादिना श्लेषस्य कस्यचिदलङ्कारान्तरस्याङ्गभावं कस्यचिद् वाधकत्वं च दर्शयति । तत्र विवस्वतो वस्तुवृत्तत्वादिना श्लेषस्योत्प्रेक्षां प्रत्यङ्गत्वं दर्शयति । सोऽयमित्यादि । अतिशयोक्त्याभेदेनाध्यवसितः पतितत्वान्निप्रवेशलक्षणः साधारणः क्रियायोगः । तद्धेतुका एवंभूतक्रियानिमित्ता । विरोधालङ्कारेति । त्रयीमयत्वेऽपि वारुणीगमनलक्षणः पूर्वं निर्दिष्टः । हेतुत्वेनेति । पतितत्वान्निप्रवेशलक्षणायाः क्रियायाः । फलत्वेनेति । तस्या एव । एकैवैषा क्रिया हेतुत्प्रेक्षायाः कार्यत्वेन निमित्तं, हेतुत्वेन च फलोत्प्रेक्षायाः । 'विरोधालङ्कारस्य

रोधालङ्कारस्य च विरुद्धाभासत्वं लक्षणम् । अतो विरोधाभास-
नसमय एव हेतुफलोत्प्रेक्षोत्थानम् । उत्तरकालं तु विरोधसमा-
धिः । श्लेषस्य च सर्वालङ्कारापवादत्वाद् विरोधप्रतिभोत्पात्तिहे-
तुरस्य श्लेषः । यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य श्लिष्टप-
दमहिम्ना वक्ष्यमाणनिष्ठमुपक्षेपापराभिधानं सूचकत्वं, तत्र किं
श्लेषः, उत शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न
तावच्छ्लेषः । अर्थद्वयस्यानन्वितत्वेनाभिधेयतया वक्तुमनिष्टेः ।
नापि ध्वनिः । उपक्षेप्यस्यार्थस्य सम्बन्धाभावात् तेन सहोपमा-
नोपमेयभावस्याविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं
कर्तव्यम् । उच्यते । श्लेषस्योक्तनयेनात्राप्रवृत्तेर्ध्वनेरेवायं विषय

चेत्यादिना श्लेषस्य विरोधं प्रति बाधकत्वमाह । नन्वेवं पतितत्वाग्निप्रवेशलक्ष-
णक्रियायोग आभासमूलत्वात् कथमुत्प्रेक्षाया निमित्तं स्यादत आह—
विरोधाभासनसमय एवेति । उत्तरकालमिति । उत्प्रेक्षोदयोत्तरकालम् ।
समाधिरिति । वारुणीमित्यत्र दिग्र्थव्यतिरिक्तस्यार्थस्याप्ररोहात् । सर्वाल-
ङ्कारापवादत्वादिति । अनवकाशत्वेन पूर्वमुपपादितत्वात् । पुनश्च श्लेषस्य
सावकाशत्वेन सर्वालङ्कारापवादत्वबाधशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह — यत्रेत्यादि । श्लि-
ष्टपदमहिम्ना अनेकार्थशब्दमहिम्नेत्यर्थः । अर्थद्वयस्येत्यादि । द्वयोरप्यर्थयो-
रभिधागोचरतया प्रतिपादयितुमनि(भेयःऽष्टेः) । कुत इत्याह — अनन्वितत्वे-
नेति । पूर्वापरानन्वयाद् । एक एव ह्यर्थः पूर्वापराम्बामन्वयगृच्छति; न द्विती-
योऽपि । श्लेषे तु द्वयोरप्यभिधागोचरत्वम् । सम्बन्धाभावः कुत इत्याह —
तेन सहेति । तेनोपक्षेप्येण । उक्तनयेन अर्थद्वयस्येत्याद्युक्तन्यायेन । प्रकारा-

१. 'स्य वि', २. 'स्य स', ३. 'दकन्वा', ४. 'त्र प्र', ५. 'णार्थनि', ६.
'परत्वस्या' क ख पाठ. ७. 'स्याप्ररो', ८. 'दकन्वा', ९. 'एव सप्त' ख. पाठ.

इति निश्चिनुमः । तथाहि— शब्दशक्तिमूलध्वनावर्थान्तरस्या-
सम्बद्धत्वात् सम्बन्धार्थमौपम्यं कल्प्यते । स च सम्बन्धः प्रका-
रान्तरेणौपम्यपरिहारेण यद्युपपादयितुं शक्यः स्यात्, तत् को-
ऽभिनिवेशस्तत्रौपमाध्वनौ । वस्तुध्वनिरपि सम्बन्धान्तरेण तत्र
समीचीनः स्यात् । अत एव—

“अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥”

इति न्यायभरनिबन्धेन द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एवं प्रकृ-
तेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति, तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि-
वोद्भव्यः । यथा—

“सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं जर्वोत्

त्यक्त्वा धूसरकान्तिबल्कलधरो राजास्तशैलं ययौ ।

तत्कान्ताप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वानैः समुच्छासिभिः

क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥”

नोरेण औपम्यव्यतिरिक्तैः । वस्तुध्वनिरपीति । निरलङ्कारवस्तुमात्रध्वनिरपी-
त्यर्थः । शब्दशक्तिध्वनावौपम्यकल्पनस्य न नियम इत्यत्र काव्यप्रकाशकार-
वचनं सवादकत्वेनाह— अलङ्कारोऽथेत्यादि । वस्त्वेवेत्येवकारेण सालङ्का-
रत्वं व्यवच्छिद्यते । प्रधानत्वेनेति गुणीभूतव्यङ्गवनिरासार्थम् । द्विधेति ।
वस्तुध्वनिरलङ्कारध्वनिश्च । सद्यः कौशिकेत्यादौ चन्द्रवृत्तान्ते अभिधाया

इति हरिश्चन्द्रचरिते । अत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दा-
भिधेयेऽस्तमुपेयुपि चन्द्रे रोहिताश्चाख्यतनयसहितया औशीनर्या
वध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य राज्ञो विश्वामित्रसम्पादितोपद्रवव-
शात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसीं प्रति प्रस्थानं सूचितम् ।
तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोलूकयोर्वर्तते । सूचनीयार्थ-
विषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । वल्कलसुताभ्यां त्वौपम्यं सूच-
नीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसम्भवमात्रेणैव विश्रामणीयम् । अतः
प्रकृतेन सूचनीयस्य सम्यन्धाच्छब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् ।
इह च—

“आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासञ्ज्य वक्त्रे

कण्ठे लग्नः सुकण्ठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः ।

बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स तादृक् प्रियो मे

बाले! लज्जा निरस्ता नहि नहि सरले! चोलकः किं त्रपाकृत् ॥”

नियन्त्रणस्य हेतुः प्रकरणमित्याह — प्रभातवर्णनेत्यादि । कौशिकशब्द इति ।
कौशिकदिग्विजृम्भणमित्यनेन वासवदिशः प्राच्या अरुणोदयेनापोढतमस्कृ-
त्वाद् विकास उच्यते, उलूकमर्यादाया जृम्भणाभावो वा । वल्कलसुताभ्या-
मित्यादिना सूच्याभिमतस्याप्यर्थस्य वाच्यत्वेन धनित्वापवादशङ्का न कार्ये-
त्याह । अत्र वल्कलसुतग्रहणं राष्ट्रस्याप्युपलक्षणम् । अत इत्यादि । अत्राप्यु-
दाहरणे ध्वनिरयस्थित इति श्लेषस्य निरयकाशत्वं स्थितमेचेत्यर्थः । अथावका-
शान्तरप्रदर्शनेन श्लेषदौर्घत्यवादिनः प्रत्यवस्थानमाशङ्कते — इह चेत्यादिना ।

इत्यलङ्कारान्तरविविक्तोऽयं श्लेषस्य विषय इति नाशङ्कनीयम् ।
अपहृतेरत्र विद्यमानत्वात् । वस्तुतोऽपहृत्वस्य सादृश्यार्थप्रवृत्ते-
र्नायमपहृत्यलङ्कार इति चेत् । न । उभयथाप्यपहृतेः सम्भवात् ।
सादृश्यपर्यवसायिना वापहृत्वेन अपहृत्वपर्यवसायिना वा सादृ-
श्येन भूतार्थापहृत्वस्योभयथापि विद्यमानत्वात् ।

सादृश्यव्यक्तये यत्रापहृवोऽसावपहृतिः ।

अपहृवाय सादृश्यं यत्र सैपाप्यपहृतिः ॥

इति संक्षेपः । आद्या स्वप्रस्ताव एवोदाहृता । द्वितीया तु सम्प्र-
ति प्रदर्शिता । तेनालङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति
सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति स्थितम् ॥

इदमप्युदाहरणमलङ्कारान्तरस्यैव विषय इत्याह— अपहृतेरत्रेत्यादि । वस्तु-
तोऽपहृत्वस्येत्यादि । नह्यत्र प्रियतमचोलकयोः सादृश्यं विवक्षितम् । अनु-
रागवशादवशतः कीर्तितः प्रियो मुग्धया तत्सधर्मणा चोलकेनापहृत्यते । उभ-
यथापीत्यादिनोक्तमेवार्थं सुखग्रहणाय श्लोकेन निवञ्जाति — सादृश्यव्यक्तय
इति । स्वप्रस्तावे अपहृत्यलङ्कारप्रस्तावे । उदाहृतेति । 'यदेतच्चन्द्रान्तरि'त्यादि-
रूपेण । तेनेत्यादि । न च,

देव ! त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥

इत्येव श्लेषस्य विविक्तोऽस्ति विषय इति वाच्यम् । अत्रापि वर्णनीयपातालल-
क्षणद्रव्यविरोधस्य सद्भावात् । नापि,

१. 'रवि', २ 'द्वमंत्र', ३. 'वा सादृश्ये भू', ४. 'नाप्येपा', ५. 'नि ।' क.
ख. पाठः.

प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ समासोक्तिरुक्ता । अधुना तद्वै-
परत्वेनाप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसोच्यते—

अप्रस्तुतात् सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभा-
वे सारूप्ये च प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ३४ ॥

इहाप्रस्तुतस्य वर्णनमेवायुक्तम्, अप्रस्तुतत्वात् । प्रस्तुत-
परत्वे तु कदाचित् तद् युक्तं स्यात् । न चाप्रस्तुतादसम्बन्धे
प्रस्तुतप्रतीतिः, अतिप्रसङ्गात् । सम्बन्धे तु भवन्तीं त्रिविधं
सम्बन्धं नातिवर्तते । तस्यैवार्थान्तरप्रतीतिहेतुत्वोपपत्तेः । त्रिवि-
धश्च संबन्धः सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावः सारूप्यं

ते गच्छन्ति महापदं भुवि परा भूतिः समुत्पद्यते

तेषां तैः समलङ्कृतं निजकुलं तैरेव लब्धा क्षितिः ।

तेषां द्वारि नदन्ति दन्तिनिबहास्ते भूषिता नित्यशो

ये दृष्टः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥

इत्यत्र श्लेषस्य विविक्तत्वेनावस्थितिरिति युक्तं वक्तुम् । इहापि रोपतोपलक्ष-
णोपाधिभेदेन द्रष्टुर्वा तादृशद्रष्टृदृष्टत्वे(न) दृश्यानां वा भेदे सति वाशब्दस्य
समुच्चयार्थत्वेन प्राकराणिकविषयायास्तुल्ययोगिताया विकल्पार्थत्वेन 'भक्तिप्र-
हे'त्यादिषु विकल्पस्य वा सुवचत्वात् ॥

प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतावित्यादिनाप्रस्तुतप्रशंसायाः सङ्गतिं दर्शयति ।
मध्ये परिकरश्लेषयोर्लक्षणं समासोक्तिनिमित्तमूलाविशेषणसाम्यान्वयेन प्रासङ्गि-
कम् । अप्रस्तुतेत्यादि । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसैति सामान्यल-

चेति । सामान्यविशेषभावे सामान्याद् विशेषस्य विशेषाद् वा सामान्यस्य प्रतीतौ द्वैतम् । कार्यकारणभावेऽप्यनयैव भङ्ग्या द्विधात्वम् । सारूप्ये त्वेको भेद इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः । तत्रापि सारूप्यहेतुके भेदे साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्वैविध्यम् । वाच्यस्य सम्भवासम्भवोभयरूपताभिश्च त्रयः प्रकाराः । श्लिष्टशब्दप्रयोगे त्वर्थान्तरस्यावाच्यत्वात् श्लेषाद् विशेषः । श्लेषे ह्यनेकस्यार्थस्य वाच्यत्वमित्युक्तम् । तत्र सामान्याद् विशेषप्रतीतौ यथा —

“तण्णात्थि किंपि पड्णो पकप्पिअं जं ण णिअइधरणीए ।

अणवरअगमणसीळस्स काळपहिअस्स पाहिज्जम् ॥”

अत्र प्रहस्तवधे विशेषे प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् । विशेषेणात् सामान्यप्रतीतौ यथा —

क्षणम् । अनयैव भङ्ग्येति । कारणात् कार्यस्य कार्याद् वा कारणस्य प्रतीतौ । सारूप्ये त्वेक इत्यादि । सारूप्यसम्बन्धस्य सामान्यविशेषकार्यकारणभावत् सम्बन्धस्वरूपभेदोल्लेखेनाप्रवृत्तरेकभेदत्वमुक्तम् । प्रकारान्तरेण तु भेदमाह — तत्रापीलयादि । वाच्यस्येत्यादि । प्रस्तुतारोपमन्तरेण घटमानत्वमघटमानत्वं च संभवासंभवौ । इदमपि प्रकारत्रयं सारूप्य एव । श्लेषेण सर्वालङ्कारापवादकत्वादस्याश्च वाच्यत्वं नाशङ्कनीयमित्याह — श्लिष्टशब्दप्रयोग इति । उक्तमिति । समासोत्तयुपक्रमे । तण्णत्थीत्यादि ।

तत्रास्ति किमपि पत्युः (सुं०) कल्पितं यत्र नियतिगृहिण्या ।

अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयम् ॥

पत्युः कालपथिकस्येत्यन्वयः । अत्र प्रहस्तेत्यादि । प्रहस्तस्य कालवशंवदत्त्वे

“एतत् तस्य मुखात् कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
 यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन्यदस्मादपि ।
 अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनै-
 रतत्रोद्धीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥”

अत्र जडानामस्थान एवाभिनिवेश इति सामान्ये प्रस्तुते विशेषोऽभिहितः । कारणात् कार्यप्रतिपत्तौ यथा —

“पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालम्बितं
 किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
 इत्यन्योन्यविलक्षदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
 सव्याजं हसितं मया धृतिहरो वाप्स्तु मुक्तस्तया ॥”

अत्र तैथाधिस्तुष्टौ मानः कथं निर्वृत्त इति कार्ये प्रस्तुते निवृ-
 त्तिकारणमभिहितम् । कार्यात् कारणप्रतीतौ यथा —

“इन्दुलिप्त इवाजनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव
 प्रम्लानारुणिमेव विट्टमर्दलं श्यामेव हेमप्रभा ।
 कार्कश्यं कलयापि कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं
 सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां चर्हाः सगर्हा इव ॥”

वक्तव्ये सर्वेषां कालवशंवदस्वमुक्तम् । एतन् तन्मेत्यादि । मुखादारम्भनः ।
 तस्येति पक्ष्यमाणो जडः परानुस्यते । स जड इत्यस्य निद्रार्तात्यनेनान्वयः ।
 मध्ये वानयं शृण्वन्यदस्मादपीति । अस्मात् कमलिनीपत्रवारिकणविययमुक्ता-
 भ्रमादप्यन्वज्ञान्यं शृण्वित्वर्थः । पश्याम इति । अयं खलु शठः किं मां नाल-

१. 'तौ च', २. 'यथा पश्यति', ३. 'शोभति च', ४. 'सन्निह', ५. 'एत-
 द्वा' क. म. पाठ.

अत्र सम्भाव्यमानैरिन्द्रादिगतैरञ्जनलितत्वादिभिः कार्यरूपैरप्रस्तुतैर्लोकोत्तरवदनादिगतः सौन्दर्यविशेषः कारणरूपः प्रस्तुतः प्रतीयते । तेनेयमप्रस्तुतप्रशंसा । ननु कार्यात् कारणे गम्यमानेऽप्रस्तुतप्रशंसायामिष्यमाणायां —

“येन लम्बालकः सास्रः कराघातारुणस्तनः ।

अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥”

“चकाभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुवधूजनस्य ।

आलिङ्गनोदामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥”

इत्यादौ सुप्रसिद्धे पर्यायोक्तविषयेऽप्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्गः । अत्र हि गजासुरवधूगतेन लम्बालकत्वादिना कार्येण कारणभूतो गजासुरवधः प्रतीयते । तथा राहुवधूगतेन विशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपोऽवगम्यते । एवमन्यत्रापि पर्यायोक्तविषये ज्ञेयम् । तस्मादप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वात् पर्यायोक्तस्य नि-

पतीत्यन्वयः । सम्भाव्यमानैरित्यादि । मुखायपेक्षया कान्त्यादिवैधुर्यलक्षणनिमित्तप्रशादुत्प्रेक्ष्यमाणैः । तेनेवामित्युपसंहारेण कार्यात् कारणप्रतीतिरूपाया अप्रस्तुतप्रशंसायाः पर्यायोक्तविविक्तविषयत्वं सूचयति । अस्यैवोदाहरणस्याप्रस्तुतप्रशंसाविषयत्वं समर्थयितुं पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागं चोद्यपूर्वकं दर्शयति— नन्वित्यादिना । गुप्तसिद्ध इति । उद्भवादिभिरुदाहृतत्वात् । एवमन्वयापीति । ‘सृष्टास्ता’ इत्यादौ । अमस्तुतप्रशंसाविषयत्वादिति ।

विपर्यप्रसङ्ग इति । नैप दोषः । उभयत्र कार्यात् कारणं प्रती-
यते । कार्यमप्रस्तुतं प्रस्तुतं चेति द्वयी गतिः । यत्र प्रस्तुतत्वं
कार्यस्य कारणवत् तस्यापि वर्णनीयत्वात्, तत्र कार्यमुखेन
कारणं पर्यायेणोक्तमिति पर्यायोङ्गालङ्कारः । तत्र हि कारणा-
पेक्षया कार्यस्यातिशयेन सौन्दर्यमिति तदेव वर्णितम् । यथो-
क्तोदाहरणद्वये । अत्र हि गजासुरवधवद् गजासुरवधूवृत्तान्तोऽपि
भगवत्प्रभावजन्यत्वात् प्रस्तुत एव । एवं राहुवधूवृत्तान्तोऽपि
ज्ञेयः । ततश्च नायमप्रस्तुतप्रशंसाया विषयः । यत्र पुनः कार-
णस्य प्रस्तुतत्वे कार्यमप्रस्तुतं वर्ण्यते, तत्र स्पष्टैवाप्रस्तुतप्रशंसा ।
यथा 'इन्दुर्लिप्त इवे' त्यादौ । अत्र हीन्द्रादयः स्फुटमेवाप्राकरणि-
काः । तत्प्रतिच्छन्दभूतानां मुखादीनां प्राकरणिकत्वात् । ते-
नात्रेन्द्रादिगतेनाञ्जनलिप्तत्वादिनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतं मुखादिगतं
सौन्दर्यं सहृदयहृदयाह्लादि गम्यत इत्यप्रस्तुतप्रशंसैवासीत् ।
एवञ्च यत्र वाच्योऽर्थोऽर्थान्तरं तादृशमेव स्वोपस्कारकत्वेना-
गूरयति, तत्र पर्यायोक्तम् । यत्र पुनः स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वात्
प्रस्तुतमर्थान्तरं प्रति समर्पयति, तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ।
ततश्चानया प्रक्रियया,

उदाहरणानामिति शेषः । तद्यतिच्छन्दभूतानाम् इन्द्राद्युपमेयभूतानाम् । तादृश-
मेवेति । वाच्यवद् वर्णनीयमेव । (उ?स्वो)पस्कारकत्वेन स्वसाधकत्वेन । आ-
गूरयति आक्षिपति । यत्र पुनरिति । वाच्योऽर्थ इत्यनुवर्तते । एतदेव ग्रन्था-

१. 'यत्प्र' २. 'ते तत्र वा', ३. 'वर्णनीयम्', ४. 'यित् । अ', ५. 'तदर्थ',
६. 'सावि' क. ख. पाठः. ७. 'त' ख. पाठः.

“राजन् राजसुता न पाठयति-मां देव्योऽपि तूर्णानि स्थिताः
 कुञ्जे! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
 इत्थं राजशुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्चरा-
 च्छिन्नस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभापते ॥”

इत्यत्र पर्यायोक्तमेवेति बोद्धव्यम् । अन्ये तु दण्डयात्रोद्यतं
 त्वां बुद्ध्वा त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणरूपस्यैवार्थस्य
 प्रस्तुतत्वात् कार्यरूपोऽर्थोऽप्रस्तुत एव । राजशुकवृत्तान्तस्याप्र-
 स्तुतत्वात् प्रस्तुतार्थं स्वात्मानमर्पयतीत्यप्रस्तुतप्रशंसैवात्र न्या-
 य्येति वर्णयन्ति । सर्वथा पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्विषयविभागः
 सुनिरूपित एवेति स्थितम् । सारूप्ये यथा । एतानि साधर्म्यो-
 दाहरणानि । वैधर्म्येण यथा —

रग्ने 'स्वसिद्धय' इत्यादिना सूचितम् । ततश्चेति । एवं विविक्तविषयत्वात् ।
 अन्ये त्विति । काव्यप्रकाशकारादयः । तन्मतं दूषयति — सर्वथेति ।
 सुनिरूपित इति । कार्यस्य वर्णनार्हानिर्हत्वान्याम् । अत्र च शत्रुपलायनवत्
 तद्भवनगतशुकवृत्तान्तोऽपि वर्णनीयशौर्यातिशयजन्यत्वात् प्रस्तुत एवेति पर्या-
 योक्तत्वमेव युक्तमिति भावः । सारूप्ये यथेत्यस्यानन्तरम् एतानि साधर्म्यो-
 दाहरणानीत्यस्मात् पूर्वं ग्रन्थकारदर्शितान्मुदाहरणानि भ्रष्टत्वान्न दृश्यन्ते ।
 अतो ग्रन्थान्तरदर्शितनयेन तानि दर्शयामः । सा च सारूप्यनिमित्ता त्रिधा
 श्लेषवती समासोक्तिमती तुल्यसंविधानवती चेति । तत्र श्लेषवती यथा —

सत्यानुरक्तो नरकस्य जेता यद्ब्रह्मो विक्रमनिर्जितेन्द्रः ।
 आविष्कृतस्वर्गतर्धरिभ्यामंशो हरेर्वाग्निपयः कथं स्यात् ॥

“धन्याः खलु वने वाताः कल्हारस्पर्शशीतलाः ।
राममिन्दीवरश्यामं ये स्पृशन्त्यनिवारिताः ॥”

अत्र वाता धन्या इत्यप्रस्तुतादर्थादहर्मधन्येति वैधर्म्येण प्रस्तु-
तोऽर्थः प्रतीयते । वाच्यसंभव उक्तान्येवोदाहरणानि । अस-
म्भवे यथा—

नात्र समासोक्तिः । विशेष्यस्यापि यद्ब्रह्म इति साम्येन निर्दिष्टत्वात् । नापि
श्लेषालङ्कारः, अर्थद्वयस्याप्यवाच्यत्वात् । नापि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, वा-
च्यस्याप्रस्तुतत्वात् । न चात्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुत एव राजा वाच्योऽस्त्विति
युक्तं वक्तुं, स्वर्गतर्वाविष्करणादीनां मुख्यया वृत्त्यासम्भवात् । आक्षिप्यमा-
पस्य तु गुणवृत्त्या तद्वर्णनमविरुद्धम् । समासोक्तिमती यथा—

सेवितं द्विजगणेन विस्तृतच्छायमाश्रितफलप्रदायिनम् ।

पादपं कमपि कूपकक्षितौ रूढमाश्रितवतां कुतः श्रमः ॥

अत्र द्विजगणसेवितत्वादिविशेषणसाम्यात् पादपमित्यस्य विशेष्यस्य साम्या-
भावाच्च समासोक्तिव्यपदेशमात्रं, न तु मुख्या समासोक्तिः । वाच्यस्याप्रस्तुत-
त्वात् । तुल्यसंविधानवती यथा—

दक्षिणसमुद्रपारे केचिन्मृदिताः स्थितेन केसरिणा ।

अपरे दूरं गमिता (इमा)स्ताथान्ये वनान्तरं गमिताः ॥

अत्र शब्दानामप्रस्तुतैकार्थनिष्ठत्वेऽपि संविधानतुल्यत्वबलेन वर्णनीयेन राज्ञा
केपाब्धिदरीणां वधः अन्येषां दूरमपसारणम् अपरेषां च स्वराज्याद् ग्रंथयित्वा
द्वीपान्तरप्रापणं च कृतमिति प्रतीयते । वैधर्म्येणेति । रामस्पर्शतदभावप्रयुक्त-
योर्धन्यत्वाधन्यत्वयोर्मिथो विरुद्धत्वात् । उक्तानीति । अष्टत्वादृष्टानि श्लेषादि-

“कस्त्वं भोः! कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाकोटकं
निवेदादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

१. वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
नच्छायापि परोपकारकरणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥”

अत्राचेतनेन सह प्रश्नोत्तरिकानुपपन्नेति वाच्यस्यासम्भव एव ।
प्रस्तुतं प्रति तात्पर्यात् प्रमुख एव तदध्यारोपप्रतीतेर्युज्यत एवै-
तत् । उभयरूपत्वे यथा —

“अन्तश्छिद्राणि भूयांसि कण्टका वहवो वहिः ।
कथं कमलनालस्य मा भूवन् भङ्गुरा गुणाः ॥”

अत्र वाच्येऽर्थे कण्टकानां गुणभङ्गुरीकरणे हेतुत्वमसंभवि, छि-
द्राणां तु संभवि इत्युभयरूपत्वम् । प्रस्तुततात्पर्येण प्रतीतेस्त-
दध्यारोपात् संगतमेवैतदिति नासमीचीनं किञ्चित् । एतदेव च
श्लेषगर्भायामस्यामुदाहरणम् । तदत्र सामान्यविशेषत्वेन कार्य-
कारणत्वेन सारूप्येण च यद् भेदपञ्चकमुद्दिष्टं, तत्र द्वयोः
सामान्यविशेषयोः कार्यकारणयोश्च यदा वाच्यत्वं भवति, तदा-

मन्ति निर्दिश्यन्ते । असम्भविनोऽपि वाच्यस्य कथमभिधानमित्यत आह—
प्रस्तुतं प्रतीति । सम्भवत्प्रश्नोत्तरिकप्रस्तुताध्यारोपेण । श्लेषगर्भायामिति । छिद्र-
कण्टकगुणशब्दानामुभयार्थत्वेन छिष्टत्वम् । अनन्तरमर्थान्तरन्यासस्य लक्ष-
णार्थमप्रस्तुतप्रदांसया सह तस्य प्रसङ्गाद् दृष्टान्तस्य चांशेन साम्यमंशेन विप-
र्ययं च दर्शयति—तद्ग्रेत्यादिना । तत्र सामान्यविशेषमावादिसम्बन्धनिव-

र्थान्तरन्यासाविर्भावः । सरूपयोस्तु वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अप्र-
स्तुतस्य वाच्यत्वे प्रस्तुतस्य गम्यत्वे सर्वत्राप्रस्तुतप्रशंसेति नि-
र्णयः ॥

उक्तन्यायेन प्राप्तावसरमर्थान्तरन्यासमाह—

सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्ट-
प्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यासः ॥ ३५ ॥

निर्दिष्टस्याभिहितस्य समर्थनार्हस्य प्रकृतस्य समर्थकात्
पूर्वं पश्चाद् वा निर्दिष्टस्य यत् समर्थनमुपपादनं, न त्वपूर्वत्वेन
प्रतीतिः । अतो नानुमानरूपोऽसावर्थान्तरन्यासः । तत्र सामान्यं
विशेषस्य, विशेषो वा सामान्यस्य समर्थक इति द्वौ भेदौ ।

न्वनत्वेन साम्यम्, अन्यतरोपवाच्यत्वाभ्यां वैपम्यम् ॥

यदर्थमयं विषयविभागः कृतः, तदाह — उक्तन्यायेनत्यादि । सा-
मान्येति । निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थान्तरन्यास इति सामान्यलक्षणम् । सागा-
न्यविशेषेति भेदनिर्देशः । तत्र निर्दिष्टग्रहणेनाप्रस्तुतप्रशंसाव्यावृत्तिः । तस्यां
हि 'तष्णत्यी'त्यादौ सर्वस्य कालवशंवदत्वेन प्रहस्तकालवशंवदत्वं समर्थ्यते ।
तथा च भेदेन्दुराजेन 'प्रीणितप्रणयी'त्यादावप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे समर्थसम-
र्थकभावस्य विद्यमानत्वात् तद्व्यावृत्त्यर्थं महोद्भट्टमध्ये प्रकृतार्थमर्थनमित्यत्र
प्रकृतशब्दः स्वशब्दोपात्तप्रकृतार्थनिष्ठो दृष्टव्य इति व्याख्यानम् । दृष्टान्त-
वच्छेदाय सूत्रे स्वरूपेणानुपात्तमपि समर्थनपदसामर्थ्यलक्ष्यं विशेषणं दर्शय-
ति — समर्थनार्हस्येति । दृष्टान्ते हि विम्बप्रतिविम्बत्वमेव विवक्ष्यते, न तु

तथा कार्यं कारणस्य, कारणं वा कार्यस्य समर्थकमिति द्वौ भेदौ । तत्र भेदचतुष्टये प्रत्येकं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भेदद्वयेऽष्टौ भेदाः । हिशब्दाभिधानानभिधानाभ्यां समर्थकपूर्वोपन्यासोत्तरोपन्यासाभ्यां च भेदान्तरसम्भवेऽपि न तद्गणना, सहृदयहृदयहारिणो वैचित्र्यस्याभावात् । तस्माद् भेदाष्टकमेवेहोद्घुष्टम् । क्रमेण यथा—

“अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥”

“लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां
पुंसां कुलं न हि निमित्तमुदात्ततायाः ।
वातापितापनमुनेः कलशात् प्रसूति-
लीलायितं पुनरमुष्य समुद्रपानम् ॥”

“सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम् ।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

समर्थ्यसमर्थकभावः । हिशब्दाभिधानेत्यादिनोद्घोक्तं भेदप्रकारं दूषयति । उद्घुष्टितं निर्णीतम् । अनन्तेत्यादि । वृत्र हिमलक्षणदोषत्रिशेषस्य स्वरूपगुणविशेषसमुदायशालिनि सौभाग्यविलोपिभावलक्षणार्थकार्यकरत्वरूपो(?)विशेषो दोषमात्रस्य गुणसन्निपातसद्भावे सति निमज्जनलक्षणेनाक्रियित्करत्वेन सामान्यरूपेण समर्थ्यते । सहसा विदधीतेत्यत्रैकमेव कारणं प्रति कियिन् कार्यं

अत्र सहसाविधानाभावस्य विमृश्यकारित्वरूपस्य सम्पद्वरणं कार्यं साधर्म्येण समर्थकम् । तस्यैवैतत्कार्यविरुद्धमापत्पदत्वं सहसाविधानाभावविरुद्धाविवेककार्यं वैधर्म्येण समर्थकम् ।

“पृथ्वि ! स्थिरीभव भुजङ्गम ! धारयैनां
त्वं कूर्मराज ! तदिदं द्वितयं दधीथाः ।
दिक्कुञ्जराः ! कुरुत तन्नितये दिधीर्षां
देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् ॥”

अत्र हरकार्मुकाततज्यीकरणं पृथ्वीस्थैर्यादिप्रवर्तकत्वे कारणं समर्थकत्वेनोक्तम् । वैधर्म्येण सामान्यविशेषभावे यथा—

“अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम् ।
त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः ॥”

अत्रायुःकर्तृकापराधाक्षिसस्याधन्यत्वस्यायुर्विरुद्धक्षयगतिप्रयुक्तं धन्यत्वं विरुद्धं सामान्यरूपतया समर्थकत्वेनोक्तम् । कार्यका-

साधर्म्येण समर्थकं किञ्चिद् वैधर्म्येणेत्याह — अत्र सहसाविधानेत्यादिना । विमृश्यकारिणमित्यनेन पूर्वार्थनिर्दिष्टसहसाविधानाभावलक्षणं कारणमेवानूषत इत्याह—विमृश्यकारित्वरूपस्येति । साधर्म्येणेति । तत्कार्यत्वात् । एतत्कार्यविरुद्धमिति । सम्पद्वरणविरुद्धम् । वैधर्म्येणेति । विरुद्धकारणजन्यत्वात् । प्रवर्तकत्व इति । पृथ्वि ! स्थिरीभवेत्यादिवचनस्य प्रवर्तनारूपत्वात् । आयुःकर्तृकेति । अजीवद्विरप्रियं वक्तुमशक्यमित्यायुष एवाप्रियवचने प्रयोजकत्वमिति तस्यापराधकर्तृत्वम् । अत्र समर्थनीयो विशेषो न निर्दिष्ट इति शङ्का न कार्येत्याह—आक्षिप्तस्येति । आयुषोऽपराधश्चाधन्यत्वोपादानमेवेत्यर्थः । विरुद्धमिति । धन्यत्वाधन्यत्वयोर्विरुद्धस्वरूपत्वाद् विरुद्धप्रयोजक-

रणतार्यां तु वैधर्म्येणोदाहृतम् । हिशब्दाभिहितत्वादिभेदाः स्व-
यमेव बोद्धव्याः । चारुत्वातिशयाभावोच्चेह प्रपञ्चिताः ॥

एवमप्रस्तुतप्रशंसातुपङ्गायातमर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्य-
प्रस्तावागतं पर्यायोक्तमुच्यते—

गम्यस्यापि भङ्गयन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ॥ ३६ ॥

त्वाच्च । उदाहृतमिति । 'अविवेकः परमापदां पदमि'ति । एवं सामान्यस्य
कार्यस्य च वैधर्म्येण समर्थकत्वमुदाहृतम् । विशेषस्य कारणस्य च क्रमेण
यथा—

भूमौ त एव निवसन्ति सुखं भजन्तो
ये सन्नतास्त्रिविधवीररसाश्रयं त्वाम् ।
सङ्ग्रामधीर ! भुवनान्तर एव वृत्तिः
स्पर्धावतस्त्वयि खलु त्रिदशदुमस्य ॥

अत्र वर्णनीयविषयसन्नतिजुषां भूमौ सुखनिवासलक्षणस्य सामान्यस्य तद्वि-
रुद्धस्य स्पर्धाभाजः सुरशापिनो लोकान्तरे वृत्तिविशेषरूपा वैधर्म्येण सम-
र्थिका ।

प्रणिपतत निर्विशङ्कं भूषा ! रविवर्मणः पदाम्भोजे ।

अवरोपयति हि राज्यादचलितानेप रोपताग्राक्षः ॥

अत्र प्रणिपातप्रवर्तकत्वे तत्कारणभूतराज्यस्थापनविरुद्धं वर्णनीयकर्तृकं राज्या-
पहारलक्षणे कारणं वैधर्म्येण निर्दिष्टम् । स्वयमेव बोद्धव्या इति । उदाहृते-
ष्विति शेषः । नेह प्रपञ्चिता इति । स्वतन्त्रतयेति शेषः ॥

पर्यायोक्तस्याप्रस्तुतप्रशंसाया अनन्तरं वक्तव्यत्वेऽपि मध्येऽर्चान्तर-
न्यासलक्षणं प्राप्तिक्रमिन्त्वाद — एवमप्रस्तुतेति । गम्यस्यापीति । भङ्गय-

१. 'वां वे', २. 'गद्य नेह' क. ग. पाठः. ३. 'अर्चिज' मूलपाठः. ४. 'वा-
विद' स. पाठः. ५. 'वा', ६. 'प ॥ पर्या' ग. ग. पाठः.

अत्र यदेव गम्यते, तस्यैवाभिधानं पर्यायोक्तम् । गम्य-
स्यैव सतः कथमभिधानमिति चेद्, न । गम्यापेक्षया प्रकारा-
न्तरेणाभिधानस्य सम्भवात् । न हि तस्यैव तदैव तथैव वि-
च्छित्त्वा गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति । अतः कार्यादिद्वारे-
णाभिधानम् । कार्यादेरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत
एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । एतच्च वितत्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तावे
निर्णयमिति तत एवावधार्यम् । उदाहरणं—

“स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।

सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥”

अत्र हयग्रीवस्य कार्यमुखेन स्वर्गविजयो वर्णितः । प्रभावाति-
शयप्रतिपादनं च कारणादिव कार्यादपि भवतीति कार्यमपि
वर्णनीयमेवेति पर्यायोक्तस्यायं विषयः ॥

गम्यत्वविच्छित्तिप्रस्तावाद् व्याजस्तुतिमाह—

न्तरेण प्रकारान्तरेण । अनेन भङ्गचन्तरग्रहणेन सूत्रे सूचितं गम्यत्वाभिधेय-
त्वयोरविरोधं चोद्यपूर्वकमुपपादयति — गम्यस्यैवेत्यादिना । तत्रेत्यादि ।
पर्यायोक्तविषये । एतच्चेति । पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसयोर्भेदकं गमकस्य कार्यादेः
प्रस्तुतत्वाप्रस्तुतत्वाभ्यां वर्णनार्हत्वानर्हत्वम् । कार्यमुखेनेति । सैनिकैककृतृक-
सावज्ञपारिजातमञ्जरीत्पर्शनलक्षणस्य कार्यस्य स्वर्गविजयलक्षणकारणमन्तरेणा-
नुपपत्तेः । अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणादिन्दुलिप्त इवेत्यादेरस्योदाहरणस्य वैधर्म्यं
दर्शयति — प्रभावातिशयेत्यादिना ॥

स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योर्गम्यत्वे

व्याजस्तुतिः ॥ ३७ ॥

यत्र स्तुतिरभिधीयमानापि प्रमाणान्तरेण वाधितस्वरूपौ निन्दायां पर्यवस्यति, तत्रासत्यत्वाद् व्याजरूपा स्तुतिरित्यर्थानुगमेन तावदेका व्याजस्तुतिः । यत्रापि निन्दा शब्देन प्रतिपाद्यमाना पूर्ववद् वाधितस्वरूपा स्तुतिपर्यवसिता भवति, सा द्वितीया व्याजस्तुतिः, व्याजेन निन्दारूपेण स्तुतिरिति कृत्वा । स्तुतिनिन्दारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य भावादप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः । क्रमेण यथा—

“हे हेलाजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे !
नारित त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृप्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥”

अत्र विपरीतलक्षणया वाच्यवैपरीत्यप्रतीतिः ।

प्रमाणान्तरेणेति । प्रत्यक्षादिना । असत्यत्वादिति । स्तुतेरिति शेषः । पूर्ववदिति । प्रमाणान्तरेण । नन्वत्र स्तुतिनिन्दयोः प्रस्तुतयोः प्रस्तुतनिन्दास्तुत्यभिधानादप्रस्तुतप्रशंसात्वं किं न स्यादित्यत आह— स्तुतिनिन्दारूपस्येति । विपरीतलक्षणयेति । हे हेलाजितेत्यादिभिः परमकारुणिकत्वप्रतिपा-

“इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजायिनः कण्ठमूलं मुरारि-
 दिङ्नागानां मदजलमपीभाञ्जि गण्डस्थलानि ।
 अद्याप्युर्वीत्रलयतिलक ! श्यामलिम्नानुलिप्ता-
 न्युद्भासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैः ॥”

अत्र धवलताहेतुयशोविषयानवकृत्प्रतिपादनेन ‘विशेषप्रति-
 पेधे शेषाम्यनुज्ञानम्’ इति न्यायात् कतिपयपदार्थवर्जं समस्त-
 वस्तुधवलताकारित्वं नृपयशसः प्रतीयते ।

“किं वृत्तान्तैः परगृहगतैः किन्तु नाहं समर्थ-
 स्तूर्णीं स्थातुं प्रकृतिमुग्रगे दाक्षिणात्यस्वभावः ।
 गेहे गेहे विपणिषु तथा चत्वेरे पानगोष्ठ्या-
 मुन्मत्तेव भ्रमति भवतो यद्गुभा हन्त कीर्त्तिः ॥”

इत्यत्र प्रक्रान्तापि स्तुतिपर्यप्रमायिनी निन्दा हन्त कीर्त्तिरित्यनेन

दकैः पदैराव्यविपरीतनृशमत्तादि लक्ष्यते । अत्र धवलनेत्यादि । धवलताहेतुना
 यशसा विषयाणां पवलीकरणाद्व्याजाननयवर्त्तमानस्यासिः, तत्प्रतिपादनमुग्रगेन । अ-
 व्यासिधेन्दुलक्ष्मार्दीनां श्यामलिम्नानुलिप्तं येनासगतोदधवर्त्तीकरणान् प्रतीयते ।
 विशेषप्रतिपेध इत्यादिना निन्दायाः स्तुतिपर्यप्रमायिन्वं दर्शयति । कतिपय-
 पदार्थवर्जमिति । एतन्मोक्षनिदिष्टेन्दुलक्ष्मादिवर्जम् । पूर्वोदाहरणे वैरस्त्रादनु-
 पमोन्मत्त्वेन पगनुपरागिदम्य प्रगृहगतं निन्देः परदिनाधाने शृतीत्रय इत्या-
 दिस्तुतेर्माध । उत्तरं नर्वपदार्थवर्तीरागोच्छरणं प्रत्यक्षेण धवलितं किञ्चि-

भाणितिप्रकारेणोन्मूलितेव न प्ररोहं गमितेति क्लिष्टमेतदुदाहरणम् ॥

गम्यत्वमेव प्रकृतं विशेषविषयत्वेनोररीकृत्याक्षेपालङ्कार उच्यते—

उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्विशेषप्रति-
पत्त्यर्थं निषेधाभास आक्षेपः ॥ ३८ ॥

इह प्राकरणिकोऽर्थः प्राकरणिकत्वादेव वक्तुमिष्यते । तथाविधस्य विधानार्हस्य निषेधः कर्तुं न युज्यते । स कृतोऽपि चाधितस्वरूपत्वान्निषेधायत इति निषेधाभासः सम्पन्नः । तस्यैतस्य

त्यादिना बोधिता निन्दा वाच्यते । उन्मूलितेवेत्यादि । हन्तशब्दस्य विषाद-
द्योतकत्वान्निन्दापर्यवसायित्वस्यैव प्ररोहः, न स्तुतिपर्यवसायित्वस्य । अथवा
हन्तशब्दस्य हर्षप्रतिपादकतयोपक्रम एव निन्दाया उन्मूलितत्वेन प्रतिर्तिने
तन्मुखेन स्तुतेरभिव्यक्तिः । अतः क्लिष्टतेत्यर्थः । एतत्प्रतिपादनार्थमेवोदाहरणा-
न्तरोपन्यासः ॥

विशेषविषयत्वेनोररीकृत्येति । विशेषस्य गम्यत्वमङ्गीकृत्य । उक्तव-
क्ष्यमाणयोरित्यादि । विशेषप्रतिपत्त्यर्थं प्राकरणिकनिषेधाभास आक्षेप इति
सामान्यलक्षणम् । उक्तवक्ष्यमाणयोरिति प्रकारनिर्देशः । निषेधनिष्ठविशेषप्र-
तीतिप्रयोजनो वाच्यत्वेनोभासरूप उक्तवक्ष्यमाणयोर्निषेधाभास आक्षेप इति
सुत्रार्थः । सूत्रे प्राकरणिकयोरिति विशेषणं निषेधन्याभासताप्रतिपादनहेतुत्वेनो-
क्तमित्याह— इह प्राकरणिकोऽर्थ इत्यादिना । निषेधायत इति । निषेधव-

करणं प्रकृतगतत्वेन विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा गजस्नान-
तुल्यं स्यात् । स चाभासमानो निषेध उक्तस्य वा स्यादासूत्रि-
ताभिधेयत्वेन वक्ष्यमाणस्य वा स्यादित्याक्षेपस्य द्वयी गतिः ।
उक्तविषयत्वेन कैमर्थव्यपरमालोचनमाक्षेपः । वक्ष्यमाणविषय-
त्वेनानयनरूपमागूरणमाक्षेपः । एवञ्च अर्थभेदादाक्षेपशब्दस्य द्वा-
वाक्षेपाविति वदन्ति । तत्रोक्तविषये यस्यैवेष्टस्य विशेषस्तस्यैवा-
क्षेपः । वक्ष्यमाणविषये त्विष्टस्य विशेषः इष्टसम्बन्धिनोऽन्यस्य
सामान्यरूपस्य निषेधः । तेनात्र लक्षणभेदः । विशेषस्य चात्र

दाचरति । न तु निषेध एवेत्यर्थः । अन्यथेति । यथा गजस्य स्नानं मदान्व-
त्वप्रसुक्तेन पुनरपि पांसुप्रक्षेपेण निष्फलमेव, एवं निषेधोऽप्याभासरूपत्वाद-
स्वप्रतीतिप्रयोजनः सन् उक्तवक्ष्यमाणलक्षणप्रकृतगतत्वेन विशेषस्याप्यप्रत्या-
यने निष्फल एवेत्यर्थः । ननु यदि निषेधः क्रियते, वक्ष्यमाणस्य वक्ष्यमा-
णत्व कथं ज्ञायत इत्यत आह—आसूत्रितेति । सामान्योक्त्यांशोक्त्या वा व-
क्ष्यमाणस्याप्यभिधेयत्वस्य सूचनाददोष इत्यर्थः । कैमर्थव्यपरमित्यादि । यथा
'आक्षेप उपमानस्ये'त्यादौ । आनयनरूपमित्यनेनागूरणशब्दस्यार्थः कथ्यते ।
यथा 'श्रुत्यर्थान्यामयाक्षिप्त' इत्यत्राक्षिप्तशब्दस्यार्थानीतोऽर्थः, एवं वक्ष्यमा-
णविषयेऽप्याक्षेपशब्दस्यानयनमर्थ इत्यर्थः । एवं चेत्यादिना लक्ष्यवाचिन
आक्षेपशब्दस्य प्रकारद्वये निरुक्तिभेदेन भेदं दर्शयित्वा लक्षणभेदमपि दर्श-
यितुमाह—तत्रोक्तविषय इत्यादिना । यस्यैवेष्टस्य विशेष इति । प्रतिपि-
पादविषयित इति शेषः । एवमिष्टस्य विशेष इत्यत्रापि व्याख्येयम् । यस्यैवेत्ये-
वकारेण गम्यस्य विशेषस्य गमकस्याक्षेपस्य चैकाश्रयत्वं द्योतयन् वक्ष्यमा-
णाक्षेपादुक्ताक्षेपस्य भेदं दर्शयति । तत्र हि तयोर्भिन्नाश्रयत्वम् । तदाह—
वक्ष्यमाणेति । तेनान लक्षणभेद इति । अत्रानयोः प्रकारयोः क्वचित् प्रति-

शब्दानुपात्तत्वाद् गम्यत्वम् । तत्रोक्तविषये आक्षेपे क्वचिद् वस्तु निषिध्यते क्वचिद् वस्तुकथनं निषिध्यत इति द्वौ भेदौ । वक्ष्यमाणविषये तु कथनमेव निषिध्यते । तच्च सामान्यप्रतिज्ञायां कापि विशेषनिष्ठत्वेन क्वचित् पुनरंशोक्तावंशान्तरगतत्वेनेत्यत्रापि द्वौ भेदौ । तदेवमस्य चत्वारो भेदाः । शब्दसाम्यनिवन्धनं सामान्यविशेषभावमवलम्ब्य चात्र प्रकारप्रकारिभावपरिकल्पनम् । क्रमेण यथा—

“वाळअ ! णाहं दूई तीए पिओ सि ति णह्मवाचारो ।
सा मरइ तुज्झ अयसो एअं धम्मक्खरं भणिमो ॥”

“प्रसीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे न घटते
करिप्याम्येवं नो पुनरिति भवेदभ्युपगमः ।

पिपादापिपितविशेषाश्रयस्य निषिध्यमानत्वं, क्वचित् तत्सम्बन्धिनस्त्वन्यस्येति लक्षणभेदः । तदेवमस्येति । नन्वर्थभेदादन्य उक्तविषय आक्षेपः । वक्ष्यमाणस्य विषयोऽप्यन्य इति स्थितम् । तत् कथं चतुष्प्रकारतेत्यत आह— शब्दसाम्येति । सत्यप्यर्थभेदादाक्षेपस्य भेदे स्वरूपसाम्यादेकत्वेनावभासमानः सामान्यरूप आक्षेपः प्रकारी । उक्तविषयादयः प्रकारा इत्युपचारेण कथनमित्यर्थः । वाळअ इत्यादि ।

वालक ! नाहं दूती तस्याः प्रियोऽसीति नास्मव्यापारः ।
सा म्रियते तवायश एतद्धर्माक्षरं भणामः ॥

न मे दोषोऽस्तीति त्वमिदमपि हि ज्ञास्यसि मृषा
किमेतस्मिन् वक्तुं क्षममिति न वेद्मि प्रियतमे! ॥”

“सुहृअ ! विलम्बसु थोअं जाव इमं विरहकाअरं हिअअं ।
संठविऊण भणिस्सं अहवा चोळेसु किं भणिमो ॥”

“ज्योत्स्ना तमः पिकवचः क्रकचस्तुपारः
क्षारो मृणालवलयानि कृतान्तदन्ताः ।
सर्वं दुरन्तमिदमद्य शिरीषमृद्धी
सा नूनमाः किमथवा हतर्जल्पितेन ॥”

आद्ये उदाहणद्वये यथाक्रमं वस्तुनिषेधेन भणितिनिषेधेन
चोक्तविषय आक्षेपः । तत्र चोक्तस्य दूतीत्वस्य वस्तुनो
निषेधमुखेन सत्यवादित्वादिर्विदोषः । तथा भण्यमानस्य प्रसा-
दस्य निषेधमुखेनैव कोपोपरागनिवर्तनेनावश्यस्वीकार्यत्वं वि-

सुहृअ इत्यादि ।

सुभग ! विलम्बस्व स्तोकं यावदिदं विरहकातरं हृदयम् ।
संस्थाप्य भणिव्याम्यथवापक्राम किं भणामः ॥

यथारूपमिति । आद्ये उदाहरणे ‘गाहं दूर्द्धे’ इति दूतीत्वलक्षणस्यासत्यवादि-
त्वाद्यविनाभूतस्य वस्तुनः कैमर्धन्ममालोच्यते, द्वितीये तु प्रसादेत्यादिरूपाया
भणितेः कोपलक्षणकारणाभावादभ्युपगमरूपानिष्टप्रसङ्गान्मिथ्याप्रतिपत्तिविषय-

शेषः । उत्तरस्मिन् पुनरुदाहरणद्वये यथाक्रमं सामान्यद्वारेणे-
ष्टस्यांशोक्तावंशान्तरस्य स्वरूपेण च भणित्तिनिषेधे वक्ष्यमाण-
विषय आक्षेपः । तत्र च वक्ष्यमाणस्येष्टस्य भणित्सं इति प्र-
तिज्ञातस्य सातिशयो मरणशङ्कोपजनकत्वादिविशेषः । तथैव
ज्योत्स्नेत्यादावंशोक्तावंशान्तरस्य म्रियत इति प्रतिपाद्यस्याशक्य-
वचनीयत्वादिविशेषः । एवञ्च आक्षेपे इष्टोऽर्थः, तस्यैव निषेधः,
निषेधस्यानुपपद्यमानत्वादसत्यत्वं, विशेषप्रतिपादनं चेति चतु-
ष्टयमुपयुज्यते । तेन न निषेधविधिः, नापि विहितनिषेधः ।
किन्तु निषेधेन विधेराक्षेपः । निषेधस्यासत्यत्वाद् विधिपर्यव-
सानार्त्तं । विधिना तु निषेधोऽस्य भेदत्वेन वक्ष्यते । ततश्च
हर्षचरिते—अनुरूपो देव्या इत्यात्मसंभावनेत्यादौ, तथा

त्वेन वैयर्थ्याच्च । सामान्यद्वारेणेति । 'सुहृभ विळ्मसु' इत्यादौ भणित्स
इति भणनमात्रमुक्तं, न तु प्रकारविशेषप्रतिशिष्टम् । तत्र सामान्योक्तिसहायेन ।
किं भणिमो इति निषेधेन त्वद्विरहो ममात्यन्तदुर्धिपह इत्यादिमरणशङ्कावह-
प्रकारविशेष आक्षिप्यते । अंशोक्तापित्यादि । अथ शिरीषमृद्धी सा नूनमा
म्रियेतेत्यस्य सा नूनमा इत्याद्यशोक्तिसहायेन किमित्यादिनिषेधेनाशमयञ्च
नीयत्वादिनिशेषविशिष्टमशान्तरमाक्षिप्यते । तस्यैवेत्येवकारेण निषेधानुपपद्य
मानताहेतुमिष्टस्यानिषेध्यत्व्य चोत्तयति । न निषेधविधिरिति । अत्र च निषे-
धे तात्पर्याभासो हेतुः । विधेराक्षेप इत्यत्र हेतुमाह—निषेधस्येत्यादि ।
वक्ष्यत इति । 'अनिष्टविध्याभासश्चे'त्यत्र । ततश्चेति । एवमाक्षेपस्य विभ-

१. 'ए । जया', २ 'घादी तथागो' ३ 'रु शिषय वि', ४ 'य । शिषय वि' क
५ पाठ ६ 'तपि न विदितेति' ग ७४

‘यामीति न स्नेहसदृशं मन्यत’ इत्यादावुक्तविषय आक्षेपः ।
 ‘केवलं बाल इति सुतरामपरित्याज्योऽस्मि । रक्षणीय इति
 भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम्’ इत्यादावाक्षेपबुद्धिर्न कार्या । बाल-
 त्वादेरुक्तस्य निषेध्यत्वेनाविवक्षितत्वात् । प्रत्युतात्र बाल्यादिः
 परित्यागनिषेधकत्वेन प्रतीयते । तेन नायमाक्षेपः । कस्तर्ह्ययं
 विच्छित्तिप्रकारोऽलङ्कार इति चेद्, व्याघातोऽल्पस्यालङ्कार-
 स्यायं द्वितीयो भेद इति वक्ष्यते ।

तदिष्टस्य निषेध्यत्वमाक्षेपोक्तेर्निबन्धनम् ।

सौकर्येणान्यकृतये न निषेधकता पुनः ॥

कविषयत्वात् । उक्तविषय इति । प्रसीदेति श्रूयामिति वत् । अत्र चानुरूपे
 देव्या इत्यादिरूपस्य वस्तुकथनस्य नैभृत्यादिविशेषप्रतिपादनाय निषेधः
 कियते । स च निषेध्यैस्त्वेष्टत्वादाभासः । प्रत्युतेति । न केवलमुपव्रजन्तस्य
 बाल्यस्य निषेध्यत्वाभावः, यावन्निषेधकत्वमपीत्यर्थः । कस्तर्हीत्यादि । अयं
 विच्छित्तिप्रकारः कोऽलङ्कार इत्यन्वयः । द्वितीयो भेद इति । ‘सौकर्येण का-
 र्यविरुद्धा क्रिया चे’ति ठक्षितः । उक्तमर्थं सुखप्रतिपत्तये श्लोकेन संगृ-
 हाति— तदिष्टस्येति । निषेध्यत्वं निषेधविषयत्वम् । आक्षेपोक्तेराक्षेपालङ्कार-
 व्यपदेशस्य । सौकर्येणेत्यादि । यद् यत्कार्यसाधकत्वेन सम्भावितं, तस्य
 तत्कार्यापेक्षया सुकरतमत्वादन्यस्य तद्विरुद्धस्य कार्यस्य निष्पादनाय सि-
 साधयिपितकार्यस्य निषेधकता नाक्षेपोक्तेर्निबन्धनमित्यर्थः । एवं विहितनि-

इति पिण्डार्थः । इह तु —

“साहित्यपाथोनिधिमन्थनोत्थं काव्यामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः!
यत् तस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचोराः प्रगुणीभवन्ति ॥”

“गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुतेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥”

इति । तथा —

“वाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।
इत्यर्थनीयः शबराधिराजः श्रीकण्ठपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥
यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबराङ्गनानां स हि श्रमरलानिमपाकरोति ॥”

इत्यत्र नाक्षेपभ्रमः कार्यः । विहितनिषेधो ह्ययम् । न चासा-
वाक्षेपः । निषेधेन विधौ तस्य भावादित्युक्तत्वात् । चमत्कारोऽप्यत्र निषेधहेतुक एवेति नै तत्सद्भावमात्रेणाक्षेपधीः कार्या ।
अयं चाक्षेपो ध्वन्यमानोऽपि भवति । यथा —

पेषेऽप्याक्षेपभ्रमो न कार्य इत्याह—इह त्वित्यादिना । विहितनिषेधो ह्यय-
मिति । साहित्येति वाणेनेति च प्रथमाभ्यां श्लोकाभ्यां विहिते रक्षणान्यर्थने
उत्तराभ्यां गृह्णन्तु सर्वे इति यद्वा मृषा इति च श्लोकाभ्यां निषिध्यते ।
निषेधेन विधाविति । आक्षिप्त इति शेषः । चमत्कारोऽप्यत्रेत्यादिना
आक्षेपत्वनिधन्तं निषेधस्याभासत्वं नास्तीत्याह । तत्सद्भावः निषेधस-
द्भावः । न परमाक्षेपस्य वाच्यत्वम्, उल्लेक्षावद् गम्यत्वमपीत्याह—अयं

“गणिकासु विधेयो न विश्वासो बल्लभ ! त्वया ।

किं किं न कुर्वतेऽत्यर्थमिमां धनपरायणाः ॥”

अत्र हि गणिकाया एवोक्तौ तदोपोक्तिप्रस्तावे नाहं गणिकेति प्रतीयते । न चासौ निषेध एव, गणिकात्वेनावस्थितयैव गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रखलद्रूपो निषेधो निषेधाभासरूपो वक्तुर्गणिकायाः शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन धनविमुखत्वादौ विशेषे पर्यवस्यतीत्युक्तविषय आक्षेपध्वनिरयम् । न तु

“स वक्तुमखिलाञ् शक्तो ह्यग्रीवाश्रितान् गुणान् ।

योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं शक्तो ज्ञातुं महोदधेः ॥”

इत्याक्षेपध्वनावुदाहार्यम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधाभासस्य । महोदधेरम्भःकुम्भपरिच्छेदशक्तिनिदर्शनेन ह्यग्रीवगुणानां वक्तुमशक्यत्व एवात्र तात्पर्यम् । तन्निमित्तक एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुक इति नाक्षेपध्वनिधीरत्र कार्या । सर्वथेष्टानिष्टस्य निषेधाभासस्य विध्यन्मुखस्याक्षेपत्वमिति स्थितम् ।

नेत्यादि । उक्तविषय इति । ‘वाळभ ! ग्राह दूर्ङ्ग’त्यादिवत् । वस्तुनिषेधस्तत्र वाच्यः, इह पुनर्गम्यः । न त्वित्यस्योदाहार्यमित्यनेन सवन्धः । निषेधस्यैवेति । ह्यग्रीवगुणशक्तुलक्षणप्रस्तुतिनिषेधो गम्यमानस्तात्पर्यचमत्कारविषयत्वाद्नाभासरूप इति नात्राक्षेपध्वनिभ्रमः कार्य इत्यर्थः । सर्वथेति । वाच्यो वा भवतु गम्यो वेत्यर्थः ।

इत्थमिष्टनिषेधेनाक्षेपमुक्त्वा समानन्यायत्वाद्निष्टविधि-
नाक्षेपमाह —

अनिष्टविध्याभासश्च ॥ ३९ ॥

यथेष्टस्येष्टत्वादेव निषेधोऽनुपपन्नः, एवमनिष्टस्यानिष्ट-
त्वादेव विधानं नोपपद्यते । तत् क्रियमाणं प्रस्खलद्रूपत्वाद्
विध्याभासे पर्यवस्यति । ततश्च विधेरुपकरणीभूतो निषेध इति
विधिनायं निषेधोऽनिष्टविशेषपर्यवसायी निषेधगूरणात्माक्षेपः ।
यथा —

“गच्छ गच्छसि चेत् कान्त ! पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्रं गतो भवान् ॥”

समानन्यायत्वादिति । अविषयनिष्ठत्वेनाभासरूपत्वादितराक्षेपकत्वं
समानन्यायता । अनिष्टविध्याभासश्चेत्यत्र चकारेणाक्षेप इत्यस्यानुकर्षः ।
सङ्गत्यर्थमुपक्षिप्तं समानन्यायत्वमेव दर्शयति — यथेत्यादिना । प्रस्खलद्रूप-
त्वादिति । अनिष्टविषयत्वेन चाधितस्वरूपत्वात् । उपकरणीभूत इति ।
अनभिमतविषयत्वादानुपपद्यमानेन विधिना स्वोपपादकतयानुपपत्तिनिरासाया-
क्षिप्तत्वाद् विधिं प्रत्युपकरणः शेषः सम्पन्न इति केचिद् व्याचक्षते । अन्ये
तु निषेधस्यैव तात्पर्यगोचरत्वाद् विधेर्विपर्ययादानुपपद्यमान (नेऽन्त्वे)न मत्व-
र्थीयान्तादुपकरणशब्दाच्चिप्रत्यय इति व्याचक्षाणाः स्वाक्षेपकनयोपकरण-
भूतेन विधिनोपकरणवान् भूतो निषेध इत्याहुः । अनिष्टविशेषपर्यवसायी-
ति । यद् विधातुमनिष्टमपि विहितं, तत् तन्निष्टविशेषावगमनहेतुः । ननु
गच्छ गच्छसीत्यत्र गमनस्य विधिर्न प्रतीयते । अपितु कामचाराभ्यनुज्ञामा-

अत्र कयाचित् कान्तप्रस्थानमनिष्टमप्यनिराकरणमुखेन वि-
धीयते । न चास्य त्रिधिर्युक्तः, अनिष्टत्वात् । सोऽयं प्रस्खलद्रूप-
त्वेन निषेधमागूरयति । फलं चात्रानिष्टस्य कान्तप्रस्थानस्या-
संविज्ञातपदनिबन्धनमत्यन्तपरिहार्यत्वप्रतिपादनम् । इदं च म-
मापि जन्म तत्रैवेत्याशीःप्रतिपादनेनानिष्टपर्यवसायिना व्यञ्जि-
तम् । यथा वा —

“नो किञ्चित् कथनीयमस्ति सुभग ! प्रौढाः परं त्वादृशाः
पन्थानः कुशला भवन्तु भवतः को मादृशामाग्रहः ।
किन्त्वेतत् कथयामि सन्ततरतिक्कान्तिच्छिदस्तास्त्वया
स्मर्तव्याः शिथिलाः सहंसरुचयो गोदावरीवीचयः ॥”

अत्रानभिप्रेतमेव कान्तप्रस्थानं यदा प्रमुख एवाभ्युपगम्यमानं

त्रम् । तत् कथमस्य विधिरित्यत आह — अनिराकरणमुखेनेति । कान्त-
प्रस्थानस्यानिष्टत्वेन निराकर्तव्यस्याप्यनिराकरणेन विधिरवसीयत इत्यर्थः ।
अस्य प्रस्थानस्य । फलं चात्रेत्यादि । अत्र विधिमुखेनानिष्टस्य निषेधाक्षेपे ।
प्रस्थानस्येत्यस्यात्यन्तपरिहार्यत्वेत्यनेनान्वयः । असंविज्ञातपदनिबन्धनमिति ।
संविज्ञातं पदं वाचकश्च शब्दो यस्य न स्तः, तदसंविज्ञातपदम् । वाञ्छन-
सागोचर इति यावत् । तथाविधमतिशयितदुःखावहम् । तद् निबन्धनं हेतु-
र्यस्यात्यन्तपरिहार्यत्वप्रतिपादनस्य तत् तथा । अनिष्टपर्यवसायिनेति ।
प्रियतमस्यानभिप्रेते मरणे पर्यवस्यता । प्रमुख एवेति । न प्ररोहे ।
अभ्युपगम्यमानं प्रतीयत इति । पन्थानः कुशला भवन्त्वित्यादिभणिति-
मद्गया । ननुत्तरार्धे किं त्वेतदित्यादिवचोभङ्ग्या प्रस्थानमभ्युपेत्यैव कस्यचित्

प्रतीयते, तदायमनिष्टविधिराभासमानं आक्षेपाङ्गम् । स्मर्तव्या इत्यनेनै च गमननिवृत्तिरेवोपोह्यलिता । तस्मादयमपि प्रकार आक्षेपस्य समानन्यायतया विधानबलेनोक्तः ॥

आक्षेप इष्टनिषेधेऽनिष्टविधौ चानुपपद्यमानत्वाद् विरुद्धत्वमनुप्रविष्टम् । एतत्प्रस्तावेन विरोधगर्भोऽलङ्कारवर्गः प्रक्रियते । तत्रापि विरोधालङ्कारस्तावल्लक्ष्यते —

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ ४० ॥

इह जात्यादीनां चतुर्णां पदार्थानां प्रत्येकं तन्मध्ये एव

कार्यस्याभ्यर्थितत्वप्रतीतिः प्ररोहेऽपि कान्तप्रस्थानस्याभ्युपगमः प्रतीयते । तत् कथं प्रमुख एवेत्युक्तमत आह — स्मर्तव्या इत्यनेनेति । अयमर्थः — एवंविधा गोदावरीवीचयस्त्वद्विरहे मम सातिशयतापहेतवो भवेयुः । ताश्च प्रस्थितेन त्वया यदि स्मर्येरन्, तदवश्यं गमनोद्यमो निवर्ततेति गमननिवृत्तिहेतुतयैव स्मरणस्य प्रस्तावः, न तु कर्तव्यतयेति । अतः प्रस्थानस्य प्ररोहेऽनभ्युपगमतिरेवेति विध्याभासत्वादिदमप्युदाहरणं युक्तमेवेति । एतत्प्रतिपादनार्थमेवोदाहृतेऽप्युदाहरणोपन्यासः ॥

एतत्प्रस्तावेन विरुद्धत्वप्रस्तावेन । विरोधग(र्भेऽभे इ)ति । विरोधालङ्कारेऽपि विरोधमात्रस्य नालङ्कारत्वम्, अपि तु सनाधिमत एवेति विरोधगर्भत्वं द्रष्टव्यम् । प्रक्रियत इति । सप्रकारं प्रदर्शयत इत्यर्थः । विरुद्धाभासत्वमिति । अविरुद्धत्वेऽपि विरुद्धवदवभासमानो विरुद्धाभासः । तस्य भावस्तत्त्वम् । जात्यादीनामिति । जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् । तन्मध्ये जात्यादि-

सजातीयविजातीयाभ्यां विरोधिभ्यां सम्बन्धे विरोधः । स च समाधानं विना प्ररूढो दोषः । सति तु समाधाने प्रमुख एवाभासमानत्वाद् विरोधाभासः । तत्रै च जातिविरोधस्य जात्यादिभिः सह चत्वारो विरोधाः । गुणस्य गुणादिभिः सह त्रयः । क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां सह द्वौ । द्रव्यस्य द्रव्येण सहैकः । तदेवं दश विरोधभेदाः । तत्रोदाहरणं दिङ्मात्रेण यथा—

“परिच्छेदातीतः मकलवचनानामविषयः

पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।

विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥”

अत्र जडीकरणतापकरणयोर्विरोधो वस्तुसौन्दर्येणाप्राप्तिपर्यवसायिना परिह्रियते । तथा —

“अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति

श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।

मध्ये । सजातीयविजातीयाभ्यामिति । जातेर्जात्यन्तरं सजातीयः पदार्थः । गुणादित्रयं विजातीयः । एतं गुणादिष्वपि द्रष्टव्यम् । स च समाधानमित्यादि । यथा निदाघो मेघदुर्दिन इत्यादी । जात्यादिभिरिति । सजातीयया जात्या विजातीयैर्गुणक्रियाद्रव्यैश्च । एवं गुणादिभिरित्यादावपि । जडीकरणतापरुणयोर्विरोध इति । विकारलक्षणैककुरुनिष्ठतया निवद्धत्वात् ।

१. 'या स', २. 'वाभा' ३ 'न जा', ४. 'भेस । गु', ५ 'त्रे य',
६. या. क्रिययाव' क ख पाठ.

क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं

क्षणादेनं ताम्यत्तिमिर्मकरमापास्यति मुनिः ॥”

अत्र जलनिधिः पीत इति द्रव्यक्रिययोर्विरोधो मुनिगतेन महा-
प्रभावत्वेन समाधीयते । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । विविक्तविषय-

समाधानं दर्शयति — वस्तुसौन्दर्येणेत्यादिना । द्रव्यक्रिययोरिति । ननु
जलनिधीनां बहुत्वात् कैश्च द्रव्यत्वं । किञ्च अब्धयोऽप्यगम्भीरा इति जाति-
गुणविरोधमुदाहरता काव्यप्रकाशकारेणाब्धेर्जातित्वमङ्गीकृतम् । उच्यते ।
एनामिति पुरोधर्वित्वेन निर्दिष्टस्य जलनिधेरकत्वेन द्रव्यत्वमित्यदोषः । अथवा
जलनिधिः पीत इत्यनेन जलनिधिपानलक्षणक्रियामात्रं निर्दिश्यते । तस्मात्-
स्यमुनिलक्षणेन द्रव्येण विरोधो द्रष्टव्यः । एवमन्यदपीति । विरोधभेदाष्ट-
कम् । तत्र चतुर्विधो जातिविरोधो यथा —

वेशन्तास्तव मानसेन महता पाथोवयः कल्पिताः

कोलम्बाधिपते ! यज्ञोभिरमलैर्मुक्त्वारुचः श्यामलाः ।

तापार्तिप्रशमावहाः प्रतपता शत्रून् प्रतापोम्पणा

कल्पाकाः परमाणुरुन्नतिजुषा दोष्णा च हेमाचलः ॥

अत्र पाथोधिमुक्त्वारुचिकल्पार्कपरमाणुत्वानां जातीनां यथाक्रमं वेशन्तत्वश्या-
मलत्वतापार्तिशमनहेमाचललक्षणैर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्विरोधः । समाधिश्च म-
नःप्रभृतीनां महत्त्वाद्यतिशयस्य विवक्षितत्वात् । त्रिविधो गुणविरोधो
यथा —

रूक्षा खलेषु भवतो मधुरापि वाणी

विश्वं गुणाश्च विशदा अपि रत्नयन्ति ।

अश्रान्तदायिनमवेक्ष्य यदद्ब्रह्म ! त्वां

कर्णं व्यवस्यति मनीषिजनः कदर्यम् ॥

त्वेन चास्य दृष्टेः श्लेषगर्भं विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष
औद्गतानाम् । दर्शनान्तरे तु सङ्करालङ्कारः । यथा— 'स-
न्निहितवालान्धकारा भास्वन्मूर्त्तिश्चे'त्यादौ विरोधिनोर्द्वयोरपि

अत्र माधुर्यवैशद्यकदर्यत्वानां गुणानां रौक्ष्यरञ्जनकर्णलक्षणैर्गुणक्रियाद्रव्यैः
क्रमेण विरोधः । समाधिश्च खलदुःशीलतानुरञ्जनलक्षणार्थान्तरवर्णनीयगतौ-
दार्यातिशयानां विवक्षितत्वात् । द्विविधः क्रियाविरोधो द्रव्यविरोधश्च
यथा—

भजन्ति रिपवः क्षयं जहति च त्वयि कुम्भयति

स्थलीभवति चाम्बरं तव घलोद्भूतैः पांसुभिः ।

अमृच्च विजयोजितैर्लवणसागरस्तावकै-

र्यशोभिरतिनिर्मलैर्यदुनरेन्द्र ! दुग्धार्णवः ॥

अत्र क्षयप्राप्तिस्थलीभवनयोः क्षयत्यागाम्बराभ्यां क्रियाद्रव्याभ्यां लवण-
सागरस्य द्रव्यस्य दुग्धार्णवेन द्रव्येण च विरोधः । समाधिश्च क्षय-
शब्दस्य नाशनिवासलक्षणार्थद्वयप्रतीतेर्घरजोभूयस्त्वस्य यशोवैमल्याति-
शयस्य च विवक्षितत्वात् । विविक्तविषयत्वेन श्लेषशून्यविषयत्वेन । अनेन
च विरोधस्य दौर्बल्यहेतुसावकाशत्वं दर्शितम् । अस्य दृष्टेः विरोधस्य दर्श-
नात् । औद्गतानाम् उद्भटमतानुसारिणाम् । तन्मते हि श्लेषालङ्कारस्यालङ्कारा-
न्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं निरटङ्कि । दर्शनान्तर इति । श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
रलङ्कारान्तरमित्येवंरूपे काव्यप्रकाशकारादिमते । सङ्करालङ्कार इति । उभ-
योःप्यत्र लब्धाचकाशत्वेनाङ्गिभावलक्षणैः सङ्करः । तत्र प्रमुखभानस्य
समाधेश्च विरोधपरिहारयोरर्थद्वयप्रतीतिमन्तरेणासम्भवात् श्लेषस्याङ्गत्वं विरो-

१. 'धि', २. 'भवे वि' क. ग. पाठ ३. 'रु' य. पाठ. ४. 'ध ना', ५.
'तुग्ना', ६. 'अहा' ७. 'ण. । त', ८. 'साभासन', ९. 'क' ख. ग. पाठ.

श्लिष्टत्वे । एकस्य तु श्लिष्टत्वे 'कुपतिमपि कलत्रवह्नुभमि'त्या-
दौ । एकविषयत्वे चायमिष्यते । विषयभेदे त्वसङ्गतिप्रभृति-
र्वक्ष्यते ॥

एवं विरोधमुक्त्वा विरोधमूलान्यलङ्कारान्तराण्युच्यन्ते
तत्रापि कार्यकारणभावमूलत्वेन विभावनां तावदाह —

धस्याङ्गित्वम् । चमत्कारकारित्वे तु विपर्ययः । द्वयोरपि श्लिष्टत्व इति ।
वालशब्दस्य धवयोरैक्येन केशवात्यविशिष्टलक्षणार्थद्वयवृत्तित्वात् । भास्वच्छ-
ब्दस्य दीप्तिमदर्कवृत्तेश्च । एकस्य त्विति । कुपतिशब्दस्यैव भूपतिकुत्तितप-
तिलक्षणार्थद्वयाभिधानात् । अस्य विरोधालङ्कारस्य वक्ष्यमाणानामसङ्गत्या-
दीनां चाभासमानविरोधत्वे तुल्येऽपि विशेषप्रकारमाह — एकवि-
षयत्व इति । अत्र विषयशब्देनाश्रय उच्यते । यत्र द्वयोर्विषयैक्येन
विरोधप्रादुर्भावः, तत्र विरोधालङ्कारः । यत्र तु भिन्नविषयत्वेन, तत्रासङ्गतिः ।
प्रभृतिग्रहणेन विषयादयः परिगृह्यन्ते । तत्र च कचिद्विषयभेद एव विरो-
धस्य निमित्तम् । यथासङ्गतौ । कचिद् स्वतो विरुद्धयोर्भिन्नविषयत्वम् । यथा
विरूपकार्योत्पत्तिलक्षणे विषमालङ्कारे । इह तु नैसर्गिकस्यापि विरोधस्य
विषयैक्य एव स्वरूपप्रतिलम्भः । विषयभेदे त्वनुदय एव ॥

विरोधमूलानीति । विरोधाभासमूलानीत्यर्थः । अनेन पूर्वोक्तं विरो-
धगर्भत्वमेपां दर्शयति । तत्रापीति । तेष्वलङ्कारेष्वपि । सूत्रे कारणाभाव

१. 'श्लेषत्वे, २ 'यसुनत्वा चि', ३. 'धति', ४ लङ्काराभ्युदय', ५.
'त्वे वि' क. स. पाठः. ६. 'त्वे वि' स. ग. पाठः.

कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ॥ ४१ ॥

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधानात् कार्यस्य कारण-
मन्तरेणासम्भवः । अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः स्यात् । यदा
तु कयाचिद् भङ्ग्या तथाभाव उपनिबध्यते, तदा विभावना-
ख्योऽलङ्कारः । विशिष्टतया कार्यस्य भावनात् । सा च भङ्गि-
र्विशिष्टकारणाभावोपनिबद्धा । अप्रसिद्धं तु कारणं वस्तुतोऽस्तीति
विरोधपरिहारः । कारणाभावेन चैहोपक्रान्तत्वाद् बलवता का-
र्यमेव बाध्यमानत्वेन प्रतीयते, न तु तेन तत्र कारणाभावः ।
इत्यन्योन्यबाधकत्वानुप्राणिताद् विरोधालङ्काराद् भेदः । एवं
विशेषोक्तौ कार्याभावेन कारणसत्ताया एव बाध्यमानत्वमुज्जेयम् ।

इत्यत्र कारणमात्रस्याभावो न विवक्षितः, किन्तु विशिष्टस्य कारणस्येति
दर्शयितुमाह — इहेति । अन्यथा कारणमन्तरेण सम्भवे । विशिष्टतयेति ।
वैशिष्ट्यं चेतर्कार्यसाधारणकारणाप्रस्तुतत्वम् । ननु यद्यत्र समाधिमत्त्वादा-
मुखावभासी विरोधाभासोऽस्ति, तत् किमर्थं विरोधालङ्कारभेदत्वेनानुक्तत्वा
पृथगेपा लक्षिता । अत आह — कारणाभावेन चेति । उपक्रान्तत्वाद् बल-
वतेति । असत्ताविरोध्यवस्थायां लब्धस्वरूपत्वाद् बलवत्वम् । न तु तेनेति ।
बाध्यमानत्वेन । प्रतीयत इत्यनुपज्यते । अन्योन्यबाधकत्वेति । यथा जडी-
करणतापरणयोरन्यतरस्य पूर्वसिद्धत्वाभावेन तुल्यबलत्वादन्योन्यबाध्यबाध-
कभावः, नैवमवेति तस्मादस्या भेद इत्यर्थः । एवमित्यादि । पूर्वसिद्धत्वेन
बलवता कार्याभावेन कारणपौष्कल्यस्यैव बाधः । न तु कारणपौष्कल्येन

१. 'णान्तरान्व', २. 'न का', ३. 'त्व मेय' क. ख. पाठः. ४. 'रसा' ख.
पाठः.

येन सापि विरोधाद् भिन्ना स्यात् । इह च लक्षणैः यद्यप्यन्यैः कारणपदस्थाने क्रियाग्रहणं कृतं, तथापीह कारणपदमेव विहितम् । नहि सर्वैः क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाभ्युपगमात् । अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन कारणपदमेवेह निर्दिष्टम् । यथा —

“असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।

कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमखं बाल्यात् परं साध वयः प्रपेदे ॥”

अत्र द्वितीये पादे मदस्य प्रसिद्धं यदासवाख्यं करणं, तदभावेऽपि यौवनहेतुकत्वेनोपनिबन्धः कृतः । मदस्य द्वैत्रिध्येऽप्यभेदाध्यवसायादेकत्वमातिशयोक्त्या । सा चास्यामव्यभिचारिणी-

कार्याभावस्य । अन्यैः उद्ग्रादिभिः कारणेभ्यः क्रियामुत्प्रेन कार्यात्वत्तेः प्राप्ति-
तिकेन रूपेण परिदृश्यमानत्वात् क्रियैवाव्यवहितं कारणमिति मत्वा

“क्रियायाः प्रतिषेधं या तत्फलस्य विभावना”

इति लक्ष्यद्विः । कारणपदमेवेति । कार्यं जनयतां कारणानामवान्तरव्यापारः क्रिया, न तु कार्यं प्रति हेतुः, द्रव्यादय एव हेतव इति भावः । द्वितीये पादे इति । अनासवाख्यं करणं मदस्येत्त्वत्र । प्रसिद्धमित्यनेन विशिष्टकारणाभावोपनिबन्धो निर्दिशितः । यौवनहेतुकत्वेनेत्यनेन विरोधपरिहारः । ननु यौवनजन्यो मदः आसन्नजन्यान्मदात् पृथगेव । तत् कथमासवप्रतिषेधेन कारणाभावः कथ्यत इत्याशङ्क्य परिहरति — मदस्य द्वैत्रिध्येऽपीति । अतिशयोक्त्या भेदे अमेदरूपया । अव्यभिचारिणीति । न परमत्रैवोदाहरणे ।

१ 'ह ल' रा पाठ. २ 'णे च य' व पाठ. ३ 'णमे', ४ 'उदाहरणम्—
अ', ५ 'तुने', ६ 'स्या अन्य' न, रा पाठ. ७ 'पेऽपि या' रा पाठ. ८ 'स्य
व्यक्तिविभा' रा न पाठ.

ति न तद्वाधेनास्या उत्थानम्, अपितु तदनुप्राणितत्वेन । असम्भृतं मण्डनमिति कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रमित्यत्र च विवदन्ते इयमेव विभावनेति केचित् । सम्भरणस्य पुष्पाणां च मण्डनमस्त्रं च प्रत्यकारणत्वाद् बाहुमात्रमेतत् । एकगुणहानौ विशेषोक्तिरित्यन्ये । रूपकमेवाधिरोपितवैशिष्ट्यमिति त्वपरे । आरोप्यमाणस्य प्रकृते सम्भवात् परिणाम इति त्वद्यतनाः ।

“अङ्गुलेशामकारमीरममालम्भनपिञ्जराम्”

इत्यादिष्वपि, कुङ्कुमजन्पस्य स्वाभाविकस्य च पिञ्जरत्वादेरभेदाध्यवसाय-
स्यातिशयोक्तिमूलत्वात् । एव तर्हि येननाप्राप्तिन्यायेन विभावनेत्या अति-
शयोक्तेर्वाधः स्यादित्यादिशङ्का न कार्येत्याह - तद्वाधेनेति । तदनुप्राणि-
तत्वेन अतिशयोक्त्यनुगृहीतत्वेन । अनुग्रहश्च विभावनालक्षणापेक्षितायाः
कारणाभाववत् । कार्यस्थानुत्पत्तावप्युत्पत्तेरुपवमानकार्याभेदाध्यवसायेन प्रत्या-
यनम् । इयमेवेति । क्रियाकारणाभावे कार्योत्पत्तिरिति लक्षिता । अनामवा-
त्यमित्यादावुदाहृता च संप्रैव, न एवन्तरवक्ष्यमाणविशेषोक्तिरलक्षणात्-
रवतीत्यर्थः । एकगुणहानावित्यादिना वामनलक्षिता विशेषोक्तिरन्यते ।
तेन द्वेकगुणहानिफलनायां साम्यदार्ढ्यापादनं विशेषोक्तिरिति लक्षणं तस्या
विहितम् । अत्र च सम्भरणपुष्परत्नलक्षणैकगुणहानिकल्पनायां मण्डनाग्नाभ्यां
सह रौप्यनस्य साम्यदार्ढ्यमापादितमिति वामनविशेषोक्तिर्यमभावनता ।
प्रकृते सम्भवादिति । आरोप्यमाणस्य मण्डनादेः प्रकृते देवीशरीरगुणस्य
योगित्वादित्यर्थः । उद्धृतादिभिः —

“दशितेन निर्मितेन निर्मितादशनेन च ।

तस्या रज्जो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितान्मकः ॥”

इत्युक्तनिमित्तत्वादित्यनेन विशेषोक्तामेव यद् भेदकथनं, तदस्यां विभावना

इयं च विशेषोक्तिवदुक्तानुक्तनिमित्तभेदाद् द्विधैव । तत्रोक्तनिमित्तोदाहृता । अनुक्तनिमित्ता यथा —

“अङ्गलैखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।

अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च विभ्रती ॥”

अत्र सहजत्वं निमित्तं गम्यमानम् । इयं च मालयापि भवन्ती दृश्यते । यथा —

“अनिद्रो दुःस्वप्नः प्रपतनमनाद्रिद्रुमतटं

जराहीनः कम्पस्तिमिररहितस्त्राससमयः ।

अनाघातं दुःखं विगतनिगला बन्धनधृतिः

सजीवं जन्तूनां मरणमवनीशाश्रयरसः ॥”

विभावनां लक्षयित्वा तद्विपर्ययस्वरूपां विशेषोक्तिं लक्षयति —

कारणसामग्रये कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ॥ ४२ ॥

इह समग्राणि कारणानि नियमेन कार्यमुत्पादयन्तीति प्रसिद्धम् । अन्यथा समग्रत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । या तु

यामपि द्रष्टव्यमित्याह — इयं चेति । उदाहृतेति । अनामवास्यमित्यत्र । अनिद्र इत्यादि । अत्रैकस्यैवावनीशाश्रयरसस्य दुःस्वप्नाचारोपणद्वारा कार्यभूतस्य निद्रादिबहुकारणाभावोपनिबन्धान्मालात्वम् । सजीवमित्यत्र जीवाभावलक्षणस्य हेतोर्मायः सजीवत्वविरोधिमुखेनोपनिबद्धः । दुःस्वप्नादेः कार्यस्यारोपितत्वाद् विरोधसनाधिः ॥

सत्यपि सामग्री न जनयति कार्यं. सा कैश्चिद् विशेषम-
भिव्यङ्क्तुं प्रयुज्यमाना विशेषोक्तिः । सा च द्विधा—उक्तनि-
मित्ता अनुक्तनिमित्ता च । अचिन्त्यनिमित्ता त्वनुक्तनिमित्तं च ।
अनुक्तस्य चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्विविधत्वात् । क्रमेणोदाहरणं—

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्थवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥”

“आहूतोऽपि सहायैरेमीत्युक्त्वा विमुक्तनिद्रोऽपि ।
गन्तुमना अपि पथिकः सङ्कोचं नैव शिथिलयति ॥”

“स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुमुमायुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥”

अत्र सत्यपि दाहलक्षणेऽविकले कारणेऽशक्तत्वाग्न्यस्य कार्यस्या-
नुत्पत्तिः शक्तिमत्त्वंस्वरूपेण विरुद्धेन धर्मैर्णापनिबद्धा । अवार्थ-
वीर्यत्वं चात्रोक्तं निमित्तं च । तथा आहूतत्वाद्यः सङ्कोचशिथिली-
कारहेतव इति तेषु सत्यपि तन्म्यानुत्पत्तां प्रियतमास्त्रप्रगमा-
गमाद्यनुक्तं सचिन्त्यं निमित्तं च । तथा तनुहरणं कारणे सत्यपि
बलहरणस्य कार्यम्यानुत्पत्तां निमित्तमनुक्तमचिन्त्यमेव, प्रतीत्य-
गोचरत्वात् । कार्यानुत्पत्तिश्चात्र क्वचिन् कार्यविरुद्धोत्पत्त्या

मत्स्यपि विद्यमानानि । विशेषाग्न्यादिना विशेषोक्तिर्विशेषोक्तिमिति
निमित्तैर्दिशिता । वाच्यप्रकाशकार्मणाचिन्त्यनिमित्तंनुक्तं तृतीयभेदमन्वभाष-
यति—अचिन्त्यनिमित्ता न्यिव्यादिना । कार्यानुत्पत्तिश्चेत्यादि । यदा शक्ति-

निवध्यते । एवं विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्ध-
मुखेन कञ्चित् प्रतिपाद्यते । तथाच सति —

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतैरुवृते चेतः समुत्कण्ठते ॥”

इत्यत्र विभावनाविशेषोक्तयोः सन्देहसङ्करः । तथा हि—उत्कण्ठा-
कारणं विरुद्धं यः कौमारहर इत्यादि निवद्धमिति विभावना ।
तथा यः कौमारहर इत्यादेः कारणस्य कार्यं विरुद्धं चेतः स-
मुत्कण्ठत इत्युत्कण्ठाख्यं निवद्धमिति विशेषोक्तिः । विरुद्धमुखे-
नोपनिवद्धत्वात् केवलमैस्पष्टत्वम् । साधकव्याधकप्रमाणाभावा-
च्चात्र सन्देहसङ्करः । या तु “एकगुणहानिकल्पनायां साम्य-
दाह्यं विशेषोक्तिः” इति विशेषोक्तिर्लक्षिता, सास्मदर्शने रू-
पकभेद एवेति न पृथग् वाच्या ॥

मानित्यादौ । तथा च सतीति । कारणाभावकार्यानुत्पत्त्योर्विरोधमुखेनोपनि-
वन्दे सति उत्कण्ठाकारणसोभिनवत्वस्याभावः स एवेत्यादिना यातयामत्व-
लक्षणाविरोधिमुखेनोपनिवद्धः । यातयामत्वलक्षणस्य कारणस्य यत् कार्यमुपेक्षणं
तस्याभावः उत्कण्ठात्मकविरोधिमुखेनोपनिवद्धः । विरुद्धमुखेनोपनिवद्धत्वा-
दिति । उभयोः कारणाभावकार्याभावयोरिति शेषः । अन्यथैकतरोपनिव-
न्देऽप्यस्यष्ट्वे ‘कर्पूर इव दग्धोऽपी’त्यादावप्यस्यष्ट्वप्रसङ्गः । रूपकभेद-
एवेति । अधिरोपितवैशिष्ट्यं रूपकमित्यर्थः ॥

अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चिद् भेदः कार्यकारण-
प्रस्तावेनेहोच्यते —

कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चा-
तिशयोक्तिः ॥ ४३ ॥

इह नियतपूर्वकालभावि कारणं नियतपश्चात्कालभावि च
कार्यमिति कार्यकारणयोर्लक्षणं प्रसिद्धम् । यदा तु विशेषप्रतिपा-
दनाय तयोरेतद्रूपापगमः क्रियते, तदातिशयोक्तिः । एतद्रूपाप-
गमश्च कालसाम्यनिवन्धनः कालविपर्यासनिवन्धनश्चेति द्विधा-
भवन्नतिशयोक्तिमपि द्वैविध्येऽवस्थापयति । क्रमेणोदाहरणं—

“पश्यत्सूद्रतसान्द्रविस्मयरसप्रोत्फुल्लनेत्रोत्पलं

भूपालेषु तवात्र सूक्ष्मनिशिते निखिंशधाराध्वनि ।

कीर्त्या च द्विपतां श्रिया च युगपद् राजन्यचूडामणे !

हेलानिर्गमनप्रवेशविधिना पश्येन्द्रजालं कृतम् ॥”

कश्चिद् भेद इति । अतिशयोक्तिनिरूपणे प्रपञ्चार्थं लक्षयिष्यत इति
निर्दिष्टः । कार्यकारणयोरित्यादि । कार्यकारणयोरव्यभिचारित्वाशुकारित्वल-
क्षणस्यातिशयस्योक्तिरतिशयोक्तिरिति सामान्यलक्षणम् । समकालत्व इत्या-
दिना भेदनिर्देशः । विभेपेति । अव्यभिचारित्वादिरूपो विशेषः । प्रौढोक्ति-

“पथि पथि शुकचञ्चूचारुभाङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।
नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥”

पूर्वत्र प्रौढोक्तिनिर्मितेऽर्थे शत्रुश्रीप्रवेशः कीर्तिनिर्गमनस्य हेतु-
रिति भिन्नकालयोस्तुल्यकालत्वं निबद्धम् । उत्तरत्र तु माननि-
वृत्तिः स्मरशरप्रकिरणकार्येति तयोरुपपन्नं पौर्वापर्यं व्यत्ययेन
निर्दिष्टमित्यतिशयोक्तिः । कार्यस्य चाशुभावाख्यो विशेषः प्रति-
पाद्यते ॥

तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसङ्गतिः ॥ ४४ ॥

तयोरिति कार्यकारणयोः । यद्देशमेव कारणं, तद्देशमेव
कार्यं दृष्टम् । न तु महानसदेशस्थो वह्निः पर्वतदेशस्थं धूमं

निर्मित इति । निखिलशधारायाः कीर्तिनिर्गमस्य द्विपलक्ष्मीप्रवेशस्य च वहि-
रसम्भवित्वात् कवेः कविनिधन्वस्य वा प्रौढोक्त्या निर्मिते । व्यत्ययेनेति ।
कार्यमूलाया माननिवृत्तेर्भूतकालविषयया निष्ठया पूर्वकालत्वस्य, कारणमूलस्य
स्मरशरकिरणस्य वर्तमानकालविषयेण लटा साध्यमानत्वस्फुरणात् पश्चात्का-
लत्वस्य च प्रतीतेश्च । एषा चातिशयोक्तिः कारणस्य वास्तवं कार्यजनकत्वं
कविसमर्पितेनाशुभावान्यभिचारविशिष्टेन कार्यजनकत्वेन भेदेऽप्यभेदेनाध्यव-
सितमित्यतिशयोक्तिभेदत्वेन पूर्वं निरूपिता । सम्प्रति कार्यकारणनिष्ठत्वेनास्याः
कार्यकारणविच्छिन्त्याश्रयेणालङ्कारमध्ये प्रस्तावः ॥

१. 'न', २. 'स्याच्च', ३. 'यः । त', ४. 'योर्मि', ५. 'नि' क. स. पाठः,
६. 'हि' क. पाठः.

जनयति । यदा त्वन्यदेशस्थं कारणमन्यदेशस्थं च कार्यमुपनि-
बध्यते, तदोचितसङ्गतिनिवृत्तेरसङ्गत्याख्योऽलङ्कारः । स च
विरोधिकार्यकारणभावप्रस्तावादिर्हे लक्ष्यते । यथा —

“प्रायः पथ्यपराङ्मुखा विपयिणो भूषा भवन्त्यात्मना
निर्दोषान् सचिवान् भजत्यतिमहाह्लोकापवाद्ज्वरः ।
धन्याः श्लाघ्यगुणास्त एव विपिने मन्तोपभाजः परं
ब्राह्मोऽयं वरमेव सेवकजनो धिक् सर्वथा मन्त्रिणः ॥”

अत्र पथ्यपराङ्मुखत्वमुपालम्भविपर्यत्वस्य भिन्नदेशहेतुरित्यस-
ङ्गतिः । एवं —

“सा बाला वयमप्रगल्भवचमः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरभरं धत्ते सखेदा वयम् ।
सा क्लान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दौषैरन्यजनार्थितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥”

उचितसङ्गतीति । सङ्गतेऽथौचित्यमेकदेशवर्तिवम् । विरोधिकार्यका-
रणभावेति । विरोधश्च कार्येण कारणस्यान्यव्यतिरेकयोरननुविधानम् ।
विशेषोक्तावन्वयस्य, अतिगयोक्तावपि कारणसत्तामनपेक्ष्य तुल्यकालं पूर्वमेव
वा कार्यस्योत्पत्तेर्व्यतिरेकाननुविधानम् । स्वदेशे कारणेऽमत्यपि कार्यस्योत्पा-
दोदसङ्गतावपि तदेव । सा बालेत्यादि । ननु धान्यनिमित्तोत्पत्तयस्त्वं
बाल्येन हेतुना मह बालाद्यामेव वर्तते, बालालम्बनस्मरजनितं तु स्मरण
सह क्लान्त एव वर्तते इति कथं कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमित्याशङ्क्य

इत्यत्र ज्ञेयम् । अत्र च बाल्यनिमित्तमप्रगल्भवचनैर्मन्यदन्यच्च स्मरानिमित्तमिति तयोरभेदाध्यवसायः । एवमन्यत्र ज्ञेयम् ॥

विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसङ्घटना च विप-
मम् ॥ ४५ ॥

विरोधप्रस्तावेनेह लक्षणम् । तत्र कारणगुणप्रक्रमेण कार-
यमुत्पद्यत इति प्रसिद्धौ यद् विरूपं कार्यमुत्पद्यमानं दृश्यते,
तदेकं विपमम् । तथा कञ्चिदर्थं साधयितुमुद्यतस्य न केवलं
तस्यार्थस्याप्रतिलम्भः, यावदनर्थप्राप्तिरपीति द्वितीयं विपमम् ।
अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनयोर्विरूपयोश्च सङ्घटना तृतीयं विप-
मम् । अननुरूपसंसर्गो हि विपमम् । क्रमेण यथा —

भेदेऽभेदलक्षणयातिशयोक्त्यैकत्वे भिन्नदेशत्वमिति परिहरति — बाल्यनिमि-
त्तमित्यादिना । एवमन्यत्रेति । कातर्यादौ । एवमप्यसङ्घतिर्भवतीति दर्श-
नायोदाहरणान्तरोपन्यासः ॥

विरूपकार्येत्यादि । अस्य विपमस्य सामान्यलक्षणं स्वयमेव वक्ष्य-
ति — 'अननुरूपसंसर्गो हि विपममिति । अत्र विरूपकार्ये कारणगुणवि-
रुद्धेन गुणेन कार्यसंसर्गादननुरूपसंसर्गः, द्वितीये इष्टसिद्धयर्थस्य व्यापार-
स्यानिष्टफलयोगात् । तृतीये पुनः स्फुट एव सः । विरोधप्रस्तावेनेति ।
विरोधश्चात्र प्रसिद्धैरन्यथाभावः । स चाप्ये कार्येण कारणगुणाननुविधानाद्,
द्वितीये अर्थसाधनतया प्रसिद्धस्यानर्थोत्पादनात्, तृतीये अघटमानत्वेन प्रसि-
द्धयोर्घटनात् । यावदनर्थप्राप्तिरपीति । अत एव विशेषोक्तेर्भेदः । विरूपयोरि-

१. 'प्र । वा', २. 'मन्यन्त्यारण्यव' क. ग. पाठः. ३. 'नानि' क. पाठः.
४. 'मम् । क' क. ग. पाठः. ५. 'नवि' ग. पाठः.

“सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते ॥”

“तीर्थान्तरेषु मलपङ्कवतीर्विहाय
दिव्यास्तनूरस्तनुभृतः सहसा लभन्ते ।
वाराणसि ! त्वयि तु मुक्तकलेवराणां
लाभोऽस्तु मूलमपि यात्यपुनर्भवाय ॥”

“अरण्यानी केयं धृतकनकसूत्रः कं स मृगः
क मुक्ताहारोऽयं क च स पतंगः केयमबला
क तत् कन्यारत्नं ललितमहिभर्तुः क च वयं
स्वमाकृतं धाता किमपि निभृतं पल्लवयति ॥”

अत्र कृष्णवर्णाच्छुद्धवर्णोत्पत्तिः, कलेवरात्यन्तापहारलक्षणाः
त्पत्तिः, अत्यन्ताननुरूपाणाञ्चारण्यान्यादीनां परस्परसङ्घटनं
मेण मन्तव्यम् । केवलमनर्थोत्पत्तिरत्र व्याजस्तुतिपर्यवसा
नीति शुद्धोदाहरणमभ्यूह्यम् ॥

तस्य व्याख्या — अत्यन्ताननुरूपसङ्घटनयोरिति । व्याजस्तुतीति । निम्न
मुखेन गङ्गायाः स्तुतिप्रतीतिः । शुद्धोदाहरणमिति । अलङ्कारान्तरामङ्गीर्णं
यथा —

करमाश्रमनिच्छवः प्रदातुं कृतवन्तः सह ये त्वया विरोधम् ।
त इमे यदुनाथ ! पार्थिवाम्ने निखिलां प्रादिपत स्वराज्यलक्ष्मीम् ॥
अत्र विरोधक्रियया न परमभिमतस्य कराप्रदानस्यानवाप्तिः, यावदनभिमतस्य
सकलराज्यप्रदानस्यावाप्तिरपि ॥

तद्विपर्ययः समम् ॥ ४६ ॥

विषमवैधर्म्यादिह प्रस्तावः । यद्यपि विषमस्य भेदत्रय-
मुक्तं, तथापि तच्छब्देन सम्भवादन्त्यो भेदः परामृश्यते ।
पूर्वकभेदद्वयविपर्ययस्यानलङ्कारत्वात् । अन्त्यभेदे^१ विपर्ययस्तु
चारुत्वात् समाख्योऽलङ्कारः । स चाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन
द्विविधः । आद्यो यथा —

“त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायां परिचितः

कलानां सीमानं परमिह युवामिव भजथः ।

अयि इन्द्रं दिष्ट्या तदिह सुभगे! संवदति वा-

मतः शेषं चेत् स्याज्जितमैथ तदानीं गुणितया ॥”

अत्राभिरूपस्यैव नायकयुगलस्योचितं सङ्घटनमाशंसितम् ।
द्वितीयो यथा —

सूत्रे तद्विपर्यय इति तच्छब्देन भेदत्रितयविशिष्टं विषमं यद्यपि पराम-
र्शनीयं, तथापि विरूपसङ्घटनालक्षणान्त्यभेदविशिष्टमैव परामृश्यत इत्याह—
तथापीति । सम्भवादु अलङ्कारत्वसम्भवात् । पूर्वकभेदद्वयविपर्ययस्य सरूप-
कार्यार्थोत्पत्तिलक्षणस्य । अनलङ्कारत्वादिति । स्वतः प्राप्तत्वेन वैचित्र्याभा-
वात् । चारुत्वादिति । तद्विपर्ययस्य सरूपसङ्घटनस्य काचित्कत्वेनामुलभ-
त्वात् । आशंसितमिति । अतः शेषं चेत् स्यादित्यनेन । अत्यन्तानभिरूप-

१. 'ते । न पू', २. 'यद्यपि तद्वि' ग. पाठः. ३. 'दसाल' ख. पाठः. ४. '३',
५. 'मिह त' क. ख. पाठः.

“चित्रं चित्रं वत वत महच्चित्रमेतद् विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलरफीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कचलनकलाकोविदः काकलोकः ॥”

अत्रानभिरूपाणां निम्बानां काकानां च समागमः प्रशंसितः ।
आनुरूप्यात् समत्वव्यपदेशः ॥

विरोधमूलं विचित्रं लक्षयति —

स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् ॥ ४७ ॥

यस्य हेतोर्यत् फलं, तस्य यदा तद्विपरीतं भवति, तदा त-
द्विपरीतफलनिष्पत्त्यर्थं कस्यचित् प्रयत्न उत्साहो विचित्रालङ्कारः ।
आश्चर्यप्रतीतिहेतुत्वात् । न चायं प्रथमो विपमालङ्कारप्रकारः ।
स्वनिषेधमुखेन वैपरीत्यप्रतीतेः । विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेध-

निम्बकाकलोकसमुचितसहृद्यजनितविस्मयाक्षिप्तचित्तत्वेन वक्तुश्चित्रं चित्र-
मित्यादौ न पौनरुक्त्यं दोषाय ॥

विरोधमूलमिति । विरोधगर्भालङ्कारमध्येऽतादृशमपि समं विपमप्रस-
ङ्गेन लक्षयित्वा पुनर्विरोधमूलत्वेन प्रकरणसङ्गतं विचित्रं लक्षयतीत्यर्थः । स्व-
विपरीतेति । सूत्रे स्वशब्देन स्वीयमुच्यते । तच्च फलसैत्रिष्युपस्थापितहेतुस-
म्बन्धि गृह्यत इत्याह— यस्य हेतोरित्यादिना । तस्य हेतोः । तद्विपरीतं
फलविपरीतम् । प्रथमः विरूपकार्योत्पत्तिदक्षणः । स्वनिषेधेति । स्वशब्देन

स्तस्य विषयः । यथा — ‘तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु’ इत्या-
दौ । इह त्वन्यथा प्रतीतिः । यथा —

“घेत्तुं मुञ्चइ अहरो अण्णत्तो वळइ पेक्खिउं दिट्ठी ।

घडिट्ठुं विहडन्ति भुआ रआअ सुरअम्मि वीत्तामो ॥”

अत्र मोचनवलनविघटनविश्रमाणां यथाक्रमं ग्रहणप्रेक्षणघटन-
रमणानि विपरीतानि फलानि प्रयत्नविषयत्वेन निबद्धानि ।
यथा वा —

“उन्नत्यै नमति प्रभुं प्रभुगृहान् द्रष्टुं वहिस्तिष्ठति

स्वद्रव्यव्ययमातनोति जडधीरागामिविच्चाशया ।

हेतुः परामृश्यते । यदि ग्रहीतुमिच्छति, तत् किमिति मुञ्चतीति मोचनस्य
हेतोर्विषयमुखेन ग्रहणस्य कार्यस्य वैपरीत्यं प्रतीयते । विपरीतमतीत्येति ।
यदि कृपाणी नीला तत् कथं धवलं यशो जनयतीति कार्यस्य धवलत्वलक्षण-
वैपरीत्यप्रतीत्या कारणगतस्य नीलत्वस्य प्रतिषेधस्तस्य विपमालङ्कारस्य विष-
यः । किञ्चात्र विचित्रे कस्यचिद् यत्नाद् विपरीतोत्पत्तिः, विषये स्वत एवेत्यपि
भेदो द्रष्टव्यः । घेत्तुमित्यादि ।

ग्रहीतुं मुच्यतेऽधरोऽन्यतो वळति प्रेक्षितुं दृष्टिः ।

घटितुं विघटेते भुजौ रताय सुरतेषु विश्रमः ॥

अत्र मोचनेति । मोचनादीनां हेतूनामग्रहणादिफलविपरीतानि ग्रहणादीनि
कान्तप्रयत्नविषयत्वेनोपनिबद्धानि । उन्नत्यै इत्यादि । पूर्वत्र वैपरीत्यमुन्नेयम्,

प्राणान् प्राणितुमेव मुञ्चति रणे क्लिश्नाति भोगेच्छया
सर्वं तद् विपरीतमेव कुरुते तृष्णान्धटक् सेवकः ॥”

अत्र विपरीतफलनिष्पादनप्रयत्नः सुज्ञानः ॥

आश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यमधिकम् ॥ ४८ ॥

विरोधप्रस्तावादिह निर्देशः । अनानुरूप्यस्य विरोधो-
त्थापकत्वात् । तच्चानानुरूप्यमाश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितस्य परि-
मितत्वाद् वा आश्रितस्य वैपुल्येऽप्याश्रयस्य परिमितत्वाद् वा
स्यात् । क्रमेण यथा —

अत्र तु विपरीतमेव कुरुत इति शब्दोपात्तम् । तदेवाह — अत्र विपरीतेति ।
कचिद् विपरीतफलनिष्पत्त्यर्थं यत्न आरोपितो भवति । यथा —

सन्नद्धे त्वायि सम्प्रहारविधये संवर्तवैशानर-

ज्वालाचण्डिमदर्पभञ्जनकलादक्षप्रतापोष्मणि ।

आरोहन्त्यवरोढुमेव तुरगान् हातुं च गृह्णन्त्यसी-

नागच्छन्त्यपयानुमाहवमहीं सङ्ग्रामधीर ! द्विपः ॥

अत्र तुरगारोहणादीनि तुरगावस्थानादिफलानि विपरीतावरोहणादिफल-
त्वेनोपनिबद्धानि । तत्र च यत्नाभावेऽपि तत्फलदर्शनाद् यत्नः शत्रुप्यारो-
पितः । कचिन्नेपावष्टम्भेनापि दृश्यते ।

प्रतिभट्टगणः पुरस्ते तिष्ठति सरुपः पुर स्थितिं हातुम् ।

अधिकचलेन यद्दृढह ! विग्रहमुत्तयै त्वया निगृह्णाति ॥

आश्रयाश्रयिणोरन्यूनानतिरिक्तत्वमानुरूप्यम् । तदभावोऽनानुरूप्यम् ।
तत्र प्रथमे भेदे आश्रयस्थानिरिक्तत्वमाश्रयिणो न्यूनत्वं, द्वितीये त्वन्यथा ।

“द्यौरत्र क्वचिदाश्रिता प्रविततं पातालमत्र क्वचित्
क्वाप्यत्रैव धराधराधरजलाधारावलिर्वर्तते ।

स्फीतरस्फीतमहो नभः कियदिदं यस्येत्यमेवंविधै-
दूरे पूरणमस्तु शून्यमिति यन्नामापि नास्तं गतम् ॥”

“दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गेद्यत-

टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटलसद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥”

पूर्वत्र नभस आश्रयस्य वैपुल्येऽप्याश्रितानां द्युप्रभृतीनां पारि-
मित्यं चारुत्वहेतुः । उत्तरत्र तु टङ्कारध्वनेराश्रितस्य महत्त्वेऽपि
ब्रह्माण्डस्याश्रयस्य स्तोकत्वम् ॥

द्यौरिति । अत्रेत्यादि । इहात्रेति शब्दैस्त्रिभिर्नभः परामृश्यते । स्वर्गादीनामे-
कदेशवृत्तित्वादवगतेन नभसः स्फीत्यतिशयेनोपजनितमहो इति वाचिकानु-
भावसूचितं विस्मयं कियदिदमित्यादिना क्षिपति । यस्य नभस इत्यमवस्थितैः
एवंविधैर्महद्भिरपि स्वर्गादिभिः पूरणं दूरे अस्तु मा भवत्वित्यर्थः । यच्चून्यमिति
नाम, तदपि नास्तं गतमित्यन्वयः । अयमर्थः — एवं महान्तः स्वर्गादयो नभसो
वैपुल्यातिशयात् पूरणं मा कृपत । एतदभ्युपगच्छामः । एष्वन्तर्वर्तिष्वप्यद्यास-
त्स्विवान्तर्गतपदार्थराहित्यलक्षणं शून्यत्वं यस्मानुवर्तते, तस्य नभस एषां
क्वचित्कत्वेन स्फीत्यतिशयवर्णनं कीदृशिति ॥

परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ॥ ४९ ॥

इहापि विरोधप्रस्ताव एव निर्देशकारणम् । परस्परजन-
नस्य विरुद्धत्वात् । क्रियाद्वारकं यत्र परस्परोत्पादकत्वं, न
स्वरूपनिघन्धनं, स्वरूपस्य तथात्वोक्तिविरोधात्, तत्रान्योन्या-
ख्योऽलङ्कारः । यथा —

“कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूपणभूष्यभावः ॥”

अत्र शोभाख्यक्रियामुखकं परस्परजननम् ॥

अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्त-
रकरणं च विशेषः ॥ ५० ॥

विरोधप्रस्ताव एवेति । एकस्यैकां क्रियां प्रति कर्मकर्तृत्वयोर्विरोधात् ।
क्रियाद्वारकमित्यादिना विरोधसमाधिं दर्शयति । एकस्यैव जन्यत्वे जनकत्वे
च विरोधः, इह तु भूषणादिक्रियाया जन्यत्वं कण्ठमुक्ताकलापयोर्वनकत्व-
मिति न विरोधः । क्रियागतजन्यत्वं कण्ठहारनिष्ठत्वेन प्रतीयत इत्यामुखे
विरोधस्फुरणम् । तथात्वोक्तिविरोधादिति । एकस्य कार्यत्वकारणत्वयोर्विरो-
धस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

असम्भविनः सम्भवित्वेन निघन्धो विशेष इति सामान्यलक्षणं भेद-
शनवशादुन्नेतुं शक्यमित्यभिसन्धाय भेदानेव दर्शयति — अनाधारमित्या-
दिना । नमःप्रमृतेर्विमुद्रव्यस्य युगपदनेकत्रोपलम्भे सत्यपि न वैचित्र्यमि-

इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति स्थितात्रपि यस्त-
त्परिहारेणाधेयस्योपनिबन्धः, स एको विशेषः । यच्चैकं वस्तु
परिमितं युगपदनेकत्र वर्तमानं क्रियते, स द्वितीयो विशेषः । यच्च
किञ्चिदारम्भाणस्यासम्भाव्यवस्त्वन्तरकरणं, स तृतीयो विशेषः ।
आनुरूप्यपरिहाररूपविरोधप्रस्तावादिहोक्तिः । क्रमेण यथा —

“दिवमप्युपयातानामाकर्षमनल्पगुणगणौ येषाम् ।

रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते बन्धाः ॥”

“प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः सा पुरः सा

पर्यङ्के सा दिशि दिशि च सा तद्वियोगाकुलस्य ।

हंहो चेतःप्रमितिरॅपरा नास्ति ते कापि सा सा

सा सा सा सा जगति सकले कोऽयमद्वैतवादः ॥”

“निमेषमपि यद्येकं क्षीणदोषे करिष्यसि ।

पदं चित्ते तदा शम्भो ! किं न सम्पादयिष्यसि ॥”

अत्र कवीनामाधाराणामभावेऽप्याधेयानां गिरामत्रस्थितिरनन्यत्र-

सत आह—परिमितमिति । *इह अधिकादिप्रस्तावे । आनुरूप्येति । आधेयस्य
सत आधारमन्तरेणावस्थानात्, परिमितस्यानेरुदेशव्यापित्वात्, कार्यान्तरप्रवृ-
त्तेन कार्यान्तरस्यापि करणादांनुरूप्यस्य परिहारः । कवीनामाधाराणामिति ।

१ 'त' ग पाठ २ 'रप यु', ३ 'णाधया ये', ४ 'रितरा', ५ 'भाव ॥',
१. 'म्भावयि' क ख. पाठ ७ 'द', ८ 'व' क पाठ

* 'इहानुरूप्यपरिहाररूपविरोधप्रस्तावादुक्ति' इति मूलपाठ मन्थते व्यक्त्या ।

भावो विषयार्थ इति विषयत्वेन तेपामाधारत्वात् । एकस्या एव योषितः प्रासादादौ युगपदवस्थानं, चित्तविषये पदकरणे प्रस्तुतेऽपि भावि लोकोत्तरवस्तुसम्पादनं क्रमेण ज्ञेयम् ॥

यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः ॥५१॥

कश्चिदुपायविशेषमत्रलम्ब्य केनचिद् यन्निष्पादितं वस्तु, तत् ततोऽन्येन केनचित् तत्प्रतिद्वन्द्वना तेनैवोपायविशेषेण यदन्यथां क्रियते, स निष्पादितवस्तुव्याहृतिहेतुत्वाद् व्याघातः । यथा —

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे चारुलोचनाः ॥”

अत्र दृष्टिलक्षणेनोपायेन स्मरस्य हरेण दाहविषयत्वं निष्पादितम् । मृगनयनाभिः पुनस्तेनैवोपायेन तस्य जीवनविषयत्वं

यद्यप्याकाशाधारा गिरस्तथापि ताः प्रति कवीनां वैषयिकाधारत्वमस्त्वेषे-
त्याह — अनन्यत्रभाव इति । यथा गगने विहगश्चरतीत्यत्र विहगचरण-
स्यानन्यत्रभावाद् गगनं वैषयिकमधिकरणं, तथा कविभ्योऽन्यत्राभावाद्
गिरोऽपि तद्विषयत्वेन तदाधारा इत्युच्यन्ते । भावीत्यादि । कृद्प्रयोगान्निर्वा-
णप्राप्तिलक्षणलोकोत्तरवस्तुसम्पादनं भावि ॥

सूत्रे यथातथोपादानादवगतमुपायैक्यमन्येनेत्यनेनावभितं माधयित्री-
भेदमन्यथेत्यनेन लब्धं तयोर्विगेधं च दर्शयति — कश्चिदित्यादिना । सोऽ-

१ 'नि', २ 'धी', ३ 'तमान्ये', ४ 'चित् प्र', ५ 'धी' क. ख. पाठ. ६.
'म' क. पाठ. ७ 'न जी' क. ख. पाठ. ८. 'न', ९ 'म' ख. पाठ. १०, 'कि' व्याघातपाठः.

क्रियते । तच्च दाहविषयत्वस्य प्रतिपक्षभूतम् । तेन व्याघाता-
ख्योऽयमलङ्कारः । सोऽपि व्यतिरेकनिमित्तत्वेनात्रोक्तः । विरू-
पाक्षस्येति चारुलोचना इति च व्यतिरेकगर्भावेव वाचकौ ।
जयिनीरिति व्यतिरेकोक्तिः । पूर्ववदिह प्रकरणे लक्षणम् ॥

प्रकारान्तरेणाप्ययं भवतीत्याह —

सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ॥ ५२ ॥

व्याघात इत्येव । किञ्चित् कार्यं निष्पादयितुं सम्भाव्य-
मानः कारणविशेषस्तत्कार्यविरुद्धनिष्पादकत्वेन यत् समर्थ्यते,
सोऽपि सम्भाव्यमानकार्यव्याहृतिनिबन्धनत्वाद् व्याघातः ।
कार्यविरुद्धकार्यनिष्पत्तिश्च कार्यापेक्षया सुकरा । तस्य कारण-
स्यात्यन्तं तदानुगुण्यात् । न तत्र कार्याभिमतस्य कार्यत्वाभावः ।

पीति । सः व्याघातः । व्यतिरेकनिमित्तत्वेनेति । हरादुपमानादुपमेयानां
चारुलोचनानामाधिक्यलक्षणस्य व्यतिरेकस्यानुग्राहकत्वेन । व्यतिरेकगर्भा-
विति । उपमाननिकर्षोपमेयोत्कर्षनिमित्तद्वैरूप्यद्वक्चारुत्वलक्षणार्थगर्भा-
वित्यर्थः । पूर्ववदिति । विशेषवद्, विरोधप्रस्तावादित्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणेति । पूर्वत्र निष्पन्नस्य कार्यस्य तद्विरुद्धजननादन्यथाकर-
णम् । इह तु कार्यविशेषनिष्पादकतया सम्भावितस्य कारणस्य तद्विरुद्धकार्यनि-
ष्पादकत्वेन समर्थनादन्यथाकरणमित्यस्य प्रकारान्तरता । अत एव तद्देशकत्वेना-
वचनम् । नामसाम्यं तु व्याहृतिहेतुत्वलक्षणस्य निर्वचनस्य साधारण्यात् ।
सौकर्येणेत्यादि । समर्थ्यमानेति शेषः । कार्यत्वेन सम्भावितस्य विरुद्धं यत्
कार्यं, तस्य सौकर्येण हेतुना निष्पत्तिसमर्थनमिति सूत्रार्थः । चशब्देन व्याघा-
त इत्येतदनुकूप्यत इत्याह—व्याघात इत्येवेति । अत्यन्तं तदानुगुण्यादिति ।

तद्विरुद्धस्यात्र सौकर्येण कार्यत्वात् । अत एव द्वितीयाद् वि-
पमाद् भेदः । तत्र हि कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थस्य चोद्गमनम् ।
इह तु कार्यं सुखकार्यं न भवति । तद्विरुद्धस्यानर्थव्यतिरेकि-
णोऽप्यत्र सुप्रकार्यत्वात् । उदाहरणं—हर्षचरिते राज्यवर्धनं
प्रति श्रीहर्षोक्तिषु—“यदि बाल इति, सुतरामपरित्याज्योऽस्मि ।
रक्षणीय इति, भवद्भुजपञ्जरमेव रक्षास्थानम्” इत्यादि । अत्र
राज्यवर्धनस्य श्रीहर्षप्रस्थापने कार्ये चाल्यरक्षणीयत्वादि कारण-
त्वेन यत् सम्भावितं, तत् प्रत्युताप्रस्थापनलक्षणस्य विरुद्ध-
स्य कारणत्वेन सुकरतया समर्थितमिति व्याघातोऽलङ्कारः ॥

एवं विरोधमूलानलङ्कारान् निर्णाय शृङ्खलाबन्धेन वि-
चित्रिता अलङ्कारा लक्ष्यन्ते । तत्र —

सम्भाव्यमानकार्यापेक्षया विरुद्धकार्यं प्रति निष्पादकत्वस्य स्फुटतया प्रतिभा-
सादित्वर्थः । नन्वेव विरुद्धकार्योत्पत्तिरविशिष्टेत्यनर्थोत्पत्तिलक्षणाद् विपमभे-
दादस्य को भेद इत्याशङ्क्याह— अत एवेत्यादि । अत्रातश्शब्देन नत्वत्रेत्या-
दिना प्रतिपादितः अस्मिन् व्याघाते कार्याभिमतस्यापीति कार्यत्वं तद्विरुद्ध
स्थापि । विरुद्धेषु पुनः सौकर्यमतिरिच्यत इत्येतावदित्येवंरूपोऽर्थः परामृ-
श्यते । भेदमेवोपपाद्यति— तर्जति । विपमे कारणस्याभिमतकार्यानुत्पादक-
त्वमुत्पाद्यमानस्यानर्थत्वं च नियमेनापेक्षितम् । व्याघाते द्वे अपि कार्ये
उत्पाद्ये । उत्तरकार्यस्यानर्थत्वं च न विवक्षितम् । सौकर्यमेव विवक्षितमि-
यर्थः । तत् प्रत्युतेति । (तद्) चाल्यरक्षणीयत्वादि ॥

१ 'यांशु', २ 'स्वानम', ३ 'यै सा', ४ 'पि शु', ५ 'द । यथा— ई',
'उय । र', ७ 'र र', ८ 'यस्य शु' रा. पाठ ९ 'त्राल' क ल पाठ. १०.
सां' ख पाठ. ११. 'न हाति' क ग पाठः १२ 'सुप्रदाश' क पाठ

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ॥ ५३ ॥

यदा पूर्वं पूर्वं क्रमेणोत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वं भजते, तदा
कारणमालाख्योऽयमलङ्कारः । यथा—

“जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”

कार्यकारणक्रम एवात्र चारुत्वहेतुः ॥

यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापने^१ऽपोहने^२ वैकावली ॥

यत्र पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेण परं परं विशेषणत्वमनुभवति,
स एकावल्यलङ्कारः । विशेषणत्वं च स्थापनेन निवर्तनेन वा ।
स्थापनेन यथा—

“गृहाणि यस्यां सवराङ्गानानि वराङ्गाना रूपपुरस्कृताङ्गयः ।

रूपं समुन्मीलितसद्विलासमखं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥”

गृहलावन्यो नाम गृहलावदुत्तरोत्तरग्रथितत्वेन निबन्धः । कारणमाले-
ति । मालावद् बहूनां कारणानां ग्रथितत्वात् । इन्द्रिय(स्यः) जयस्य विनयादी-
नशेषान् प्रति कारणत्व विवक्षितम् । तच्च तथा निर्दिष्टं न चारुताभावहतीति
क्रमस्य स्वीकारः ॥

सूत्रे यथापूर्वमित्यत्र वीप्साया दर्शितत्वात् परस्येत्यत्रापि सा द्रष्टव्ये-
त्याह— परं परमिति । स्थापनेन निवर्तनेन वेति । विधिमुखेन निषेधमु-
त्सेन चेत्यर्थः ॥

अत्र वराङ्गना गृहाणां विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम् । एवं वराङ्गनानां रूपमित्यादि ज्ञेयम् । निवर्तनेन यथा —

“न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद् यदलीनपट्पदम् ।
न पट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥”

अत्र जलस्य सुचारुपङ्कजत्वं विशेषणं निषेध्यत्वेन निवद्धम् । एवं पङ्कजादीनामलीनपट्पदत्वादि ज्ञेयम् ॥

पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ॥ ५५ ॥

उत्तरोत्तरस्य पूर्वं पूर्वं प्रत्युत्कर्षहेतुत्वे एकावली । पूर्व-
पूर्वस्यै तूत्तरोत्तरं प्रत्युत्कर्षनिबन्धनत्वे मालादीपकम् । मालात्वेन
चारुत्वविशेषमाश्रित्य दीपकप्रस्तावोच्छ्वनेनेह लक्षणं कृतम् ।
गुणावहत्वमुत्कर्षहेतुत्वम् । यथा—

“सङ्ग्रामाङ्कणसङ्गतेन भवता चापे समारोपिते
संप्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे सांमुख्यमासादिर्ताः ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं नृपते ! त्वया सितयशस्तेनापि लोकत्रयम् ॥”

अत्र कोदण्डादिभिः क्रमेण शरादीनामुत्कर्षोऽभिहितः । समासा-

एकावल्या वैपरीत्यलक्षणः मन्वन्धो मालादीपकस्य तदनन्तरलक्षणे
हेतुरित्याह — उत्तरोत्तरम्येन्यादि । कोदण्डादीन्यादित्रय्येन शगदयो गृह-

दनक्रियालक्षणनिबन्धनं च दीपकं दीपनविषयाणामुत्तरोत्तरा-
भिमतत्वेन कृतम् ॥

उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ॥ ५६ ॥

पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वनिबन्धनं सारः । यथा—

“राज्ये सारं वसुधा वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥”

न्ते, शरादीत्यादिशब्देनारिशिरःप्रभृतयः । कोदण्डादिहेतुकः शरादीनां
कोदण्डादिकर्तृकासादनकर्मत्वलक्षण उत्कर्षः कविनाभिहित इत्यर्थः । उत्कृष्टं
हि लोके आसादनीयं भवति । यद्वा, अरिशिरःप्राप्त्यादिलक्षणः शरादीना-
मुत्कर्षः । तस्य च कोदण्डाद्यासादितत्वमन्तरेणाभावात् कोदण्डादिहेतुत्वम् ।
विहित इति पाठे कोदण्डादिभिरिति कर्तरि वृत्तिया । समासादनक्रियालक्षण-
निबन्धनमिति । समासादनक्रियारूपं निबन्धनं समानधर्मो यस्य तत्तथा ।
दीपनविषयाणां शरादीनां कर्मणाम् । उत्तरोत्तराभिमतत्वेनेति । यथोत्तरमु-
त्कृष्टत्वेन । तद्यथा कोदण्डकर्तृकात् शरसमासादनात् शरकर्तृकमरिशिरःसमा-
सादनमुत्कृष्टं, ततोऽप्यरिशिरःकर्तृकं भूमण्डलसमासादनम्, एवमन्यत्रापि ।
अथवा, उत्तरोत्तरस्य शरारिशिरःप्रभृतेरिशिरान्भूमण्डलादिप्राप्तिहेतुत्वेन पूर्व-
पूर्वकोदण्डशरादिकर्तृकं समासादनमभिमतमपेक्षितमित्यर्थः ॥

पूर्वपूर्वापेक्षयेति । पूर्वपूर्वमवधीकृत्येत्यर्थः । गृहस्येत्यनेन सौधं निर्दि-

अत्र राज्यापेक्षया वसुधायाः सारत्वं, वसुधापेक्षया पुरस्य । एवं पुरापेक्षया तदेकदेशस्य गृहस्येत्यादि योजनीयम् ॥

एवं शृङ्खलावृत्त्यालङ्काराः प्रतिपादिताः । अधुना तर्क-
न्यायाश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र —

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ॥ ५७ ॥

यत्र हेतुः कारणरूपो वाक्यार्थगत्या विशेषणद्वारेण वा पदार्थगत्या लिङ्गत्वेन निबध्यते, तत् काव्यलिङ्गम् । तर्कवैल-
क्षण्यार्थं काव्यग्रहणम् । नद्यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोपसंहारादयः
क्रियन्ते । वाक्यार्थगत्या च निबध्यमानो हेतुत्वेनैवोपनिबन्धव्यः,

शयते । योजनीयमिति । सौधापेक्षया तदेकदेशवति तल्पं, तत्पापेक्षया तदे-
कदेशवतिन्यनङ्गसर्वस्वभूता वराङ्गना च सारमित्यर्थः ॥

तर्कन्यायाश्रयेणेति । केनचिद्धेतुना कस्यचिदर्थस्य प्रतीतिस्तर्कन्यायः ।
तत्र प्रत्यायकस्य साधनत्वमर्थसामर्थ्यलभ्यं शब्दप्रतिपन्नं चेति द्वयी गतिः ।
तत्राद्ये प्रकारे काव्यलिङ्गं, द्वितीये तनुमानम् । कारणरूप इत्यादि । वाक्या-
र्थगत्या वाक्यार्थवृत्तित्वेन प्रतिपन्नो वाक्यार्थो वाक्यार्थान्तरं प्रति लिङ्गत्वेन
निबद्ध इत्यर्थः । विशेषणद्वारेण वेति । विशेषणभूतपदार्थवृत्तित्वेन साध्यं
प्रति विशेषणतया आर्थहेतुतया लिङ्गभूतः पदार्थो निबध्यते, न तु तृतीया-
पक्षम्यन्ततया शाब्दहेतुतया । तर्कवैलक्षण्यमुपपादयति— नरात्रेति । क्रिय-
न्त इति । शब्देन न प्रतिपाद्यन्ते, अथेमामर्थ्याद्ब्रवीयन्त इत्यर्थः । हेतुत्वेनै-
वेति । यथा उपक्रम एव साध्यसाकाङ्क्षतया प्रतीयमानो हेतुत्वेनैव प्रतीयते,

नोपनिबद्धस्य हेतुत्वम् । अन्यथार्थान्तरन्यासान्नास्य भेदः स्यात् ।
क्रमेणोदाहरणं—

“यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं
मेधैरन्तरितः प्रिये ! तव मुखच्छायाणुकारः शशी ।
येऽपि त्वद्गमनानुसौरिगैतयस्तं राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥”

“मृग्यश्च दर्भाङ्गुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिसं समबोधयन्माम् ।
व्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्यामुत्पक्षमराजीनि विलोचनानि ॥”

पूर्वत्र पादत्रयार्थोऽनेकवाक्यार्थरूपश्चतुर्थपादार्थं हेतुत्वेनोपन्य-
स्तः । उत्तरत्र तु सम्बोधने व्यापारयन्त्य इति मृगीविशेषणत्वे-

तयोपनिबन्धनीयः । नोपनिबद्धस्येति । यथा आमुखे नैराकाङ्क्षप्रति-
भासादप्रतीतं पश्चात् पर्यालोचनया प्रतीयते, न तथा कर्तव्यमित्यर्थः ।
पूर्वत्रेति । यत्त्वन्नेत्रेत्यादौ । अत्र दैवे धर्मिण्यस्मदर्थसंबन्धिप्रियतमासादृश्य-
विनोदाक्षमत्वं धर्मः साध्यः, तत्र प्रियतमावयवसदृशानामिन्दीवरादीनां
मज्जनादिक्रिया हेतुः । सा च क्रिया दैवे धर्मिणि कर्तृभूतेऽवतिष्ठत इति
पक्षधर्मता । यः सदृशद्रव्याणि तिरस्करोति, स सादृश्यविनोदाक्षमः । यथा
कश्चिद् द्वेष्यजनस्येति व्याप्तिप्रदर्शनम् । दैवं च सदृशानीन्दीवरादीनि तिर-
स्करोतीत्युपसंहारः । तस्मात् सादृश्यविनोदाक्षममिति निगमनमित्येतत्सर्व-

१ 'सो भवेत् । म'. २ 'न यथा - य' ३ 'ग', ४ 'श', ५ 'यस्यमस्ते',
६ 'धे', ७ 'त्र य' क ग पाठ ८ 'य' ग. पाठ.

नानेकपदार्थो हेतुरुक्तः । एवमेकवाक्यार्थपदार्थगतत्वेन काव्य-
लिङ्गमुदाह्रियते । यथा—

“ मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवता-

स्तपः क्व वत्से ! क्व च तावकं वपुः ।

पदं सहेतु अमरस्य पेलवं

शिरीषपुष्पं न पुनः पतञ्जिनः ॥”

“ यद्विस्मयस्तिमितमस्तमितान्यभाव-

मानन्दमन्दममृतप्लवनादिवाभूत् ।

तत्सन्निधौ तदधुना हृदयं मदीय-

मङ्गारञ्जुम्बितमिव कथमानमास्ते ॥”

पूर्वत्र वरप्राप्तिहेतुभूततपोनिषेधे मनीषिता इति वाक्यार्थभूतो

मर्थसामर्थ्यादवसीयते, न तु शब्दत इति तर्कवैलक्षण्यम् । अनेकपदार्थ
इति । व्यापारयन्त्यो दिशीत्यादिपदपञ्चकप्रतिपादितं मृगीलक्षणधर्मिगतत्वेन
संशोधनप्रयोजकत्वं साध्यं, तत्र हेतुर्विशिष्टलोचनव्यापारणं, तस्य च कर्तुंभू-
तासु मृगीषु वृत्तेः पक्षधर्मत्वमस्त्येव । संशोधनविशेषोचनव्यापारणयोः साध्य-
साधनयोर्व्याप्तिरदेशिकसंशोधयितरि देशिके मुग्रहैवेति व्याख्यादयः पूर्ववदार्थाः,
न तु शब्दा इति तर्कवैलक्षण्यम् । पूर्वत्रेत्यादि । तपः क्व वत्से ! क्व च
तावकं वपुरिति प्रतिपादितस्य पार्वतीलक्षणधर्मिगतस्य तपोनिषेधविषयत्वा-
त्पनः सान्यस्य निजगृहसन्निहिताभिमतदेवताकत्वं मनीषिताः सन्ति गृहेषु

हेतुनिर्दिष्टः । उत्तरत्र पुनरस्तमितान्यभावमित्यत्र विस्मयस्तिमितमिति विशेषणद्वारेण पदार्थः ॥

साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ॥ ५८ ॥

यत्र शब्दवृत्तेन पक्षधर्मतान्वयव्यतिरेकवत् साधनं साध्यप्रतीतये निर्दिश्यते, सोऽनुमानालङ्कारः । विच्छित्तिविशेषाश्चात्रार्थादाश्रयणीयः । अन्यथा तर्कानुमानात् किं वैलक्षण्यम् । उदाहरणं—

“यथा रन्ध्रं व्योम्नश्चलजलदधूमः स्थगयति
स्फुलिङ्गानां रूपं दधति च यथा कीटमणयः ।
यथा विचुञ्ज्वालोल्लसनपरिपिङ्गाश्च ककुभ-
स्तथा मन्ये लम्ः पथिकतरूपण्डे स्मरदवः ॥”

अत्र धूमस्फुलिङ्गकपिलद्रिक्त्वानि बह्विलिङ्गानि त्रिरूपत्वाद् द्व-
वशब्दप्रतिपादितं बहिर् गमयन्तित्वनुमानम् । रूपकमूलत्वेनाल-

देवता इत्येकवाक्यार्थात्मकं साधनम् । तयोश्च त्वाप्यादयः पूर्ववद् द्रष्टव्याः ॥

पक्षधर्मतेत्यादि । पक्षधर्मता च सिमाधयिपितधर्मविशिष्टे धर्मिणि वृत्तिः ।
अन्वयः स्वान्वये साव्यान्वयः । व्यतिरेकः साध्यव्यतिरेके स्वव्यतिरेकः ।
एतद्विस्तयवत् । अर्थादिति । काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वसंभवात् । अन्यथा
निच्छित्तिविशेषानाश्रयणे । त्रिरूपत्वादिति । पक्षधर्मत्वं, मपक्षे मत्त्वं,

ङ्कारान्तरगर्भाकारेण विच्छित्त्याश्रयणात् तर्कानुमानवैलक्षण्यम् ।
कचिच्च शुद्धमपि भवति । यथा—

“यत्रैता लहरीचलां चलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत् तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मरपृशो मार्गणाः ।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सैदासां स्मरः ॥”

अत्र योषितां भ्रूव्यापारेण मार्गणपतनं स्मरपुरोगामित्वे साध्ये-
ऽनलङ्कृतमेव साधनमिति शुद्धमनुमानम् । प्रौढोक्तिमात्रनि-
ष्पन्नार्थनिष्ठत्वेन च विच्छित्तिविशेषाश्रयणाच्चारुत्वम् । अयमत्र
पिण्डार्थः— इहारित प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । अस्ति च समर्थ्य-
समर्थकभावः । तत्राप्रतीतप्रत्यायने प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । प्र-

विपक्षाद् व्यावृत्तिरिति त्रीणि रूपाणि । जलदधूम इत्यादिरूपकवशाद्दुत्थित-
त्वेनानुमानस्य तन्मूलत्वम् । शुद्धम् अलङ्कारान्तरासङ्गीर्णम् । स्मरपुरोगामित्वे
इति । योषितां पुरः स्मरगमन इत्यर्थः । ननु यद्यत्रालङ्कारान्तरस्थानवतरः,
तत् कथं तर्कानुमानवैलक्षण्यमत आह—प्रौढोक्तीति । योषिद्भ्रूव्यापारविपरी-
कृतस्य रागो वर्धत इत्येतावदेव लोके गम्भवति, न तु स्मरमार्गणपतनम्,
अदृष्टत्वात् । एवमेव कुण्डलितकोदण्डस्य स्मरस्य धावनमप्यसम्भवि । अतः
साध्यसाधनयोरुभयोरपि कविनिबद्धस्य प्रतिभामात्रनिर्वृत्तत्वात् प्रौढोक्तिमात्र-
निष्पन्नत्वम् । अर्थान्तरन्यासकाव्यलिङ्गानुमानानां हेतुहेतुमद्भावावलम्बनेन
प्रवृत्तावविशिष्टायामपि विशेषं दर्शयितुमाह— अयमचेति । प्रत्याय्यप्रत्यायक-

तीतसमर्थने तु समर्थ्यसमर्थकभावः । तत्र प्रत्याय्यप्रत्यायकभा-
वेऽनुमानम् । समर्थ्यसमर्थकभावे तु यत्र पदार्थो हेतुस्तत्र हे-
तुत्वेनोपादाने

“नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः”

इत्यादाविव न कश्चिदलङ्कारः । यत्र तूपात्तस्य हेतुत्वं यथोदा-
हृते विषये ‘मृग्यश्च दर्भाङ्कुरनिर्व्यपेक्षाः’ इत्यादौ, तत्रैव का-
व्यलिङ्गम् । यत्र तु वाक्यार्थस्य हेतुत्वं, तत्र हेतुत्वप्रतिपादकम-
न्तरेण हेतुत्वेनोपन्यासे काव्यलिङ्गमेव । तदस्थत्वेनोपन्यस्तस्यै
तु हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः । एवञ्चास्यां प्रक्रियायां कार्यकारणयो-
र्वाक्यार्थयोर्हेतुत्वे काव्यलिङ्गमेव पर्यवस्यति । समर्थ्यवाक्यार्थस्य
सापेक्षत्वात् तादस्थ्याभावात् । ततश्च सामान्यविशेषभाव एवा-
र्थान्तरन्यासस्य विषयः । यत् पुनरर्थान्तरन्यासस्य कार्यकारण-

समर्थ्यसमर्थकभावयोः प्रत्याय्यं समर्थ्यं च हेतुमात्, प्रत्यायकः समर्थकश्च हेतुः ।
अप्रतीतप्रतीतविषयत्वेन प्रत्यायनसमर्थनयोर्भेदात् प्रत्याय्यप्रत्यायकसमर्थ्य-
समर्थकभावयोर्भेदः । उपात्तस्य विशेषणद्वारा मृग्यश्चेत्यादौ व्यापारयन्त्य
इत्यस्य । तत्रैवेत्येवकारेण हेतुत्वेनोपादानं व्यवच्छिनत्ति । हेतुत्वेनोपन्यासे
सापेक्षत्वेन निर्देशे । तदस्थत्वेन निरपेक्षत्वेन । एवञ्चेति । काव्यलिङ्गार्था-
न्तरन्यासयोर्व्यवस्थितविषयत्वे । कार्यकारणेति । ‘सहसा विदधीते’त्यादौ

गतत्वेन समर्थकत्वमुक्तं, तदुक्तलक्षणं काव्यलिङ्गमनाश्रित्य, तद्विषयत्वेन लक्षणान्तरस्यौद्भेदाश्रितत्वात् । उक्तलक्षणाश्रयणे तु 'यत्त्वन्नेत्रे'ति विविक्तो विषयः काव्यलिङ्गस्वार्थान्तरन्यासाद् दर्शित इति कार्यकारणयोः समर्थ्यसमर्थकत्वमर्थान्तरन्यासे पूर्वं दर्शितमितीयं गमनिकाश्रयितव्या ॥

एवं तर्कन्यायमूलमलङ्कारद्वयैमिह प्रतिपादितम् । अधुना वाक्यन्यायमूला अलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र —

उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ॥ ५९ ॥

ऊर्ध्वं निर्दिष्टा उद्दिष्टाः । पश्चान्निर्देशोऽनुनिर्देशः । स चार्थादर्थान्तरगतः । सम्बन्धश्चात्र सामर्थ्यात् प्रतीयते । ऊर्ध्वं

'पृथ्वि ! स्थिरीभवे'त्वादौ च । उक्तलक्षणं हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे इत्येवंरूपम् । तद्विषयत्वेन काव्यलिङ्गविषयत्वेन । लक्षणान्तरस्य प्रत्याख्यप्रत्यायकभावविषय-हेतुत्वात्मनः । यदुक्तं —

“श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।

हेतुतां प्रतिषेधेत् काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥”

इति । विविक्तो विषय इति । कार्यकारणभावप्रतीतिज्ञान्यो ज्ञाप्यज्ञापकभाव-मात्रोपलक्षितः ॥

वाक्यन्यायो भीर्मान्यायः । ऊर्ध्वं निर्दिष्टाः प्रथमं निर्दिष्टा इत्यर्थः । अर्थादिति । प्रथमनिर्दिष्टानामेव पश्चान्निर्देशे परिणरुक्त्यप्रमत्तात् । अनुनिर्देशो नामैकैकस्मिन् पदार्थे एकैकसंसर्गव्यापनम् । सम्बन्धश्चेति । प्रथमनिर्दिष्टानां पश्चादर्थान्तरनिर्देश इतीयत्युच्यमाने वाक्यस्यामंत्रद्वार्थताप्रमत्तात्, अत्र प्र-

निर्दिष्टानामर्थानां पश्चान्निर्दिष्टैरर्थैः क्रमेण सम्बन्धे यथासङ्ख्य-
मिति वाक्यार्थः । अन्ये त्विममलङ्कारं क्रमसंज्ञयाभिदधिरे ।
तच्च यथासंख्यं शाब्दमार्थं चेति द्विधा । शाब्दं यत्रासमस्तानां
पदानामसमस्तैरेव पदैरर्थद्वारकः सम्बन्धः, तत्र, क्रमसंबन्धस्या-
तिरोहितस्य प्रत्येयत्वात् । आर्थं तु यत्र समासः क्रियते, तत्र,
समुदायस्य समुदायेन सह सम्बन्धस्य शाब्दत्वाद्, अर्थानुगुण्य-
पर्यालोचनेनै त्ववयवगतः क्रमसम्बन्धः प्रतीयते । ततोऽत्र यथा-
संख्यस्यार्थत्वम् । आर्थस्योदाहरणं —

“लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे लागिनां

देव ! त्वय्यवनीभरक्षममुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥”

अत्र लावण्यौकस्त्वप्रभृतीनामिन्द्रादिभिः क्रमसम्बन्धस्याव्यव-

थमनिर्दिष्टसम्बन्धन्तरनिर्देश इति प्रतीतेः । वाक्यार्थ इति । सूत्रस्येति शेषः ।
संख्यापलक्षितक्रमानतिक्रमेण पदार्थान्वयप्रतीतिरस्य यथासंख्यत्वम् । पदाना-
मर्थं प्रति गुणभावेन मिथः सम्बन्धाभावादर्थद्वारक इत्युक्तम् । अतिरोहितस्ये-
ति । समुदायसम्बन्धप्रतीतावनुपक्षिणैः शब्दैरेव प्रत्याप्यत्वादित्यर्थः । अर्थानु-
गुण्यमि ? ण्ये)ति । अवयवसंबन्धमन्तरेण समुदायसम्बन्धानुपपत्तेः । क्रम-
सम्बन्धस्याव्यवहितत्वेनेति । क्रमपूर्वकस्याक्षेप्याक्षेपकभावलक्षणस्य सम्ब-

१. 'न्यो', २. नामेव प', ३. 'गमप', ४. 'ना', ५. 'तेनान', ६. 'क्ष
यथा — ल', ७. 'क.प्र' क ख. पाठः. ८. 'दार्थाना' ख. पाठः ९. 'यप्र', ख. ग.
पाठः.

हितत्वेन प्रतीतेः शाब्दं यथासंख्यम् । द्वितीयस्य यथा —

“कज्जलहिमकनकरुचः सुपर्णवृपहंसवाहनाः शं वः ।
जलनिधिगिरिकमलस्था हरिहरकमलासना ददतु ॥”

अत्र कज्जलादीनां सुपर्णादिभिः संबन्धानां जलनिध्यादिभिः सं-

न्धस्य सम्बन्धान्तरप्रतीत्यव्यवधानेन प्रतीतेः । सूत्रे उद्दिष्टनामिति बहुवचन-
निर्देशात् क्रमविषयाणां बहुत्वं विवक्षितम् । तच्च बहुत्वं बहूनां बहुभिः
सहैकवारं द्वयोर्द्वान्यां द्वित्रगुणत्वादिरूपेणासकृद् वा क्रमोपनिबन्धे भवति ।
तदुक्तं —

“तद् द्विगुण त्रिगुणं वा बहुपृष्टिषु जायते रम्यम् ।
यत् तेषु यथैव तयोर्द्वयोस्तु बहुशो निबन्धीयात् ॥”

इति । अत्र रम्यमित्यनेन शोभातिशयहेतुत्वं द्विगुणैत्वादावुच्यते, न त्वेक-
गुणत्वेऽनलङ्कारता । अन्यथो लावण्यौकसीत्यादेरुद्धटादाहरणस्य च

“मृणालहंसपद्मानि बाहुचङ्गमणाननैः ।

निर्जयन्त्यानया व्यक्तं नलिन्यः सकला जिताः ॥”

इत्यस्यानलङ्कारत्वप्रसङ्गात् । तत्र लावण्यौकसीत्यादौ बहूनामेकवा(र)मुपनि-
बन्धः । द्वयोर्बहुशः क्रमसम्बन्धो यथा —

प्रणयिसुभटश्लाघ्ये दानाम्बुशाश्रवशोणित-

स्त्रपितककुभौ दूरावजातकर्णधनञ्जये ।

विहितजनतायोगक्षेमे परां यदुभूपते !

भवति भजतः काष्ठामौदार्यविक्रमसंपदौ ॥

कज्जलेत्यादावुभयमप्यस्तीत्याह — अत्र कज्जलादीनामित्यादि । कज्जला-
दीनां त्रयाणां सुपर्णादिभिरेकः क्रमसम्बन्धः, जलनिध्यादिभिर्द्वितीयः, हरि-

१. 'रव्य' रा. ग पाठ. २. 'य य' क. ल. पाठ. ३. 'लादा', ४. 'या वा ला'
ण. पाठः.

बन्धे हरिप्रभृतिभिः संबन्धः श्रुत्या समुदायनिष्ठः प्रतीयते । अर्थानुगमानुसरणेन त्ववयवानां क्रमसम्बन्धावगतिरित्यर्थं यथासंख्यम् ॥

एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ॥ ६० ॥

क्रमप्रस्तावादिदमुच्यते । एकमाधेयमनेकस्मिन्नाधारे यत्प्रतिष्ठति, स एकः पर्यायः । नन्वेकमनेकगोचरमिति प्रागुक्तेन लक्षणेन विशेषालङ्कारोऽत्रोक्तः । तत् किमर्थमिदमुच्यते इत्याशङ्क्योक्तं — क्रमेणेति । इह च क्रमप्रतिपादनाद् अर्थात् तत्र यौगपद्यप्रतीतिः । तेनास्य ततो विविक्तविषयत्वम् । तथा

प्रभृतिभिस्तृतीय इति त्रिगु(ण)त्वम् । श्रुत्या शब्दवृत्तेन । समुदायनिष्ठ इति । कञ्जलहिमकनकरुक्त्वलक्षणस्य धर्मसमुदायस्य हरिहरचतुराननरूपेण धर्मिसमुदायेनै सम्बन्धोऽव्यवहितः प्रतीयते । अर्थानुगमेति । समुदायसम्बन्धस्य समुदायिसम्बन्धमन्तरेणाघटनात् कञ्जलरुक्त्वादीनां सर्वेषां धर्माणां मियो विरुद्धत्वेन सर्वेषु हरिप्रभृतिषु धर्मिष्वसम्भवाच्चैकैकस्यैकैकेन सम्बन्धे कर्तव्ये संख्याक्रमानतिक्रमेण प्रथमस्य प्रथमेनेत्यादिः सम्बन्धः प्रतीयत इत्यर्थत्वम् ॥

एकमित्यादि । एकस्य क्रमवाननेकसम्बन्धः पर्यायस्य सामान्यलक्षणम् । यथासंख्यानन्तरं पर्यायस्य लक्षणे क्रमप्रस्तावादिति हेतुनिर्देशः । विशेषालङ्कार इति द्वितीयो भेदो निर्दिश्यते । विशेषे क्रमस्य को निवारक इत्याशङ्क्याह — इह चेति । अस्य पर्यायस्य । ततः विशेषात् । एतदर्थमेव द्वितीयविशेषोदाहरणस्य 'प्रासादे मे'त्यादेर्व्याख्याने युगपदवस्थानभि-

एकस्मिन्नाधारेऽनेकमाधेयं यत् तिष्ठति. स द्वितीयः पर्यायः ।
 नन्वत्र समुच्चयालङ्कारो वक्ष्यत इत्येतदर्थमपि क्रमेणेति
 योज्यम् । अत एव 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चय' इति समुच्चय-
 लक्षणे यौगपद्यग्रहणम् । अत एव क्रमाश्रयणात् पर्याय इत्य-
 न्वर्थमभिधानम् । विनिमयाभावात् परिवृत्तिवैलक्षण्यम् ।
 तस्यां हि विनिमयो लक्षणत्वेन वक्ष्यते । तत्रानेकोऽसंहतरूपः
 संहतरूपश्चेति द्विविधः । तत्र द्वैविध्यमाधाराधेयगतमिति चत्वारोऽस्य भेदाः । क्रमेणोदाहरणं —

“ नन्वाश्रयस्थितिरियं तत्र कालकूट !

केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।

त्युक्तम् । एतदर्थमपीति । अपिशब्देन द्वितीयपर्यायेऽपि क्रमेणेत्येतलक्षणागुप्त-
 वैशित्येन घटनीयमित्याह । अत एव पर्यायव्यावृत्तिहेतौरेव । अन्वर्थमिति ।
 यौगपद्याभावलक्षणस्यार्थस्यानुगमात् । नन्वत्र कस्यचिदपगमे कस्यचिदुप-
 गमो भवति । परिवृत्तावपि 'किमित्यपास्ये'त्यादावाभरणस्य बल्कलादीनामने-
 केपामाधेयानां पार्वतीलक्षण एकस्मिन्नाधारे क्रमेण वृत्तिर्दृश्यते । तदस्य
 तस्या. को भेद इत्याशङ्क्याह — विनिमयाभावादिति । विनिमयो नाम
 कस्यचित् परित्यागेन कस्यचित् स्वीकारः । तत्र च 'निशास्त्रि'त्यादावभि-
 सारिकादिपरित्यागेन शिवादिस्वीकार इत्येवंरूपस्यार्थस्याविवक्षितत्वाद् वि-
 निमयाभावः । अनेकः आधाराधेयलक्षणः । एषां चासंहतसंहतत्वे उपात्त-
 व्यवशेषाधाराधेयत्वव्यतिरेकेणैकोपाध्यनवच्छेदावच्छेदाभ्यां द्रष्टव्ये । आधा-
 राधेयगतमिति । प्रथमे पर्याये आधारगतं द्वितीये आधेयगतम् । आश्रयस्थि-
 तिराश्रयमर्यादा । उत्तरोत्तरविशिष्टपदा यथोत्तरविशिष्टस्थाना । अत्र हृदयक-

प्रागर्णवस्य हृदये वृपलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥”

“निसृष्टरागादधरान्निवर्तितः
स्तनाङ्गरागाखणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तथा करः ॥”

“निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
यः सञ्चरोऽभूद्भिसारिकाणाम् ।
नदन्मुखोल्काविचितामिपामिः
स वाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥”

“यत्रैव मुग्धेति कृशोदरीति
प्रियेति कान्तेति महोत्सवोऽभूत् ।
तत्रैव दैवाद् वदने मदीये
पत्नीति भार्येति गिरश्वरन्ति ॥”

अत्र कालकूटमेकमनेकरिमन्नसंहते आश्रये क्रमेण स्थितिमन्नि-

ष्ठवाचामुपर्युपरि वृत्तित्वादुत्तरोत्तरवैशिष्ट्यम् । निसृष्टरागादित्यादि । एतत् परि-
वृत्त्युदाहरणत्वेन दर्शयतो भामहोद्भटस्यास्य च विनिमयविवक्षाविवक्षे प्रयो-
जिके । असंहत इति । कालकूटाधारस्वयतिरेकेणैकोपाविकोडीकाराभावाद्गु-
दयकण्ठवाचामसंहतत्वम् । क्रमेण स्थितिमदिति । प्रागथाधुनाशब्दैः क्रमस्याव-

बद्धम् । करश्चैकोऽनेकस्मिन् संहते क्रमवान् । अधरक-
न्दुकयोर्निवृत्त्यपादानतया संहतत्वेन स्थितत्वात् । अभिसा-
रिकाः शिवाश्चानेकस्यभावा असंहतरूपा एकस्मिन्नाश्रये राज-
पथे क्रमवर्तिन्यः । वदने चैकस्मिन्नाश्रये मुग्धत्वादिवर्गः पत्नी-
त्वादिवर्गश्च वर्गत्वादेव संहतरूपोऽनेकः क्रमवानुपनिबद्धः ।

समन्यूनाधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः प-
रिवृत्तिः ॥ ६१ ॥

विनिमयोऽत्र किञ्चित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानम् । समेन
तुल्यगुणेन त्यज्यमानेन तादृशरथैवादानम् । तथाधिकेनोत्कृ-
ष्टगुणेन दीयमानेन न्यूनस्य हीनगुणस्य परिग्रहणम् । एवं
न्यूनेन हीनगुणेन त्यज्यमानेनाधिकस्योत्कृष्टगुणस्य स्वीकारः ।
तदेपा त्रिप्रकारा परिवृत्तिः । क्रमप्रतिभाससंभवात् पर्यायानन्त-
रमस्या लक्षणम् । समपरिवृत्तिर्यथा—

गमितत्वात् । निवृत्त्यपादानतयेति । करधारत्वमन्तरेणापि निवृत्त्यपादानत्वल-
क्षणैकोपाध्यवच्छिन्नत्वात् । एकस्य च करस्य युगपदधरकन्दुकयोरेवस्थानासंभ-
वात् क्रमस्थितिः । अनेकस्वभावा इत्यसंहतरूपत्वे हेतुकथनम् । शिवानामभि-
सारिकाणां चाधेयानां राजपथाधारत्वमन्तरेणैकोपाध्यवच्छेदाभावादसंहतत्वम् ।
वर्गत्वादेवेति । वर्गत्वं चानुरागविरागप्रयुक्तत्वात् ॥

समेत्यादि । विनिमयः परिवृत्तिरिति सामान्यलक्षणम् । समेत्यादिना
भेदनिर्देशः । संख्याप्रयुक्तं साम्यादि नेह विवक्षितम्, अपितु गुणप्रयुक्तमिति
दर्शयितुं रगाधिकन्यूनशब्दानां तुल्यगुणेत्यादिना व्याख्यानम् । क्रमप्रति-

“उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।

हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥”

अत्रोरोयशसोस्तुल्यगुणत्वम् । अधिकपरिवृत्तिर्यथा —

“किमित्यपास्याभरणानि यौवने

धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम् ।

वद प्रदोषेषु विकीर्णतारका

विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥”

अत्रोत्कृष्टगुणैराभरणैर्न्यूनगुणस्य वल्कलस्य परिवृत्तिः । न्यूनपरिवृत्तिर्यथा—

“तस्य हि प्रवचसो जटायुषः

स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना ।

येन जर्जरकलेवरव्ययात्

कीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः ॥”

अत्र कलेवरेण न्यूनगुणेन यशस उत्कृष्टगुणस्य विनिमयः ।

भाससम्भवादिति । एतच्च विनिमयाभावादित्यस्य व्याख्यानावसरे दर्शितम् ।
उरो दत्त्वेत्यादि । अत्र यद्यप्युदोदानेनोत्साहो लक्ष्यते । स चोत्साहो यशो-
धिगम उपायः । तथाप्यभिधेयपक्षोपादानापेक्षया परिवृत्तिर्द्रष्टव्या । उरोयश-
सोश्च जयश्रीसाधकत्वंतत्साधकत्वान्यां (?) तुल्यगुणत्वम् । किमितीत्यादि ।
यौवन इत्यनेनाभरणानामानुगुण्यादुत्कृष्टगुणत्वं, वार्धकशोभित्वनेन वल्कलस्य
यौवनानौचित्यद्वारा न्यूनगुणत्वं च व्यज्यते । तस्य हीत्यादि । अत्र जर्जे-

“दृष्ट्वा दर्शनमेते मत्प्राणा वरतनु ! त्वया क्रीताः ।

किं त्वपहरसि मनो यद्ददासि रणरणकमेतदसत् ॥”

अत्र पूर्वार्धे समपरिवृत्तिः । उत्तरार्धे न्यूनपरिवृत्तिः ॥

एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसङ्ख्या ॥ ६२ ॥

एकानेकप्रस्तावादिह वचनम् । एकं वस्तु यदानेकत्र युगपत् सम्भाव्यते, तदा तस्यैकत्र द्वितीयादिपरिहारेण नियमनं परिसङ्ख्या । परि वर्जनेन कुत्रचित् सङ्ख्यां वर्णनीयत्वेन गणनं परिसङ्ख्या । सा चैषा प्रश्नपूर्विका तदन्यथा चेति प्रथमं द्विधा । प्रत्येकं च परिवर्जनीयस्य शाब्दत्वार्थत्वाभ्यां द्वैविध्यमिति चतुष्प्रभेदा परिसङ्ख्या । क्रमेण यथा—

“किं भूपणं सुदृढमत्र वैशो न रत्नं

किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषाः ।

त्यनेन कलेवरस्य इन्दुकिरणोज्ज्वलमित्यनेन यदासक्ष न्यूनाधिकगुणत्वे व्यज्येते । समपरिवृत्तिरिति । दर्शनम्य प्राणानां च कामिनस्तुल्यत्वेनाभिमतत्वात् तुल्यगुणत्वम् । न्यूनपरिवृत्तिरिति । रणरणकेन मनसः परिवृत्तेः ॥

प्राप्ताविति । रागादिना प्रमाणान्तरेण वा । एकानेकप्रस्तावाविति । पर्याये एकमनेकस्मिन्निति निर्देशान् । वस्तु गुणादिरूपम् । द्वितीयादिपरिहारेण द्वितीयादिवर्जनेन । परि वर्जने (न इ?नेने)ति । ‘अपरी वर्जने’ (१.४.८८) इत्युक्त्वात् । संख्यामिति संख्याशब्दार्थमाह । सम्पूर्वात् ख्यातेर्भाष्येऽपि संख्येति रूपं, न त्वेकत्वादिवाचिच्चत् करण इत्यर्थः । किं भूपणमित्यादि । अत्र प्रथम-

किं चक्षुरप्रतिहतं धिपणा न नेत्रं
जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥”

“किमासेव्यं पुंसां सत्रिधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते सेव्यं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमापाद्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधिविमुक्त्यै प्रभवति ॥”

“भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥”

“कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागरस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥”

विका शब्दवर्जनीया परिसंख्या । अत्र यशःप्रभृतौ रवादौ चानेकत्र युगपत्
प्राप्तं सुदृढत्वादिविशिष्टभूपणत्वादि यशःप्रभृतौ नियम्यते । यशोधिपणयोर्भू-
पणचक्षुष्रे उपचरिते विज्ञेये । किमासेव्यमित्यादि । इयं प्रश्नपूर्विकैवार्थ(प-
रि?)वर्जनीया परिसंख्या । आर्धानि च वर्जनीयानि नगरादिस्त्र्यादिविषयो
धनादिरामणीयकादिश्च, अथवा पुराणादिप्रमाणान्तरेण सेव्यादित्वेन प्रस-
क्तानि वैशिष्ट्यातिशयलिङ्गगद्गासमीपापेक्षया निरूप्यानि पुण्यदेशान्तरादीनि ।
भक्तिर्भव इत्यादि । इयमप्रश्नपूर्विका शब्दवर्जनीया । कौटिल्येत्यादि ।
इयमप्रश्नपूर्विकैवार्थवर्जनीया मनश्चात्रार्थं वर्जनीयम् । अत्र च कचादिमत-
स्य कौटिल्यस्य मनोगतस्य च भेदेऽप्यभेदाध्यवसायादिकञ्चम् । ननु व्यव-
च्छेद्ये शब्देनानिर्दिष्टे उपात्तस्य स्वरूपकथनमात्रपरता प्रतीयेत, न त्वित-

अत्र चालौकिकं वस्तु गृह्यमाणं वस्त्वन्तरव्यवच्छेदे पर्यवस्यती-
ति व्यवच्छेद्यं वस्त्वन्तरं शाब्दमार्थं चेति नियमाभावः । अलौ-
किकत्वाभिप्रायेणैव क्वचित् प्रश्नपूर्वकं ग्रहणम् ।

“ विलङ्घयन्ति श्रुतिवर्त्म यस्यां
लीलावतीनां नयनोत्पलानि ।

विभर्ति यस्यामपि वक्रिमाण-
भेको महाकालजटार्धचन्द्रः ॥ ”

तथा 'चित्रकर्ममु वर्णसङ्करो यतिषु दण्डग्रहणानि' इत्यादौ
श्लेषसंपृक्तत्वमस्या अत्यन्तचारुत्वनिबन्धनम् । अत्र च नियम-

रव्यवच्छेदः । अत आह — अत्र चेति । तद्धर्मयोगित्वेन लो-
प्रसिद्धेषु वस्तुषु सत्स्वप्नप्रसिद्धवस्तुपादानं प्रसिद्धस्य वस्तुनस्तेद्धर्मयोगित-
व्युदासे पर्यवस्यतीति व्यवच्छेद्यं वस्तु शब्देनावश्यं निर्दोष्टव्यमिति न निय-
इत्यर्थः । अलौकिकेति । रत्नानां भूषणत्वेन सकलजगत्प्रसिद्धत्वेऽपि ि-
भूषणमिति प्रष्टुरलौकिकं भूषणं किमित्यभिप्रायः । तद्वशाच्च क्वचित् परिसं-
ख्याविशेषे प्रश्नपूर्वकत्वम् । अथवा यदि व्यवच्छेद्यमर्थसामर्थ्याद्ब्रवीयते ।
तदा मतार्थत्वाच्छब्देनानुपादेयमिति शाब्दत्वं विरुध्यते । अथ शब्देनापादेयं,
तदार्थत्वं न घटत इत्याशङ्क्याह — अत्र चेति । तद्धर्मयोगित्वेन लोकमिदेषु
वस्तुषु सत्स्वप्नलौकिकवस्तुग्रहणार्हाकिर्नवस्तुव्यवच्छेदः पर्यवमानवृत्त्या
लभ्यते, न तु साक्षादिति व्यवच्छेद्यस्य माक्षादवगत्यपेक्षायां शाब्दत्वं, यथा-
कथमिदप्यवगत्यपेक्षायामाधेत्वमिति शाब्दार्थत्वयोर्न नियम इत्यर्थः । श्लेष-
सम्पृक्तत्वमिति । श्रुतिवर्त्मादिशब्दानां कर्णमार्गादिशब्देदमर्थादादिलक्षणार्थद्वय-

१. 'स्तसद्', २. 'द्व' न घटतः. ३. 'नेति', ४. 'शास्त्रिणां', ५. 'द्वेषि'
६. पाठः. ६. 'व्य' न घटत

रिसंख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय
नियमनं परिसंख्येति सामानाधिकरण्येनोक्तिः । अत एवात्र
पाक्षिकैप्राप्तिरपि स्वीक्रियत इति युगपत् सम्भावनं प्रायिकम् ॥

दण्डापूपिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिः ॥ ६३ ॥

दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका । 'द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च'
(५. १. १३३) इति वुञ् । पृषोदरादित्वाद् वृद्धभावः । यथा
अहमहमिकेत्यादाविति केचित् । अन्ये तु दण्डापूपौ विद्येते
यस्यां नीतौ सा दण्डापूपिका नीतिः । एवमहं शक्तोऽहं श-
क्तोऽस्यामित्यहमहमिकेति मत्वर्थीयष्ठमित्याहुः । अपरे तु दण्डा-
पूपाविव दण्डापूपिकेति 'इवे प्रतिकृतौ' (५. ३. ९६) इति कनं

वाचित्वात् । एतानि चोदाहरणान्यग्रशपूर्वाग्यार्थवर्जनीयानि च । आर्थश्च
वर्जनीयो नगरवासी जनः । वाक्यवित्प्रसिद्धमिति । 'नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्नो परिसंख्ये'त्येवंरूपम् । अत एवात्रेति । नियमपरिसं-
ख्ययोर्मदस्याविवक्षितत्वात् । अत्र परिसंख्यायाम् । प्रायिकमिति । 'किमा-
सेव्यमि'त्यादौ नगरादिसेवादौ द्युसरित्सविवसेवादरेप्राप्तत्वात् पक्षप्राप्तत्वेन
युगपत् प्राप्यभावेऽपि 'किं भूषणमि'त्यादिवहुतरविषयगतत्वेन दृष्टत्वात् पूर्वं
युगपत् सम्भावनमुक्तमित्यर्थः ॥

पृषोदरादित्वादिति । आदिशब्दस्य प्रकारवाचित्वाद् दण्डापूपि-
काशब्दस्य पृषोदरादित्वे सति वुञो नित्वात् प्राप्ताया वृद्धेरभावः । द-
ण्डापूपावित्यादि । अर्थान्तरनिवृत्तौ न्यायसाम्यादर्थान्तरापतनलक्षणायां
यस्यां नीतौ दण्डापूपौ निदर्शनत्वेन विद्येते । मत्वर्थीयष्ठमिति । 'अत
इनिठनौ' (५. २. ११५) इति विहितः । 'इवे प्रतिकृतावित्'त्येतदधिकार-

वर्णयन्ति । अत्र हि मूर्षिककर्तृकेण दण्डभक्षणेन तत्सहभाव्य-
 पूषभक्षणमर्थात् सिद्धम् । एष न्यायो दण्डापूपिकाशब्देनोच्यते ।
 ततश्च यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्थादापतितं, तद्वत् कस्य-
 चिदर्थस्य निष्पत्तौ सामर्थ्यात् समानन्यायत्वलक्षणाद् यदर्था-
 न्तरमापतति, सार्थापत्तिः । न चेदमनुमानं, समानन्यायस्य
 सम्बन्धरूपत्वाभावात् । असम्बन्धे चानुमानानुत्थानम् । अ-
 र्थापत्तिश्च वाक्यविदां न्याय इति तद्वयेनेहाभिधानम् । इयं च
 द्विविधा । प्राकरणिकाद्प्राकरणिकस्यार्थस्यापतने एकः प्रकारः ।
 अप्राकरणिकात् प्राकरणिकस्यार्थादापतने द्वितीयः । आद्यो
 यथा —

“पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्रः-

दगमयददिसुतासमागमोत्कः ।

कमपरमवशं न विप्रकुर्यु-

विभुमपि तं यदभी नृशान्ति भावाः ॥”

प्रदर्शनपरम्, अप्रतिकृतित्वात्नेन प्राप्त्यभावात् । दण्डापूपिकाशब्दः कस्य-
 चिद् दण्डापूपसदृशस्य नीतिविशेषस्य संज्ञेत्युत्तरसूत्रेण ‘संज्ञायां क्व’ (५.
 ३. ७५) इत्यनेन कनो विधिरभिप्रेतः । अर्थादापत्तिमिति । मूर्षिककर्तृत्व-
 लक्षणात् । समानन्यायत्वलक्षणात् समानन्यायत्वरूपात् । यदर्थान्तरमित्यत्र
 यच्छब्देनार्थान्तरावतलक्षणो वाक्यार्थः परामृश्यते । असम्बन्धे चेति ।
 लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्यत्वापकभावलक्षणसम्बन्धपूर्वकत्वादानुमानस्य । इह वाक्य-

अत्र विभुवृत्तान्तः प्राकरणिक इतरजनवृत्तान्तमप्राकरणिकम-
र्थादाक्षिपति । द्वितीयो यथा —

“धृतघनुपि बौहुशालिनि शैला न नमन्ति यत् तदाश्चर्यम् ।
रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु ॥”

अत्र शैलवृत्तान्तोऽप्राकरणिको रिपुवृत्तान्तं प्राकरणिकमर्थादागू-
रयति । क्वचिच्च^३ न्यायसाम्यस्य निमित्तं श्लेषेण निर्दिश्यते ।
यथा —

“अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः ।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वांमरगुरो-
विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी ॥”

अत्र विधौ वक्र इति श्लिष्टम् । अप्राकरणिकाच्च स्थाणुवृत्ता-
न्तात् प्राकरणिकार्थापतनम् ॥

तुल्यबलविरोधो विकल्पः ॥ ६४ ॥

न्यायमूलालङ्कारमध्ये । विभुवृत्तान्तः पशुपतिवृत्तान्तः । आगूरयति, आक्षिप-
तीत्यर्थः । विधौ वक्र इति श्लिष्टमिति । विधौशब्दस्य वर्णश्लेषवशेनै वक्र-
भावलक्षणविशिष्टविधिचन्द्रमोलक्षणार्थद्वितयवाचित्वाद्, वक्रशब्दस्य प्राति-
कृत्यानाज्वरूपैर्द्वयार्थवृत्तित्वाच्च ॥

तुल्यबलेति । न खलु विरोधसद्भावमात्रे देवदत्तो गच्छति यज्ञ-

१. 'प्र', २. 'शर्वसा', ३. 'विन्वाय', ४. 'वे' क स पाठः, ५. 'न भा'
स. पाठः. ६. 'पवद्वयं' क. पाठः.

विरुद्धयोस्तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वात् तुल्यवलयेरेकत्र यु-
गपत् प्राप्तौ विरुद्धत्वादेव यौगपद्योसंभवे विकल्पः । औपम्य-
गर्भत्वाच्चात्र चारुत्वम् । यथा — 'नमयन्तु शिरांसि धनुषि
वा, कर्णपूरीक्रियन्तामाज्ञा मौव्यों वा' इत्यादि । अत्र प्रतिरा-
जकार्ये नमने शिरसां धनुषां च तुल्यप्रमाणविशिष्टत्वम् ।
सन्धिविग्रहौ चात्र क्रमेण तुल्ये प्रमाणे, प्रतिराजविषयत्वेन
स्पर्धया द्वयोरपि संभाव्यत्वात् । द्वौ चैमौ विरुद्धाविति नास्ति
तयोर्युगपत् प्रवृत्तिः । प्राप्नुवतश्च युगपत् प्रवृत्तिं प्रकारान्तर-
स्यात्रानाशङ्क्यत्वात् । ततश्च न्यायप्राप्तौ विकल्पः । नमनकृतं
च तयोः सादृश्यमित्यलङ्कारता । एवं कर्णपूरीक्रियन्तामित्यादौ

दत्तो न गच्छतीत्यादौ गमनागमनयोर्विषयधिकरण्ये विकल्पः, नापि स्ना-
याद् भुङ्क्षीत चेति स्नानभोजनयोरविरुद्धयोः सामानाधिकरण्येऽपि, नापि
च (न) हिंस्यात् सर्वा भूतानीति, अर्जापांमीयं पशुमालभेतेति हिंसानिषे-
धविध्योरेकविषयत्वे विरोधे च सत्यपि सामान्यविशेषविषयत्वेन दुर्बलप्रप-
लयोरित्यभिप्रायेणाह — विरुद्धयोरित्यादि । औपम्यगर्भत्वादिति । अत्र
वैवक्षिकमौपम्यं विवक्षितम् । शिरःप्रभृतीनां च धनुरादीनां च प्राकर-
णिकाप्राकरणिकत्वाभावात् । औपम्यगर्भत्वं चारुत्वाप्रस्तायादर्धलब्धमि-
त्याह — चारुत्वमिति । न ह्यौपम्याभावे गृह्णाति न गृह्णातीत्यादौ विक-
ल्पे सर्वोप्यलङ्कारता, चारुत्वाभावात् । नमन इति । नतिं प्रति प्रयोजक-
व्यापारे । प्रमाणयोस्तुल्यत्वमुपपादयति — प्रतिराजविषयत्वेनेति । प्रका-
रान्तरस्य सन्धिविग्रहव्यतिरिक्तस्य । एवं कर्णत्वादिति । प्रतिराजकार्यं कर्ण-
पूरीकरणे आज्ञानां मौव्यों च सन्धिविग्रहलक्षणतुल्यप्रमाणविशिष्टत्वाद्येति-

योजर्नायम् । औपम्यगर्भत्वाच्चात्र चारुत्वम् । क्वचिच्छ्लेषाव-
ष्टम्भेनाप्ययं दृश्यते । यथा —

“ भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीति हितप्राप्तये ।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥”

अत्र नेत्रे तनुर्वेति विकल्पः । उत्तमत्वाच्च तुल्यप्रमाणविशिष्ट-
त्वम् । न चात्र समुच्चये वाशब्दः । सम्भवन्त्यामपि गतौ महा-
कविव्यवहारैः प्रयोगाभावात् । ननु विरोधनिमित्तको विकल्पः ।
कथं चात्र विरोधः । नैतत् । तनुमध्ये नेत्रयोः प्रविष्टत्वात् तयोः
पृथगाभिधानमेव न कार्यम् । कृतं च सत् स्पर्धिभावं गमयति ।
स्पर्धिभावाच्च विरुद्धत्वम् । नेत्रे अथवा समस्तमेव शरीरनि-

दिशति । भक्तिप्रहेत्यादि । अत्र विशेषणानां शीनधीस्तुल्यरूपत्वात्पुंसकत्व-
स्त्रीत्वद्वित्वैकत्वविशिष्टार्थद्वयवाचित्वाच्च लिङ्गश्लेषो वचनश्लेषश्च । हितप्राप्तये
नीति, ईहितप्राप्तये नीता च । नेत्रपक्षे महानिधी इति पदच्छेदः । तनुपक्षे
महानिधिरिति । कुरुतामिति नेत्रपक्षे परस्मैपदं, तनुपक्षे आत्मनेपदम् । वाश-
ब्दस्य समुच्चयघातकत्वेऽसत्यपि हेत्यभावादत्र विकल्पो न युज्यत इति समु-
च्चयवादी प्रत्यवतिष्ठते— नन्विति । कथं चेति । यथैकं प्रति प्रणिपतन-
धनुराकर्षणयोः समावेशो न घटते, न तथा नेत्रतन्वोरिति भावः । न
कार्यमिति । पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । कृतं च सदिति । अपौनरुक्त्याय तनुल्य-

त्यर्थावगमै विकल्पस्य सुप्रत्ययत्वात् । स चात्र श्लेषाश्लिष्टो लिङ्गश्लेषस्य वचनश्लेषस्य चात्र दृष्टेः । तस्मात् समुच्चयप्रतिपक्ष-
भूतो विकल्पाख्योऽलङ्कारः पूर्वैरकृतविवेकोऽत्र दर्शित इत्यवधा-
तव्यम् ॥

गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः ॥ ६५ ॥

गुणानां वैमल्यादीनां यौगपद्येनावस्थानेन तथैव च
क्रियाणां समुच्चयालङ्कारः । विकल्पप्रातिपक्ष्येण चास्य स्थितिः ।
क्रमेण यथा—

“विदलितसकलारिकुलं तत्र बलमिदमभवद्दंष्ट्रं विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप ! मलिनानि च तानि जातानि ॥”
“अयमेकपदे तथा वियोगः प्रियया चोपनतौऽतिदुःसहो मे ।
नयनारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपार्धरभ्यैः ॥”

पदार्थान्तरप्रतीतिजनकद्वारा । सुप्रत्ययत्वादिति । विकल्पस्य गुणानत्वात् ।
स चेत्यादि । स विकल्पः । दृष्टेः दर्शनात् । अत्रेहितहितशब्दयोः स्वरूप-
भेद एव, न त्वभिमतलक्षणोऽर्थो भिद्यते ॥

सूत्रे गुणक्रियाशब्दयोः कृतैकशेषयोर्द्वन्द्वं कृत्वा यौगपद्यशब्देन तत्सु-
रूपो विधेय इत्याह — गुणानामित्यादि । बहुवचनमविवक्षितम् । वैम-
ल्यादीनामिति । न तु धर्ममात्रस्य । विकल्पेत्यादि । अस्य समुच्चयस्य ।

१. 'मे सु', २. 'नारीना', ३. 'न त', ४. 'दागु वि', ५. 'तः सुद' क
ख. पाठः.

एतद् भिन्नविषयत्वेनोदाहरणद्वयम् । एकाधिकरणत्वेनाप्ययम-
लङ्कारो दृश्यते । यथा—

“विभ्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं
शल्यं यद् विदधाति सा विधुरिता साधो! तदाकर्ण्यताम् ।
शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेङ्खति
भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति दलत्युन्मूर्च्छति त्रस्यति ॥”

एवं गुणसमुच्चयेऽप्युदाहार्यम् । केचित् पुनर्न केवलं गुणक्रि-
याणां व्यस्तन्देन समुच्चयो यावत् समस्तत्वेनापि भवतीति
वर्णयन्ति । उदाहरन्ति च—

“न्यञ्जत् कुञ्चितमुन्मुखं हसितवत् साकृतमाकेकरं
व्यावृत्तं प्रसरत् प्रसादि मुकुलं सप्रेम कम्पं स्थिरम् ।

अतश्च विकल्पादनन्तरं लक्षित इति भावः । भिन्नविषयत्वेनेति । वैमल्यमा-
लिन्ययोर्वर्णनीयवले खलमुखेषु च वर्तमानत्वात् । विभ्राणेत्यादि । एवमनु-
रक्ताया अनभ्यवपत्तेराक्षेपगर्भ साधो ! इत्यामन्त्रणम् । उदाहार्यमिति । यथा—

तत्र यशसा रविवर्मन्नतिशयितययातिनहुपनरतेन ।
अखिलमपि भुवनमासीत् सुरभि च धवलं च रक्तं च ॥

केचित् पुनरित्यादि । एतदर्थं च सूत्रे गुणक्रियाशब्दस्यावृत्त्या कृतद्वन्द्वैकशे-
पविषयत्वमप्याचक्षते । न्यञ्जदित्यादि । अन्यक्रियमित्यत्र क्रियाग्रहणं
गुणस्याप्युपलक्षणम् । आकेकरादीलादिशब्देन मुकुलादयः शब्दा गृह्यन्ते ।

उद्धु भ्रान्तमपाङ्गवर्ति विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं

चक्षुः साश्रु च वर्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥”

अत्राकेकरादयो गुणशब्दाः न्यञ्चदित्यादयः क्रियाशब्दा इति
सैमस्तत्त्वेन गुणक्रियायौगपद्यम् । प्रसादिसप्रेमेत्यादीनां समास-
कृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानामिति सम्बन्धस्य वाच्यत्वात् तस्यै
च सिद्धधर्मरूपत्वेन गुणत्वाद् गुणशब्दत्वेन गुणयौगपद्यं द्रष्ट-
व्यम् । एवमयं त्रिधा समुच्चयः ॥

एकं समुच्चयं प्रकारत्रयभिन्नं लक्षयित्वा द्वितीयं लक्ष-
यति—

एकस्य सिद्धिहेतुत्वेऽन्यस्य तत्करत्वं च ॥ ६६ ॥

समुच्चय इत्येव । यत्रैकः कस्यचित् कार्यस्य सिद्धिहे-
तुत्वेन प्रकान्तः, तत्रान्योऽपि यदि स्पर्धया तत्सिद्धिं करोति,
तदायमपरः समुच्चयः । न चायं समाध्यलङ्कारेऽन्तर्भवति ।

न्यञ्चदित्यादिशब्देन प्रसरादयः । प्रसादिसप्रेमेत्यादिशब्देनोद्धु इत्यादयः ।
गुणत्वादिति । प्राणप्रदत्वाभावात् जातित्वाभाव इति शेषः । त्रिपेति । गु-
णानां क्रियाणां गुणाक्रियाणां चेति व्यस्तममस्तत्त्वेन ॥

एकस्येत्यादि । एकस्य कारणाविशेषस्य प्रस्तुतसाध्यविशेषहेतुत्वे मत्वापि ।
अन्यस्येत्येकत्वमभिवक्षितम्, उदाहरणेषु यद्गुणानामुपनिपातस्य दृष्टत्वात् । स्पर्धये-
त्यनेन समुच्चय इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानादवगतं सर्वेषामपि कारणानां ममप्रधानभावं

१. 'वृत्ति वि', २. 'यामस्येन', ३. 'स्य वि', ४. 'द्विन', ५. 'न वी', ६.
'रणत्वं', ७. 'वैवि' क. ख. पाठः.

यत्र ह्येकस्य कार्यं प्रति पूर्णं साधकत्वम्, अन्यस्तु सौकर्याय काकतालीयन्यायेनापतति, तत्र समाधिर्वक्ष्यते। यत्र तु खलेकपोतिकया बहूनामवतरस्तत्र समुच्चयः। अतश्चानयोः सुमहान् भेदः। स एष समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे सदसद्योगे च भवतीति त्रिधा भिद्यते। सतः शोभनस्य सता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

“कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्भतिः श्रुतिशालिनी
 भुजवलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
 प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
 व्रजति सुतरां दर्पं राजंस्त एव तवाङ्कुशाः ॥”

अत्रामालिन्येन शोभनस्य कुलस्य मूर्त्यादिभिः शोभनैः समुच्चयः। एकैकं च दर्पहेतुतायोग्यं स्पर्धया निबद्धम्। असतोऽशोभनस्यासता समुच्चीयमानेन योगे यथा—

दर्शयति। समाध्यलङ्कारे ‘कारणान्तरयोगादि’त्यादिना वक्ष्यमाणलक्षणे। काकतालीयन्यायेनेति। अतर्कितप्राप्तिलक्षणोपमेयार्थवृत्तेः काकतालशब्दात् ‘समासाच्च तद्विषयात्’ (५, ३, १०६) इति छः। समाध्युदाहरणे च काकतालीयत्वं दिष्टयेत्यनेन द्योतितम्। खलेकपोतिकयेति। यथा खले शात्यायेकदेशमहणार्थमभिसन्धिपूर्वकं पहवः कपोता युगपदुपनिपतन्ति, तद्वदेककार्यनिष्पादनोद्देशेन बहूनां हेतूनामुपस्थानं समुच्चयस्य विषय इत्यर्थः। अथतर इति। ‘तृ ह्रवनतरणयोरि’त्यस्माद् भावे ‘ऋदोरप्’ (३, ३, ५७) इत्यप्। सद्योग इत्यादि। मूर्त्यादिभिः शोभनैरिति। भद्रत्वश्रुतिशालित्वपर्याप्तत्वस्फास्यख-

समुच्चयमानः शोभनोऽन्यस्त्वशोभन इति सदसद्योगो व्याख्ये-
यः । ननु नृपाङ्कणगतः खल इत्यशोभनः अन्ये तु शोभना
इति कथं न समुच्चयमानस्य सतस्तादृशेनासता योगः । नै-
तत् । नृपाङ्कणगतः खल इति प्रत्युत प्रक्रमभेदाद् दुष्टमेव, नै-
तु सौन्दर्यनिमित्तमित्युपेक्ष्यमेवैतत् । अत एवान्यैरेयमादौ सहच-
रभिन्नोऽर्थ इति दुष्टमेवेत्युक्तम् । प्रकृते तु नृपाङ्कणगतत्वेनै
शोभनत्वं खलत्वेनाशोभनत्वमिति समर्थनीयम् । एवमपि
विशेष्यस्य शोभनत्वं प्रक्रान्तं, विशेषणस्य त्वशोभनत्वम्,
इह त्वन्यथेति न सर्वथा निरवयमेतत् । ननु 'दुर्वाराः स्मरमा-
र्गणा' इत्यत्रोक्तोदाहरणवत् कथं न सदसद्योगः । नैतत् । इह

पयाणां सदसत्त्वमिष्टं, न तु केपाञ्चिन् सत्त्वं, केपाञ्चिदसत्त्वमित्याह —
न त्वत्रेति । अस्य व्याख्यानस्योदाहरणे वैषद्यमाशङ्क्य परिहरति — नन्वि-
त्यादिना । अन्यैरिति । काव्यप्रकाशकारादिभिः । सहचरभिन्न इति । स्वतः
शोभनैरुपाधिचशादशोभनैः शशिप्रभृतिभिः खलस्य भिन्नत्वात् । एवं तर्हि
नृपाङ्कणगतः खल इत्येतदनुदाहरणमेवेत्याशङ्क्य, उदाहरणं घटत एव,
प्रक्रमविरोधो दुष्परिहर इत्याह — प्रकृते त्विति । न निरवयमिति । निर-
वयं तु यथा —

सूक्तिस्त्वद्गुणवर्णनेन रहिता रत्नं त्वदन्यैर्धृतं
रम्यं वस्तु भवद्दृशोरविपर्ययभूतं यदुक्ष्मापते ! ।
विद्वानप्यनयोर्भवच्चरणयोः सेवामनासेदिवान्
घातारं प्रथयन्ति युक्तघटनानैयत्यमुक्तादरम् ॥

शोभनस्य सतोऽशोभनत्वमिति विवक्षा । तत्र त्वशोभनत्वमे-
वैतदिति विवक्षितमित्यस्ति भेदोऽनयोः । अत एवैकत्रोपसंहृतं
मनसि सप्त शल्यानीति, सुन्दरत्वेनान्तःप्रविष्टानामपि व्यथाहे-
तुत्वात् । अपरत्र तु कथं सोढव्य इति सर्वथा दुष्टत्वाभिप्राये-
ण । तस्मादस्ति प्रकारत्रयस्य विविक्तविषयता ॥

कारणान्तरयोगात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः ॥ ६७ ॥

केनचिदारब्धस्य कार्यस्य कारणान्तरसंबन्धात् सौकर्यं
यत्, स सम्यगाधानात् समाधिः । समुच्चयसादृश्यात् तदन-
न्तरमुपक्षेपः । तद्वैलक्षण्यं तु प्राक् प्रतिपादितमेव । उदाहरणं —

अत्र स्वतः शोभनायाः सूक्तेर्वर्णनीयगुणवर्णनराहित्यादशोभनायाश्च तादृ-
ग्भिरेव रत्नादिभिः समुच्चयः । एकैकं च धातुर्युक्तघटनानैयत्याभावप्रयनक्षमं
स्पर्धया निबद्धम् । अशोभनत्वमेवेति । अत्र दुर्वारा इत्यादौ स्मरमार्गणा-
दीनां केषाञ्चित् स्वतः शोभनत्वमशोभनत्वं च नास्ति । नववयःप्रभृतयो
यद्यपि स्वतः शोभनाः, तथापि तेषां स्वाभाविकमेव शोभनत्वं विरहिण्या
प्रतिक्षिप्यते । न तु तदङ्गीकारेणोपाध्यन्तरवशादशोभनत्वमापाद्यत इति
तत्राशोभनत्वस्यैव विवक्षेत्यर्थः । अत एवेति । शोभनाशोभनत्वस्य विव-
क्षणादशोभनत्वस्यैव विवक्षणाच्च । अपरत्र न्वित्यादि । उपसंहृतमित्यस्या-
नुपङ्गः । प्रकारत्रयस्य सद्योगादिलक्षणस्य ॥

सम्यगाधानादिति । कार्यस्येति शेषः । समुच्चयसादृश्यादिति ।

“मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्वेदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥”

माननिराकरणे कार्ये पादपतनं हेतुः । तत्सौकर्यार्थं तु घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य प्रक्षेपः । सौकर्यं चोपकारायेति प्रकाशितम् ॥

एवं वाक्यन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारान् प्रतिपाद्यधुना लोकन्यायाश्रयिणोऽलङ्कारा उच्यन्ते । तत्र —

प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ॥ ६८ ॥

यत्र बलवतः प्रतिपक्षस्य दुर्बलेन प्रतिपक्षेण प्रतीकारः कर्तुं न शक्यत इति तत्सम्बन्धिनो दुर्बलस्य यत् तं बाधितुं तिरस्कारः क्रियते, तत् प्रत्यनीकम् । अनीकस्य सैन्यस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकमुच्यते । तत्तुल्यत्वादिदमपि प्रत्यनीकम् । यथा अनीकेऽभियोक्तव्ये तत्रासामर्थ्यात् तत्प्रतिनिधिभूतमन्यद् व्यामोहनाभियुज्यते, तद्वदिह प्रतिपक्षे विजेये दुर्बलतदीयतिरस्करणमित्यर्थः । प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वख्यापनं प्रयोजनम् । यथा —

एकस्मिन् कारणे सति कारणान्तरोपनिपातरूपत्वात् । तत्सौकर्यार्थं माननिराकरणसौकर्यार्थम् ॥

तत्संबन्धिन इति । तच्छब्देन बलवान् प्रतिपक्षः परामृश्यते । तद्वदित्यादि । प्रतिपक्षतिरस्कारासमर्थेन तदीयतिरस्कारो व्यामोहहेतुक इत्यर्थः ।

“यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः

कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

कान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती

राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥”

अत्र राहोर्भगवान् कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः तदीयः पुनर्वक्त्र-
सादृश्यमुखेन दुर्बलश्चन्द्रमाः । तन्निराकरणाद् भगवतः प्रकर्षा-
वगतिः ॥

उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम् ॥ ६९ ॥

उपमेयस्यैवोपमानभारोद्धहनसामर्थ्याद् यदुपमानस्या-
क्षेपः कैमर्थक्येनालोचनं क्रियते, तदेकं प्रतीपम् । उपमानप्र-
तिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीपमिति व्यपदेशः । यदप्युपमानतया
प्रसिद्धस्योपमानान्तरप्रतितिग्रापयिषयानादरार्थमुपमेयत्वं कल्प्य-
ते, तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणं —

व्यामोहाभावे तु जेतव्यमेव जेतुमुत्सहेत, अशक्तश्चेत् तूष्णीमासीत्, न त्वन्य-
मभियुञ्जति भावः । तन्निराकरणादिति । राहुकर्तृकाचन्द्रस्य निराकरणा-
दित्यर्थः । प्रकर्षावगतिः एवं नाम भगवतः प्रावृत्यं, यत् तत्तिरस्कारेऽसमर्थः
सन् राहुस्तत्सम्बन्धिचन्द्रतिरस्कारे प्रवर्तते ॥

उपमानस्येत्यादि । प्रतीपमित्यन्वर्थसंज्ञयावगतम् । उपमेयस्यो-
पमानं प्रति प्रातिकूल्यं सामान्यलक्षणम् । उपमानभारः उपमानधुरा, उप-
मानकार्यमिति यावत् । कैमर्थक्येनेत्यादि । अनेन तत्कार्यस्य साधित-

यत्र च प्रमदानां चक्षुरेव सहजं मुण्डमालामण्डनं भारः कुव-
लयदलदामानीत्यादि । यथा वा —

“लावण्यौकसि सप्रतापगारिमण्यग्रेसरे त्याग्निनां

देव! त्वय्यवनीभरक्षममुजे निष्पादिते वेधसा ।

इन्दुः किं घटितः किमेव विहितः पूषा किमुत्पादितं

चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्षमाभृतः ॥”

अत्र यथासंख्यमप्यस्तीति प्राक् प्रतिपादितम् ।

“ए एहि दाव सुन्दरि ! कर्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।

तुज्झ मुहेण किसोअरि ! चन्दो उवमिज्जइ जणेण ॥”

अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निकर्पर्यमुपमेयत्वं क-
ल्पितम् । वदनस्य चोपमानत्वविवक्षात्र प्रयोजिका । क्वचित्
पुनर्निष्पन्नमेवौपम्यमनादरकारणम् । यथा —

त्वात् किमर्थमिदमित्येवंरूपं निरूपणम् । उपमानस्वाश्लेषो भारादिशब्देन
नैरर्थक्यपर्यवसायिना द्योत्यते किंशब्देनाभिधीयत इति च दर्शयितुमुदाहर-
णद्वयोपन्यासः । प्राक् प्रतिपादितमिति । यथासहचळक्षणावसरे । द्वितीयस्य
श्रीपस्योदाहरणम् — ए एहीत्यादि ।

अयि एहि तावत् सुन्दरि ! कर्णं दत्त्वा शृणु वचनीयम् ।

तव मुखेन कृशोदरि ! चन्द्र उपमीयते जनेन ॥

निकर्पर्यमिति । निकर्पर्यं वअणिज्जं इत्यनेन सूच्यते । वदनस्य चेत्यादि ।

अत्र चन्द्रस्योपमेयीकरणे चन्द्रनिन्दाप्रतिषिद्धादधियाया न प्रयोजकत्वमिति
भावः । क्वचिदित्यादि । एहीत्यादौ पूर्वार्धेन स्वानभिमतत्वप्रदर्शनादौपम्य-

“गर्वमसम्भाव्यमिमं लोचनयुगलेर्न किं ब्रह्मि भद्रे ! ।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि ॥”

अत्रोत्कर्षभाज उपमानैप्रादुर्भाव एव न्यङ्कारकारणम् । अनेन न्यायेनात्युत्कृष्टगुणत्वाद् यदुपमानभावमपि न सहते, तस्योपमानत्रकल्पनेऽपि प्रतीपमेव । यथा —

“अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति हालाहल ! तात ! मा स्म दृष्यः ।

ननु सन्ति भवादृशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥”

अत्र हालाहलत्वं प्रकृष्टदोषत्वादसम्भाव्योपमानभावमप्युपमानत्वेन निबद्धम् ॥

वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं “निमीलितम् ॥ ७० ॥

स्यानिष्पन्नत्वं, गर्वमित्यादौ ईदृशानि सन्तीत्यनेन तस्य निष्पन्नत्वं गम्यते । न्यङ्कारकारणमिति । उपमानभावस्योत्कृष्टनिष्ठतया तदपेक्षेतयोपमेयस्य निकर्षप्रतीतिः । अत्युत्कृष्टगुणत्वादिति । केनचिदसदृशं सदिति शेषः । असम्भाव्योपमानभावमपीति । ‘उत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यङ्कारकोटि परे’ति न्यायात् ॥

वस्त्वन्तरनिगूहनमित्यत्र सम्बन्धसामान्यपष्ठचाः समासः, न तु कृद्योगपष्ठचाः । तस्याः ‘कर्मणि च’ (२. २. १४) इति समासनिषेधात् ।

१ ‘न व’, २. ‘नि वि भ’, ३ ‘नतात्रा’ ग पाठ. ४. ‘हित’ क. ग. पाठ.
५. ‘लु’ ए पाठ

सहजेनागन्तुकेन वा लक्ष्मणा यद् वस्त्वन्तरेण वस्त्वन्तरं निगुह्यते, तदन्वर्थाभिधानं निर्मीलितम् । न चायं सामान्यालङ्कारः । तस्य हि साधारणगुणयोगाद् भेदानुपलक्षणं रूपम् । अस्य तूत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य तिरोधानमिति महाननयोर्विशेषः । सहजेन यथा —

“अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो

विलासभरमन्थरा गातिरतीव कान्तं मुखम् ।

इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशां स्वतो लीलया

तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥”

अत्र दृक्कारल्यादिना स्वाभाविकेन लक्ष्मणा मदोदयकृतं दृक्कारल्यादि तिरोधीयते । आगन्तुकेन च यथा —

वस्तुनेत्यत्र ‘उभयप्राप्तौ कर्मणि’ (२. ३. ६६) इति नियमात् पष्ठ्यभाव इति केचिदाहुः । अन्ये तु करणे तृतीया । वस्त्वन्तरनिगूहनमिति कर्मणि पष्ठ्या एव समास इत्याचक्षते । अपरे तु वस्तुनो वस्त्वन्तरनिगूहनमिति पाठ इत्यभिदधते । तत्र सुधीभिर्युक्तं ग्राह्यम् । लक्ष्मणेति करणे हेतौ वा तृतीया । वस्त्वन्तरेणेति कर्तरि करणे वा । निगूह्यत इति दीर्घविशिष्टः पाठः प्रमादजः । यकि सति गुणाभावे ‘ऊदुपधाया गोहः’ (६. ४ ८९) इत्युदादेशाभावात् । अन्वर्थाभिधानमिति । निर्मीलयतेर्भावे निष्ठाविधानात् । न चायामिति । प्रस्तुतस्यान्येनेत्यादिना लक्षयिष्यमाणः । लक्ष्मणेति । दृक्कारल्यादिकार्यतिरोधानद्वारा

“ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विपस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पुलकमुद्ग्रहतां सकम्पं
तेषामहो वत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥”

अत्र हिमाद्रिकन्दरानिवाससामर्थ्यात् प्रतिपन्नेन शैलेन समु-
द्गावितावागन्तुकौ कम्परोमाञ्चौ भयकृतयोस्तयोस्तिरोधायकौ ।
तिरोधायकत्वादेवं च मीलितैव्यपदेशः ॥

प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादेकात्म्यं सामा-
न्यम् ॥ ७१ ॥

यत्र प्रस्तुतस्य वस्तुनोऽप्रस्तुतेन साधारणगुणयोगादै-
कात्म्यम् अभेदेनाध्यवसायादेकरूपत्वं निवध्यते, तत् समान-
त्वयोगात् सामान्यम् । न चेदमपह्नुतिः । किञ्चिन्निषिध्य कस्य-
चिदप्रतिष्ठापनात् । उदाहरणं —

“मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपञ्चकृतवक्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।

लीलया मदीदयलक्षणं यस्त्वनन्तरं तिरोधीयत इत्यर्थः । ये कन्दरास्त्विति ।
अत्र कम्परोमाञ्चलक्षणकार्यतिरोधानद्वारा भयतिरोधायकस्य शैलस्य स्वकण्ठे-
नानुपादानेऽपि सामर्थ्यात् प्रतीतिरित्याह — अत्र हिमाद्रीत्यादिना ॥

समानत्वयोगादिति । गुणममानत्वयोगात् । यदि प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन
गुणसाम्यवसादेकात्म्यं घट्यते, तदा प्रस्तुतमपहृयेत्तव । ततश्च विषयापह्वयेऽपहृ-
तिरित्यपहृतिलक्षणादस्य को विशेष इत्याशङ्कनाह — न चेदमित्यादिना ।

१. 'य मी', २. 'तन्वन्', ३. 'रु. रस'—स' व. म. पठः ४. 'धाय-
पदा' स. म. पठः .

शशभृति विततधान्नि धवल्यति धरामविभाव्यतां गताः

प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव विमुक्तभियोऽभिसारिकाः ॥”

अत्र मलयजरसविलेपनादीनां चन्द्रप्रभया सहाविभाव्यतां गता इत्यभेदप्रतीतिर्दर्शिता ॥

स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ॥ ७२ ॥

यत्र परिमितगुणस्य वस्तुनः समीपवर्तिप्रकृष्टगुणवस्तु-
गुणस्वीकरणं, स तद्गुणः, तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति
कृत्वा । न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेण-
च्छादितत्वेन प्रतीयते । इह त्वनपङ्क्तस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्त्व-
न्तरगुणोपरक्ततया प्रतीयत इत्यस्त्यनयोर्भेदः । उदाहरणं —

“विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।

रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥”

मलयजरसेत्यादावुदाहरणे हि मलयजरसविलेपनादिविशिष्टा अभिसारिका
निषिध्य चन्द्रप्रभा न स्थाप्यन्ते, किं तर्हि तासां परस्परभेदानुपलम्भ एव
प्रतिपाद्यते ॥

सूत्रेऽत्युत्कृष्टशब्देन स्वीकारशब्देन च स्वीकर्तुः परिमित(गुण)त्वमपा-
दानस्य समीपवर्तित्वं च लब्धमित्याह — यत्रेत्यादि । यत्रालङ्कारे । गुणा अ-
स्मिन्निति । उन्मज्जन्तीति शेषः । न चेदं मीलितमिति । अत्युत्कृष्टगुणेन
वस्तुना विकृष्टगुणस्य वस्त्वन्तरस्य तिरोधानान्मीलितत्वाशङ्का । तत्र मीलिते
वस्त्वन्तरतिरस्कारः, इह तु गुणमात्रस्येत्यर्थः । विभिन्नवर्णा इत्यादावुदाहरणे

१ 'निरस्तभि', २ 'एव' क. ख पाठ ३. 'या', ४. 'यथा—वि' क.
ख. पाठः. ५. 'रस्य वस्तुन एव नि क. पाठः

अत्र रविरथाश्वानामरुणवर्णस्वीकारः । तस्यापि गारुत्मतमाणि-
प्रभास्वीकार इति तद्गुणत्वम् ॥

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः ॥ ७३ ॥

तद्गुणप्रस्तावात् तद्विपर्ययरूपोऽतद्गुण उच्यते । इह
न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुणपदार्थधर्मस्वीकारः प्रत्यासच्या न्याय्यः ।
यदा पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानाख्ये हेतौ सत्यपि तद्रूपस्योत्कृष्टगु-
णस्याननुहरणं न्यूनगुणेनाननुवर्तनं भवति, सोऽतद्गुणः । तस्यो-
त्कृष्टगुणस्यास्मिन् गुणा न सन्तीति । यद्विवा, तस्याप्रकृतस्य
रूपाननुहारः सत्यनुहरणहेतावतद्गुणः, तस्याप्रकृतस्य गुणा ना-
स्मिन् सन्तीति कृत्वा । उदाहरणं —

“धवळो सि जइ वि सुन्दर! तह वि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअं ।

तद्गुणद्वयं दर्शयति — अत्र रविरथेत्यादि । अत्र सूर्यरथैररुणेन च स्वग-
तश्यामत्वलौहित्यापेक्षया सातिशयलौहित्यश्यामत्वयोररुणमरत्तकयोः समीप-
वर्तिनोर्वर्णस्वीकरणम् ॥

तद्विपर्ययरूप इत्यनेन विरोधसम्बन्धमानन्तर्यहेतुं दर्शयति । न्यून-
गुणस्येत्यादिना सूत्रे सति हेतावित्यनेन लब्धं दर्शयति । सन्निधानं प्रत्या-
सत्तिः । तद्रूपस्येत्यस्यार्थकथनमुत्कृष्टगुणस्येति, अननुहारशब्दपर्यायस्या-
ननुहरणशब्दस्य न्यूनगुणेनाननुवर्तनमिति । तस्योत्कृष्टेत्यादिना ‘नत्रोऽस्त्व-
र्थानाम्—’ (वा० २. २. २४) इति बहुव्रीहिं दर्शयति । लक्षणलक्ष्यगता-
भ्यां तच्छब्दाभ्यामत्युत्कृष्टवदप्रकृतं च पृथत इत्याह — यद्विवेत्यादिना ।
इहाप्रकृतशब्देनानुत्कृष्टगुण उच्यते । उत्कृष्टगुणस्यापि कदाचिद् गुणान्तरस-
म्पर्कादन्यथाभावः स्यादेव । स यदा न स्यात्, तदाप्यतद्गुण एवेत्यर्थः ।
धवलोऽसीत्यादि ।

राअभरिए वि हिअए सुहअ! णिहितो ण रत्तो सि ॥”

“गाङ्गमस्यु सितमङ्ग! यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः ।

राजहंस! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते ॥”

पूर्वत्रातिरक्तहृदयसम्पर्काज्ञायकस्य धवलशब्दवाच्यस्य प्राप्तम-
पि रक्तत्वं न निष्पन्नमित्यतद्गुणः । उत्तरत्र त्वप्रकृतस्य गाङ्गया-
मुनजलस्य सम्पर्केऽपि न तथारूपत्वमित्ययमप्यतद्गुण एव ।
धवलोऽसीति त्वतद्गुण एव । कार्यकारणभावस्यात्राविवक्षणाञ्च
विषमालङ्कारः ॥

उत्तरात् प्रश्नोन्नयनमसकृदसम्भाव्यमुत्तरं चोत्तरम् ॥७४॥

यत्रानुपनिबध्यमानोऽपि प्रश्न उपनिबद्धादुत्तरादुच्चीयते,
तदेकमुत्तरम् । न चेदमनुमानं, पक्षधर्मत्वादेरनिर्देशात् । यत्र
च प्रश्नपूर्वकमसम्भावनीयमुत्तरं, तच्च न सकृत्, तावन्मात्रेण चा-

धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर! तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।

रागभरितेऽपि हृदये सुमग ! निहितो न रक्तोऽसि ॥

अत्रोत्तरार्धेऽतद्गुणप्रदर्शनं तत्रैवान्यैर्दर्शितत्वात्, न तु पूर्वार्धस्यालङ्कारा-
न्तरविषयत्वाद्, इत्याह—धवलोऽसीत्यादि । अविवक्षणादिति । हृदयस्य
नायकस्य च यशःकृपाण्योरिव च कार्यकारण(भाव)स्याभावादेव, रञ्जनक्रियामु-
खेन सद्भावेऽपि वाविवक्षितत्वात् । न विषमालङ्कार इति । विरूपकार्योत्प-
त्तिलक्षणः ॥

उत्तरादित्यादि । उत्तरोपनिबन्धः सामान्यलक्षणम् । न चेद-
मिति । प्रतीतेनोत्तरेणाप्रतीतस्य प्रक्षस्य प्रतीतेरनुमानत्वशङ्का । पक्षध-
र्मत्वादेरिति । तन्निर्देशेऽनुमानस्य भावात् । तावन्मात्रेण सकृन्निर्देशमात्रेण ।

रुत्वाप्रतीतः । अतश्चासकृदुपनिबन्धे द्वितीयमुत्तरम् । न चेदं^१
परिसंख्या, व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकपरत्वोभावात् । क्रमेणोदाहर-^३
णम् —

“एकाकिनी यदघला तरुणी तथाह-

मस्मिन् गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् ।

कं याचसे तदिह वासमियं वराकी

श्चश्रूर्ममान्धवधिरा ननु मूढ! पान्थ! ॥”

“का विसमा दव्वगई किं लद्धव्वं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खळो लोओ ॥”

पूर्वत्र मम निवासोऽत्र दीयतामिति प्रश्न उत्तरादुच्चीयते । उत्त-
रत्र दैवगत्यादि निगूढत्वादसंभाव्यमसकृत्प्रश्नपूर्वकमुत्तरं नि-
बद्धम् । इतःप्रभृति गूढार्थप्रतीतिपरालङ्कारलक्षणम् ॥

संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ॥ ७५ ॥

इह सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यो योऽर्थः, स यदा

द्वितीयोत्तरे असम्भावनीयोत्तरविधानस्य सम्भावितोत्तरनिषेधपरत्वात् परिसं-
ख्यात्वमाशङ्क्य परिहरति— न चेदमित्यादिना । व्यवच्छेद्येति । दैवगत्या-
देर्विषमत्वविधान एव तात्पर्यं न त्वितरनिषेध इति भावः । दैवगत्यामुत्तर-
स्यासम्भाव्यत्वेऽसकृत्प्रश्नपूर्वकनिबन्धने च निगूढत्वादिति हेतुनिर्देशः । इतः-
प्रभृति उत्तरादारभ्य ॥

संलक्षणक्षमाणां तीक्ष्णधियां व्यावृत्त्यर्थं स्थूलमतिभिरित्युक्तम् । कुशा-

१. 'य' गुल्पादः. २. 'ताम्', ३. 'ण यथा- ए', ४. 'संमिष्ट', ५. 'प्रदु ई'
क. ख. पाठः. ६. 'सि' ग. पाठः.

कुशाग्रीयबुद्धिभिरिङ्गिताकाराभ्यां संलक्ष्यते, तदा तस्य संलक्षितस्य विदग्धं प्रति प्रकाशनं सूक्ष्मम् । तत्रेङ्गिताद् यथा —

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥”

अत्र विटसम्यन्धी सङ्केतकालामिप्रायो भ्रूक्षेपादिनेङ्गितेन लक्षितो रजनिकालभाविना लीलापद्मनिमीलनेन प्रकाशितः । आकाराद् यथा—

“वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुप्रवन्धै-

र्दष्टा भिन्नं कुङ्कुमं कापि कण्ठे ।

पुस्तवं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या

स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख ॥”

अत्र स्वेदकृतकुङ्कुमभेदरूपेणाकारेण संलक्षितं पुरुषायितं पाणौ पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितम् ॥

उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः ॥ ७६ ॥

ग्रीयबुद्धिभिः कर्तृभिः । इङ्गिताकाराभ्यां हेतुभ्याम् । इङ्गितं बुद्धिपूर्वक्षेष्टा-
विशेषः । आकारोऽबुद्धिपूर्वको विकारः । विटसम्यन्धी सङ्केतकालामिप्राय
इत्यनेन सूक्ष्मोऽर्थो निर्दिष्टः । इङ्गितेन विटसम्यन्धिना । आकारेण तन्वी-
सम्यन्धिना । खड्गलेखनस्य पुरुषायितलक्षणसूक्ष्मार्थप्रदर्शनायोक्तं — पुरुषो-
चितेति ॥

यत्र निगूढं वस्तु कुतश्चिन्निमित्तादुद्भिन्नं प्रकटतां गतं
सैद् वस्त्वन्तरप्रक्षेपेण निगुह्यते अपलप्यते, सा वस्त्वन्तरप्रक्षे-
परूपस्य व्याजस्य वचनाद् व्याजोक्तिः । यथा —

“शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगृह्णोऽस-
द्रोमाञ्चादिविसंस्थुलोऽखिलविधिव्यासङ्गतो व्याकुलः ।
हा शैलं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वः शिवः ॥”

अत्र रोमाञ्चादिनोद्भिन्नो रतिभावः शैत्यप्रक्षेपेणापलपितः ।
यद्यप्यपहुतोऽपि सस्मितत्वख्यापनेन पुनरप्युद्भिन्नत्वेन प्रका-

उत्सृज्यमप्युद्भिन्नपदसामर्थ्यलब्धमाह— निगूढमिति । लोके हि गो-
प्यस्य प्रकाशीभूतत्वे उद्भिन्नव्यवहारः । उद्भिन्नमित्यस्य व्याख्या प्रकटतां गत-
मिति, निगुह्यत इत्यस्यापलप्यत इति । वस्त्वन्तरेत्यादिना निरुक्तिः । शैत्य-
प्रक्षेपेणेति । रतिशैत्यसाधारणत्वाद् रोमाञ्चादेः । सस्मितत्वख्यापनेनेति ।
सस्मितं दृष्ट इति दर्शनसमयभाविना मातृमण्डलादिस्मितेन देव्यालम्बनाया
रतेर्देवस्यानेन वचनेनापहव एव कियते इत्यस्यार्थस्य सूचितत्वात् । अपहव-
मात्रपर्यवसायि यथा —

व्यक्तात्मीयपराभवे सुमहति त्वद्विक्रमे किञ्चरै-
रुद्भिते रिपवो विपादविगलद्वाप्यावरुद्धेक्षणाः ।
गीतस्यास्य महानहो मधुरिमेल्याचक्षते हृष्टव-
न्मध्येदिप्यसभं रणे यदुपतेर्गीर्वाणभूयं गताः ॥

शितः, तथाप्यपलापमात्रचिन्तयास्यालङ्कारस्योल्लेखः । नन्वप-
 ह्नुतिग्रन्थे सादृश्याय योऽपह्ववः, सापह्नुतिः । तथा अपह्वैवाय
 यत् सादृश्यं सौम्यपह्नुतिरिति स्थापितम् । व्याजोक्तौ चोत्तरः
 प्रकारो विद्यते । तत् कथमियमलङ्कारान्तरत्वेन कथ्यते । सत्यम् ।
 उद्धृतसिद्धान्ताश्रयणेन तत्रोक्तम् । नहि तन्मते व्याजोक्त्याख्य-
 मलङ्करणमस्ति । इह तु तस्य सद्भावाद् व्यतिरिक्तापह्नुतिरिति
 पृथगयमलङ्कारो निर्दिष्टः ॥

अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुश्लेषाभ्यामन्यथा-
 योजनं वक्रोक्तिः ॥ ७७ ॥

उक्तिव्यपदेशसाम्याद् व्याजोक्त्यनन्तरं कथनम् । यद्
 वाक्यं केनचिदन्यथान्याभिप्रायेणोक्तं सदपरेण वक्रा काकुप्र-

अत्र दिव्यसदसि देवीभूतानां द्विपां वर्णनीयविक्रमश्रवणजो विपादो वाप्य-
 गलनेनोद्भिन्नो हर्षप्रक्षेपेणापलापितः । अपह्नुतिग्रन्थ इति । श्लेषप्रस्तावे
 तस्या विविक्तविषयताप्रतिपादनाय विविक्तोदाहरणत्वेन शङ्किते *आक्षिप्या-
 दावि'त्यादौ त्वपह्नुत्यलङ्कारसद्भावप्रदर्शनपरं 'सादृश्यव्यक्तये यत्रेत्यादिग्रन्थ
 इत्यर्थः । व्यतिरिक्तापह्नुतिरिति । सादृश्यव्यक्तये एवापह्ववन्तस्या लक्षणमि-
 त्यर्थः । अन्यथा'त्वाक्षिप्यादावि'त्यादौ (तु?) व्याजोक्तिसद्भावाच्छ्लेषस्याविवि-
 क्तविषयता द्रष्टव्या ॥

अन्यथोक्तस्येत्यादि । सूत्रेऽन्यथावचनान्यथायोजनयोरेककर्तृकत्वं
 नाशङ्कनीयमित्याह — केनचिदिति, अपरेणेति च । काकुश्लेषनिर्विकारः ।

१ 'न्ये यथा ता', २. 'तुनापि य', ३ 'गण', ४ 'ने' । क', ५. 'प्रवेण
 त', ६. 'वचन', ७ 'धर्म' य ग. पाठ.

* 'आक्षिप्यादा' इति तु पृ. पाठोक्तम् ।

योगेण श्लेषमुखेन वान्यथान्यार्थघटनया योज्यते, तदुक्तिर्व-
क्रोक्तिः । काकुप्रयोगेण यथा —

“गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।

अलिकुलकोकिलललिते नैप्यति साखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥”

एतद् वाक्यं नायिकया आगमननिषेधपरत्वेनोक्तम् । तत्स-
ख्या काकुप्रयोगेण विधिपर्यन्ततां प्रापितम् । काकुवशाद्
विधिनिषेधयोर्विपरीतार्थसंक्रान्तिः । श्लेषोऽभङ्गसभङ्गत्वेन द्वि-
विधः । तत्राभङ्गश्लेषमुखेन यथा —

“अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।

त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥”

अत्र दारुणेति प्रथमान्तं प्रकान्तं श्लेषभङ्गया तृतीयान्ततया
संपादितम् । सभङ्गश्लेषमुखेन यथा —

“त्वं हालाहलभृत् करोपि मनसो मूर्छा ममालिङ्गितो

हालां नैव विभक्तिं नैव च हलं मूर्ध्नेऽस्मि किं हालिकः ।

काकुप्रयोगेणेति । नैप्यतीत्यत्र काकुप्रयोगात् किं नैप्यति एष्यत्वेव
इत्यर्थो व्यवतिष्ठते । विपरीतेति । वान्यस्य विधेः कारुवशान्निषेधे
सङ्क्रान्तिः, एवं निषेधस्य विधौ । दारुणा कृता काष्ठेनेति च । त्रिगुणा
सत्त्वरजस्तमोमयी । उभयत्रापि विभक्तिभेदेऽप्येकपदत्वादभङ्गश्लेषत्वम् ।

१. 'न वा २', २ 'य च', ३ 'न्त प्रा', ४ 'न्त म', ५ 'ध्वे वप ह'
७. १२ पाठ

सत्यं हालिकतैव ते समुचिता सक्तस्य गोवाहने
वक्रोक्त्येति जितो हिमाद्रिसुतया स्मेरोऽवताद् वः शिवः ॥”

उभयमुखेन यथा —

“विजये! कुशलस्त्र्यक्षो न क्रीडितुमहमनेन सह शक्ता ।

विजये कुशलोऽस्मि न तु त्र्यक्षोऽक्षद्वयमिदं पाणौ ॥”

“किं मे दुरोदरेण प्रयातु यदि गणपतिर्न तेऽभिमतः ।

क इह द्वेष्टि विनायकमहिलोकं किं न जानासि ॥”

“चन्द्रग्रहणेन विना नास्मि रमे किं प्रतारयस्येवम् ।

देव्यै यदि रुचितमिदं नन्दिन्नाहूयतां राहुः ॥”

“हा राहौ^१ सितदंष्ट्रे भयकृति निकटस्थिते रतिः कस्यैः ।

यदि नेच्छसि तत्त्यक्तः संप्रत्येवैष हाराहिः ॥”

अखण्डो हालाहलशब्दो देव्या कालकूटार्थे प्रयुक्तो देवेन विभागपूर्वकं हाला-
हलयोर्द्विन्द्रपरत्वेन योजित इति समझल्लेपता । गोवाहने गौर्युपः तद्रूपे वाहने ।
गवां वहनं प्रति प्रयोजकन्यापारे च । उभयमुखेनेति । समझामझल्लेपमु-
खेन । विजय इत्यादि । विजय इति देवीवाक्ये सखीसंघोषणम् । त्र्यक्ष
इति । त्रिनेत्रत्वादीश्वरत्राचकश्च । देववाक्ये विजय इति सप्तम्यन्तम् ।
त्र्यक्ष इति । देवनाक्षत्रयविशिष्टश्च । मेदुरोदरेण मम दुरोदरेण लम्बोदरेण
च । विनायक विघ्नेश्वरं वीनां पक्षिणां नायकं गरुडं च । चन्द्रग्रहणेन च-
न्द्रस्यादानेन चन्द्रोपरागेण च । नास्मि रमे नाहं रतिं करोमि । हा राहौ ।
हेत्यव्ययम् । राहौ स्वर्मानी हाररूपे अहौ च । वमुराहितेन अर्थाराहितेन अष्टव-

“वसुरहितेन क्रीडा भवता सह क्रीदशी न जिह्रेपि ।

किं वसुभिर्नमतोऽमून् सुरासुरानेव पश्य पुरः ॥”

“आरोपयसि मुधा किं नाहमभिज्ञा किल त्वदङ्गस्य ।

दिव्यं वर्षसहस्रं स्थित्वेति न युक्तमभिधातुम् ॥

“इति कृतपशुपातिपाशकलीलार्कलहप्रयुक्तवक्रोक्तेः ।

हर्षवशतरलतारकमाननमव्याद् भवान्या वः ॥”

वक्रोक्तिशब्दश्चालङ्कारसामान्यवचनोऽपीहालङ्कारविशेषसंज्ञितः ॥

सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य यथावद् वर्णनं स्वभावो-

क्तिः ॥ ७८ ॥

इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कारः । तत्रे सर्वं काव्य-
मलङ्कारि स्यात् । नहि तत् काव्यमस्ति, यत्र वस्तुस्वभाववर्ण-
नमात्रं न विद्यते । तदर्थं सूक्ष्मग्रहणम् । सूक्ष्मः कवयितृ-
मात्रस्य गम्योऽत एव तन्निर्मित इव यो वस्तुस्वभावः, तस्य

सुरहितेन च । अङ्गश्चिह्नम् उत्सङ्गश्च । अत्र भेदुरोदरेण द्वाराहावित्यत्र सभङ्ग-
त्वम् । अन्यत्राभङ्गत्वम् । अलङ्कारसामान्यवचनोऽपीति । वक्रोक्तिजीवित-
कारादिभिस्तथार्थकृतत्वात् ॥

कवयितृमात्रेत्यत्रावधारणार्थेन मात्रशब्देन पर्दपदार्थव्युत्पत्तिमद्रम्य-
त्वं व्यावर्त्यते । तन्निर्मित इति । तच्छब्देन कवयितृपरामर्शः । अगम्य
इति पाठे मात्रशब्दः कारस्म्यवृत्तिः । सुकविभिरेव गम्य इत्यर्थः ।
तन्निर्मित इति तच्छब्देनार्थसामर्थ्यलक्ष्यानां सुकवीनां परामर्शः । यथावदि-

१ 'मि', २ 'काग्र', ३. 'तरत', ४. 'वद', ५. 'र', ६. 'भवा',
७. 'व व' क ए पाठ. ८. 'दार्थ' ग पाठः.

यथावदन्यूनातिरिक्तत्वेन वर्णन स्वभावोक्तिरलङ्कारः । उक्ति-
वचनप्रस्तावादिहास्त्या लक्षणम् । भाविकरसवदलङ्काराभ्यामस्या
भेदो भाविकप्रसङ्गे निर्णेष्यते । उदाहरणं —

“हुंकारो नखकोटिचञ्चुपुटकव्याघट्टनोट्टङ्कित-
स्तन्व्याः कुन्तलकण्डुकव्यतिकरे सीत्कारसीमन्तितः ।
पृष्टश्लिष्यद्वामनस्तनभरोत्सेधाङ्कपालीसुधा-
सेकाकेकरलोचनस्य कृतिनः कण्ठावतंसीभवेत् ॥”

अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ॥ ७९ ॥

अतीतानागतयोर्भूतभाविनोरर्थयोरलौकिकत्वेनात्यद्भुत-
त्वाद् व्यत्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वाच्च प्रत्यक्षाय-
माणत्वं भाविकं, कविगतो भाव आशयः श्रोतरि प्रतिविम्ब-

त्यस्य व्याख्यानमन्यूनातिरिक्तत्वेनेति । हुंकार इति शब्दानुकरणम् ॥

अतीतानागतयोरित्यस्यार्थकथनं भूतभाविनोरिति । युधिष्ठिरादिवत् प्रखं-
साभावप्रतियोगिनो भूताः । कल्किविष्णुयशःप्रभृतिवत् प्रागभावप्रतियोगिनो
भाविनः । ते द्वयेऽपि प्रखंसप्रागभावप्रतियोगिविचिक्रतया वर्तमानायमाना यदा
प्रत्यक्षा इव भवन्ति, तदा भाविकम् । अत्र च प्रत्यक्षायमाणत्वं हेतुरर्धगतमलौ-
किकत्वादित्यद्भुतत्वं, शब्दगतं व्यत्यस्तसम्बन्धरहितत्वाद् व्यर्वाहितान्वयाद्यभा-
वात् प्रसादवशेन सम्यग् शटित्वधीनामर्पणं प्रतिपादनं च । प्रकृतिभूतस्य भावश-
ब्दस्यार्थद्वयकथनेन भाविकं निर्वक्ति— कविगतो भाव इत्यादिना । तत्रा-

१. 'नानति' ग. पाठः. २. 'शितान्तेयुक्तिः तत्परता', ३. 'दत्त', ४. 'यथा—
इत्यर्थो', ५. 'वर्णिक', ६. 'साम्राट्', ७. 'गो' क. ग. पाठः. ८. 'यद्' ख. पाठः.

त्वेनास्तीति, भावो^१ वा भावना पुनःपुनश्चेतसि^२ विनिवेशनं सोऽत्रास्तीति । न चेदं भ्रान्तिमान् । भूतभाविनोर्भूतभावितयैव प्रकाशनात् । नापि रामोऽभूदिति^३ वस्तुवृत्तमात्रम् । भूतभावि-
गतस्य प्रत्यक्षत्वाख्यस्य धर्मस्य स्फुटस्याधिकस्य प्रतिलम्भात् ।
नापीदमतिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावात् । नहि
भूतभाविनावभूतभावित्वेनाध्यवसीयेते, अभूतभाविनौ^४ वा
भूतभावित्वेन, नापि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वेन, अप्रत्यक्षं वा प्रत्य-
क्षत्वेन । नहि प्रत्यक्षत्वं केवलवस्तुधर्मः, प्रतिपन्नपेक्षयैव
वस्तुनि तथाभावात् । यदाहुः—‘तत्र यो ज्ञानप्रतिभासमात्म-
नोऽन्वयव्यतिरेकावनुकारयति, स प्रत्यक्ष’ इति । केवलं वस्तु-

धः प्रकारः शब्दानां प्रसन्नत्वाद्, द्वितीयस्त्वर्धानामत्यद्भुतत्वात् । सोऽत्रा-
स्तीत्यनेन भावशब्दात् सप्तम्यर्थे गत्वर्थीयं उक्तं दर्शयति । न चेदमिति ।
अन्यस्यान्यतया प्रतिभाससम्भावनामात्रेण भ्रान्तिमत्त्वशङ्का, न तु सर्वथा
तस्य लक्षणमत्रास्ति, सादृश्यहेतुकत्वाभावात् । सम्भावनापि दुःस्येत्यत्र युक्ति-
माह— भूतभावितयैवेति । स्फुटस्येत्यनेनानपहवनीयत्वमाह । अधिकस्येत्य-
नेन वस्तुवृत्तमात्रत्वनिरासः । नापीदमिति । अकमलम्य मुत्तादेः कमलत्वे-
नेव अवर्तमानस्याप्रत्यक्षस्य वर्तमानत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च प्रतीतिरतिशयोक्तिर-
शङ्का । अप्रत्यक्षस्य वस्तुनः प्रत्यक्षत्वेन प्रतीतेर्नान्यस्यान्यतयाध्यवसायाभावो-
ऽसिद्ध इत्याह— नहीति । प्रतिपन्नपेक्षयैवेति । नहि वस्तुधर्मो गोत्यादिः
स्वसत्तायां प्रतिपन्नपेक्षामपेक्षते । ज्ञानप्रतिभासं ज्ञानस्फुरणम् । अन्वयव्यति-
रेकौ विषयमन्विधौ हि प्रत्यक्षज्ञानस्य स्फुरणं, तदसन्निधावस्फुरणं च । केव-
लमिति । वस्तुनः प्रत्यक्षत्वे वक्ष्यमाणा सामग्री प्रतिपन्नरूपयुज्यते । न तु

१. 'वो भा', २. 'यि नि' व ग. पाठ ३. 'तिवद् व' ग. पाठ. ४. 'वच',
५. 'व' क. पाठ ६. 'यि वा' ग. पाठः. ७. 'र' क. पाठः.

प्रत्यक्षत्वे प्रतिपत्तुः सामग्र्युपयुज्यते । सा च लोकयात्रायां चक्षुरादीन्द्रियस्वभावैः । योगिनीमतीन्द्रियार्थदर्शने भावनारूपा । काव्यार्थविदां च भावनास्वभावैव । सा च भावना वस्तुगताल्लक्ष्यत्वप्रयुक्ता, अल्लक्ष्यतानां वस्तूनामादरप्रत्ययेन हृदि सन्धार्यमाणत्वात् । नापि भूतभाविनामप्रत्यक्षाणां प्रत्यक्षतयैव प्रतीतेरिवार्थगर्भीकारेणैव प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, तस्या अभिमानरूपाध्यवसायस्वभावत्वात् । नह्यप्रत्यक्षं प्रत्यक्षत्वेनाध्यवसीयते, किं तर्हि काव्यार्थविद्भिः प्रत्यक्षं दृश्यत इति । नापि वस्तुगतैवार्थ उत्प्रेक्षायाः प्रयोजकः, तस्या अभिमानरूपायाः प्रतिपत्तुधर्मत्वात् । यदाहुः—

“अभिमाने च सा योज्या ज्ञानधर्मे सुखादिवद्”

इति । काव्यविषये च प्रयोक्तापि प्रतिपत्तैव । नाप्यत्यल्लक्ष्यत्वपदार्थदर्शनादतीतानागतयोः प्रत्यक्षत्वप्रतीतेः काव्यलिङ्गमिदम् । लिङ्गलिङ्गिभावेन प्रतीत्यभावात् । योगिवत् प्रत्यक्षतया प्रतीतेः ।

वस्तुधर्मः कश्चिदिति भावः । भावनास्वभावैवेत्येवकारः पौनर्वचनिकः । सा चेति । तच्छब्देन काव्यार्थवित्सम्बन्धिनी भावना परामृश्यते । वस्तुगतेति । न तु योगिवद् योगाभ्यासचलोत्था । आदरप्रत्ययेन आदरविशिष्टेन ज्ञानेन । तस्याः उत्प्रेक्षायाः । प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वेऽपि वस्तुनः परमार्थतोऽप्रत्यक्षत्वेन स्वार्थस्य विद्यमानत्वाद्दुत्प्रेक्षात्वमाशङ्क्याह—नापीति । अभिमाने चेति । जानायान्तरजातावभिमाने योज्या न वस्तुधर्म इत्यर्थः । वस्तुरपि प्रत्यक्षत्वप्रतीतेः प्रतिपत्तुधर्मत्वम्यानियममाशङ्क्याह—काव्यविषय इति । काव्यार्थनिरूपणवेलायाम् । योगिवदिति । यथा योगिनोऽतीतत्वादिविशिष्टोऽप्यर्थः

नाप्ययं परिस्फुरद्रूपतया सचमत्कारप्रतिपत्ते रसवदलङ्कारः ।
 रत्यादिचित्तवृत्तीनां तदनुपक्ततया विभावादीनामपि साधारण्येन
 हृदयसंवादितया परमाद्वैतज्ञानिवत् प्रतीतौ तस्य भावात् ।
 इह तु ताटस्थ्येन भूतभाविनां स्फुटतया भिन्नसर्वज्ञवत् प्रतीतेः ।
 स्फुटप्रतिपत्त्युत्तरकालं तु साधारण्यप्रतीतौ स्फुटप्रतिपत्ति-
 निमित्तक औत्तरकालिकां रसवदलङ्कारः स्यात् । नापीयं
 सूक्ष्मवस्तुस्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः । तस्यां लौकिकवस्तुग-
 तसूक्ष्मधर्मवर्णने साधारण्येन हृदयसंवादसम्भवात् । इह लो-
 कोत्तराणां वस्तूनां स्फुटतया ताटस्थ्येन च प्रतीतेः । क्वचित्तु
 लौकिकानामपि वस्तूनां स्फुटत्वेन प्रतीतौ भाविकस्वभावो-

पुरोवर्तितया प्रतीयते, तथा सहृदयस्येत्यर्थः । यदि पुनरपुरोवर्त्यपि पुर इव
 परिस्फुरति, तदा रसवदलङ्कारः स्यादित्याशङ्क्याह— नाप्ययमिति । रत्या-
 दीत्यादिशब्देन हासादयः विभावादीत्यादिशब्देनानुभावव्यभिचारिणश्च पृ-
 ह्यन्ते । तदनुपक्ततया रत्याधनुपक्ततया । साधारण्येन सकलसहृदयसाधार-
 ण्येन । परमाद्वैतज्ञानिनः ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यपरोक्षज्ञानवन्तः । भिन्नसर्वज्ञाः
 सकलानपि भावानात्मनः पृथक्त्वेन योगबलात् साक्षात्कुर्वन्तः । औत्तरका-
 लिक इति । ताटस्थ्येन स्फुटप्रतिपत्तिसमयभाविनो भाविकात् । स्वभावोक्ति-
 लक्षणप्रस्तावे निर्णेष्यमाणतया निर्दिष्टमर्थं निर्णेतुमुपक्रमते— नापीयमित्या-
 दिना । स्वभावोक्तिनिष्ठं वस्तुनो लौकिकत्वं साधारण्येन हृदयसंवादं च
 भाविकं व्यावर्तयति— लोकोत्तराणामिति, ताटस्थ्येनेति च । क्वचिदि-
 त्यादि । लौकिकानामिति स्वभावोक्तेरनुपवेशो दर्शितः, (इति ?) स्फुटत्वेन

क्त्योः समावेशः स्यात् । न च हृदयसंवादमात्रेण स्वभावो-
क्तिरसवदलङ्कारयोरभेदः । वस्तुस्वभावसंवाद्रूपत्वात् स्वभा-
वोक्तेः चिर्त्तवृत्तिसंवाद्रूपत्वाच्च रसवदलङ्कारस्य, उभयसंवा-
दसंभवे^१ तु समावेशोऽपि घटते । यत्र वस्तुगतसूक्ष्मधर्मवर्णना
स्यात्, तत्र स्वभावोक्तिः । अन्यत्र तु रसवदलङ्कार एव ।
नाप्ययं शब्दानाकुलत्वहेतुको झटित्यर्थसमर्पणरूपः प्रसादाख्यो
गुणः । तस्य हि स्फुटास्फुटोभयरूपवाक्यार्थगतत्वेन झटिति
समर्पणं रूपम्, अस्य^२ तु झटिति समर्पितस्य स्फुटत्वेन प्रतीतौ
स्वरूपप्रतिलम्भः । तस्मादयं सर्वोत्तीर्ण एवालङ्कारः । लक्ष्ये
चायं प्रचुरप्रयोगो दृश्यते । यथा —

“मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः ।

येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥”

ति भाविकस्य । भाविकव्यावृत्त्यर्थं निर्दिष्टस्य हृदयसंवादस्याधिष्ठित्वात्
स्वभावोक्ते रसवदलङ्कारादपृथक्त्वमाशङ्क्य परिहरति— न चेति । उभयश-
ब्देन वस्तुचित्ते निर्दिश्येते । शब्दानाकुलत्वं व्यत्यस्तसम्बन्धराहित्यम् । त-
स्य प्रसादस्य झटित्यर्थसमर्पणमात्रत्वं रूपं, न त्वर्थस्य स्फुटतया प्रतीतिर-
पि । अस्य भाविकस्य । झटिति समर्पितस्येति । अर्थस्येति शेषः । सर्वो-
त्तीर्ण इति । प्राक्प्रदर्शितनयेन शान्तिमदाद्यलङ्कारवर्गात् प्रसादगुणाच्च व्या-
वृत्तः । अलङ्कार इत्यनेन वस्तुवृत्तत्वनिरासः । लक्ष्य इत्यादिना भाविकस्यो-
पव्याङ्गीकरणीयतां दर्शयति । मुनिर्जयतीत्यादि । समुद्रपानसमये एकचुलुकद-

१. 'सत', २ 'वात्' इ न पाठ ३ 'स्य झ' म. पाठ. ४ 'ने. मु' क.
५. पाठ. ५ 'स्याद्गी' ख पाठ

यथा वा हर्षचरितप्रारम्भे ब्रह्मसदसि वेदस्वरूपवर्णने । तत्र हि प्रत्यक्षमिव स्फुटत्वेन तदीयं रूपं दृश्यते । एवं तत्रैव कुञ्चमुनिवर्णनपुलिन्दवर्णनादौ ज्ञेयम् । अयं त्वत्र विचारलेशः सम्भवति । इह क्वचिद् वर्णनीयस्य वर्णनावशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वं, क्वचित् प्रत्यक्षायमाणस्यैव वर्णनम् । आद्यं यथोदाहृतम् । द्वितीयं यथा —

“अनातपत्रोऽप्येयमत्र लक्ष्यते
सितातपत्रैरिव सर्वतो वृतः ।
अचामरोऽप्येष सदैव वीज्यते
विलासबालव्यजनेन कोऽप्ययम् ॥”

इति । अत्र प्रथमप्रकारविषयोऽयमलङ्कारो न प्रकारान्तरगोचरः । कविसमर्पितानां धर्माणामलङ्कारत्वात् । न हिमांशुलाव-

ष्टदिव्यमत्स्यकच्छपस्यागस्त्यलक्षणस्यार्थस्य लोकोत्तरतयात्यद्भुतत्वादानालुल-
शब्दप्रतिपादितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणत्वम् । दृष्टावित्यनेन तदवस्थाविशिष्टस्य
तस्यातीतत्वमवगम्यते । भाविविषयं यथा —

त्वद्यात्रोद्यम एव शात्रव्रगणः स्थाने वनं प्रस्थितो
यस्मात् संयति मण्डलीकृतधनुर्मध्ये कृतावस्थितिः ।
कोलम्बाधिपते ! किरन् दिशि दिशिच्छन्नार्कभासः शरा-
नीपदत्तदग्ध्वलस्त्वमधुना न द्रष्टुमीशिष्यसे ॥

अत्र विशिष्टस्य भाविदर्शनाशक्तिविषयस्यानवगतस्य वर्णनीयस्य प्रत्यक्षाय-
माणत्वम् । अनातपत्रोऽपीत्यादि । आतपत्रचामरात्ययेऽपि तद्वत्तया दृश्य-

१. 'ते। त' क. पाठः. २. 'वीपसु' ग. पाठः. ३. 'नदे', ४. 'पिम एव
सोमने', ५. 'ए' क. ख. पाठः.

प्यादीनामिव वस्तुसन्निवेशिनाम् । अपिच

“शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतून् प्रचक्षते”

इति भामहीये ‘वाचामनाकुल्येन भाविकमिति चोद्भटलक्षणे व्यत्यस्तसम्बन्धरहितशब्दसन्दर्भसमर्पितत्वं प्रत्यक्षायमाणत्वप्रतिपादकं कथं प्रयोजकीभवेद्, यदि वस्तुसन्निवेशिधर्मगतत्वेनापि भाविकं स्यात् । तस्माद् वास्तवमेव महत्त्वमुत्तरप्रकारविषये वर्णितमिति नायमत्रालङ्कारः । यदि तु वास्तवमपि सौन्दर्यं कविनिबद्धं कविनिबद्धवक्तृनिबद्धं वा सकलवक्रगोचरी-

मानत्वे वर्णनीयस्य माहात्म्यमेव हेतुः, न तु वर्णनम् । तच्च माहात्म्यं कोऽप्ययमित्थनेन प्रकटितम् । प्रथमप्रकारो वर्णनवशादेव प्रत्यक्षायमाणत्वलक्षणः । एवं स्वतः प्रत्यक्षायमाणस्य वर्णने भाविकत्वं निरस्य चिरन्तनलक्षणानुरोधैर्बन्धिषे विषये भाविकत्वं न स्यादित्याह—अपिचेत्यादि ।

“चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायाः स्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥”

स्वभिनीतता आङ्गिकादिचतुर्विधाभिनयशालित्वम् ।

“प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः ।

अत्यद्भुताः स्यात् तद्वाचामेनाकुल्येन भाविकम् ॥”

अत्यद्भुता भूतभाविनोऽर्था यत्र प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते वाचामनाकुल्येन तद् भाविकं स्यादित्यन्वयः । अनयोश्च भामहोद्भटवचनयोः प्रतीकोपादानं तावन्मात्रस्य सिसाधयिपितार्योपयिकनया । अयमर्थः— यदि वस्तुसन्निवेशिणापि प्रत्यक्षायमाणत्वेन भाविकत्वं स्यात्, तदा भामहोद्भटभ्यां प्रत्यक्षायमाणत्वं प्रति हेतुतयोपन्यस्तं व्यत्यस्तसम्बन्धरहितत्वेन शब्दित्यर्थमसमर्पकत्वलक्षणं वाचामेनाकुल्यं कथं प्रयोजकं स्यात् । सकलवक्रगोचरीभूतं सकलानां वस्तु-

भूतं स्वभावोक्तिवदलङ्कारतया वर्णयेत्, तदायमपि प्रकारो नातीव दुःश्लिष्टः । अत एव

“प्रत्यक्षा इव यत्रार्थाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम्”

इत्येतावदेवान्यैर्भाविकलक्षणमकारि । स्वभावोक्त्या किञ्चित्सा-
दृश्यात् तदनन्तरमस्य लक्षणं कृतम् ॥

समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम् ॥ ८० ॥

स्वभावोक्तौ भाविके च यथास्थितवस्तुवर्णनम् । तद्वि-
पक्षत्वेनारोपितवस्तुवर्णनात्मनै उदात्तस्यावसरः । तत्रासम्भाव्य-
मानभूतियुक्तस्य वस्तुनो वर्णनं कविप्रतिभोत्थापितमैश्वर्यलक्ष-
णमुदात्तम् । उदाहरणं —

“मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिः कृताः

प्रातः प्राङ्गणसौमि मन्थरचलद्वालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।

षामगोचरतां गतम् । नातीव दुःश्लिष्टः, किञ्चिद् घटत एवेत्यर्थः । अत एव
वस्तुसन्निवेशिधर्मगतत्वेनापि भाविकत्वाङ्गीकारात् । एतावदेवेत्येवकारेण
भामहादिवद् वाचामनाकुल्य नोपात्तमिति दर्शयति । किञ्चित्सादृश्यादिति ।
उभयत्र सूक्ष्मवस्तुस्वभाववर्णनस्य विद्यमानत्वात् ।

उदात्तस्य भाविकानन्तर्ये विरोधसम्बन्धो हेतुरित्याह— स्वभावोक्तावि-
त्यादि । असम्भाव्यमानेत्यादि । वस्तुनोऽसम्भाव्यमानाविभूतियुक्तत्वेन वर्णन-
मित्यर्थः । उदात्तशब्दस्योदात्तमैश्वर्यं चार्थः । तयोर्देश्वर्यमत्रार्थः । उत्तरनोदात्तम् ।
ऐश्वर्यं च न स्वतः सम्भवि, किं तर्हि कविप्रतिभोत्थापितमेनेत्याह— कविप्रतिभे-

१ 'वर्णयेत्, त' २ ग पाठ ३ 'धाचक्षि' ग पाठ. ४. 'दस्वोदा', ५
'धया—सु', ५ 'धा' क ख पाठ.

आराद् दाडिमवीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्यागलीलायितम् ॥”

अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनं च ॥ ८१ ॥

उदात्तशब्दसाम्यादिहाभिधानम् । महापुरुषाणामुदार-
चरितानाम् अङ्गीभूतवस्त्वन्तराङ्गभावेनोपनिबद्धं चरितं चोदा-
त्तम् । महापुरुषचरितस्योदाररूपत्वात् । उदाहरणं —

“तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालतव्यसनी ।
त्रिचरन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥”

अत्रारण्ये वर्णनीये रामचरितमङ्गत्वेन वर्णितम् ॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धे रसवत्प्रे-
यऊर्जस्त्रिसमाहितानि ॥ ८२ ॥

त्यादि । कृताः निक्षिप्ताः । अयेदृश्या विद्वद्भवनविभूतेरसन्नाय्यमानत्वं स्पष्टमेव ॥

पूर्वस्मात्क्षणवलक्ष्यवाचिनोऽप्युदात्तशब्दस्यार्थो भिद्यते । औदार्यवा-
चकत्वात् । अतो वाचकशब्दस्वरूपसाम्यमेवानन्तर्यहेतुरित्याह— उदात्तम-
न्दसाम्यादिति । महापुरुषाणामित्यस्य व्याख्या उदारचरितानामिति । अङ्ग-
भूतेत्येतच्च न महापुरुषाणां विशेषणम्, अपि तु तत्ररितस्य तात्कालिकं विशेषे-
षणम् । अङ्गभावश्च न महापुरुषसम्बन्धिन्त्येव प्रधानभूते चरिते रावणवपारदा
सेतुबन्धादिवत्, किं तदस्यस्मिन् वस्तुनीत्याह— अङ्गीभूतेत्यादि । अङ्गि-
शब्दान्वित्यः । अङ्गत्वेन वर्णितमिति । उपलक्षणत्वेन निर्दिष्टत्वात् ॥

१. 'क्षि' ग. पाठः. २. 'वपः—न'. ३. 'निबन्ध' क. ख. पाठः. ४. 'द्विभू' ख.

उदात्ते महापुरुषचरितस्य चित्तवृत्तिरूपत्वाच्चित्तवृत्ति-
विशेषस्वभावत्वाच्च रसादीनामिह तद्ददलङ्काराणां प्रस्तावः ।
अत एव चत्वारोऽलङ्कारा युगपच्छिक्षिताः । तत्र विभावानुभाव-
व्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः ।
भावो विभावानुभावाभ्यां सूचितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदः ।
देवतादिविषया च रतिः । तदाभासो रसाभासो भावाभासश्च ।
आभासत्वमविषयप्रवृत्त्यानौचित्यात् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराणां
निवर्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था । तत्रै रसस्य परं विश्रान्तिरूप-
त्वात् सा न सम्भवतीति परिशिष्टभेदविषयोऽयं द्रष्टव्यः ।
एषामुपनिबन्धे क्रमेण रसवदादयोऽलङ्काराः । रसो विद्यते यत्र
निबन्धने व्यापारात्मनि, तद् रसवत् । प्रियतरं प्रेयो निबन्धन-

चित्तवृत्तिरूपत्वादिति । महापुरुषचरितस्योत्साहादिरूपत्वात् । तद्द-
लङ्काराः रसादिमदलङ्काराः । अत एव चित्तवृत्तिविशेषस्वभावरसादिरूपत्वादेव ।
देवतादीत्यादिशब्देन नृपगुरुपुत्रादयो गृह्यन्ते । कान्तालम्बनायास्तु रतेर्व्यक्तत्वे
शृङ्गारतैव । अनौचित्यादिति । कामक्रोधादिकारणवशाच्छास्त्रविरुद्धेन रूपेणो-
पनिबन्धादविषयवृत्तत्वेनानौचित्यम् । सा प्रशाम्यदवस्था । परिशिष्टेति । भावा-
दिविषयः । अयं तत्प्रशमो द्रष्टव्यः । व्यापारात्मनीत्यनेन सूत्रे निबन्धशब्दो भाव-
साधनः, न त्वधिकरणसाधनतया रसादिनिबन्धनक्रियाधिकरणभूतकाव्याभि-
धापीत्याह । काव्याभिधानपरं हि रसवदादिशब्देन रसवदलङ्कार इत्यादिनिर्देशो
न घटते । प्रियतरमित्यादि । लोके हि यत्र चित्तस्यात्यामङ्गः, तत् प्रियतरमु-
च्यते । प्रियतरशब्दो मुख्यया वृत्त्या रत्यालम्बनेषु देवतादिषु वर्तमानो लक्षणया

मेव । एवमूर्जो बलं विद्यते यत्र, तदपि निबन्धनमेव । अनौ-
चित्यप्रवृत्तत्वाच्च तत्र बलयोगः । समाहितः परिहारः । स च
प्रकृतत्वादुक्तभेदविषयः प्रशमपर्यायः । तत्र यस्मिन् दर्शने
वाक्यार्थीभूता रसादयो रसवदाद्यलङ्काराः, तत्राङ्गभूतरसादि-
विषये द्वितीय उदात्तालङ्कारः । यन्मते त्वङ्गभूतरसादिविषये
रसवदाद्यलङ्काराः, अन्यत्र रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात् तत्र
द्वितीयोदात्तालङ्कारस्य विषयो नावशिष्यते, तद्विषयस्य रस-
वदादिना व्याप्तत्वात्, तत्र रसवत् उदाहरणम् ।

एतौ वर्तते, ततश्च रतिसहचरितं भावकदम्बकं छविन्यायेन लक्ष्यंस्तथाविध-
भावकदम्बकविषये निबन्धने उपचारेण वर्तत इति निबन्धनस्य प्रेयस्त्वम् ।
ऊर्जो बलमित्यादि । ऊर्जस्विशब्दस्य 'व्योत्स्नातमिस्रा-' (५. २. ११४)
इत्यादिना मत्वर्थे निपातितत्वात् । परिहार इत्यनेन भावे निष्ठान्तः समाहितशब्द
इत्याह । तत्र यस्मिन्नित्यादिना रसादिध्वनेर्द्वितीयोदात्तालङ्कारस्य च रसवदादेश्च
त्रयाणामपि स्वीकरणं न संगच्छत इत्याह । यस्मिन् दर्शने उद्भटादिमते । द्वितीय
इति । अङ्गभूतमहापुरुषरूपचरितवर्णनलक्षणः । तस्य हि वस्त्वन्तरं प्रत्यङ्गभूता
महापुरुषाश्रया उरसाहरत्यादिप्रकर्षात्मानो वीरशृङ्गारादयो विषयः । यन्मते
आनन्दवर्धनादिमते । अन्यत्र वाक्यार्थीभूतरसादिविषये । अन्ये तु — अन्य-
स्मिन्नपि मते रसाद्याश्रयाणां महतामुपलक्षणभावेनाङ्गभावे उदात्तस्य विषयः ।
यथा तदिदमरण्यमित्यादा । यत्र तु रसादीनामेव प्रकारान्तरेणाङ्गभावः, तत्र

“अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्वनविमर्दनः ।

नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥”

“ किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद् दर्शनं
केयं निष्करण ! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियर्तमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्धा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥”

एतन्मतद्वयेऽप्युदाहरणम् । तत्र वाक्यार्थीभूतोऽत्र करुणो रसः ।
अङ्गभूतस्तु विप्रलम्भशृङ्गारः । एवं रसान्तरेपूदाहार्यम् । प्रेयो-
लङ्कारादौ विशेषमनपेक्षयोदाह्रियते ।

“गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्धूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलञ्छ्रीमच्चितम्बाम्बरा ।
मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता तु किं मनसि मे लीना विलीना तु किम् ॥”

अत्र नायिकाया हर्षास्थो व्यभिचारिभावः । यथा वा —

“तद्वक्त्रामृतपानदुर्ललितया दृष्ट्या क विश्रम्यतां
तद्वाक्यश्रवणाभियोगपरयोः श्राव्यं कुतः श्रोत्रयोः ।

इत्यादौ रसवदायलङ्कार इति नित्यस्वीकरणमपि संगतमेवेत्याहुः । मतद-
येऽपीति । पूर्वस्मिन् मते करुणापेक्षयोत्तरत्र विप्रलम्भशृङ्गारापेक्षया रसवद-
लङ्कारः । एवं रसान्तरेष्विति । सम्भोगशृङ्गारे वीररमादौ च । प्रेयोऽलङ्का-
रादावित्यादिशब्देन ऊर्जस्विसमाहिते शृङ्गरे । विशेषम् अङ्गाङ्गिभावलक्षणम् ।
उदाहरणद्वयोपादानं स्त्रीपुंसयोराश्रययोरङ्गिनोः सम्भोगविप्रलम्भयोर्वा भेदात् ।

१. 'मखल्या', २ 'ते। तत्र प्रयोगो यथा—ता', ३ 'दिश्रयं' इ' रा १७७.
४ 'या रस' म. ग. पाठ .

एभिस्तत्परिरम्मानिर्भरभैरङ्गैः कथं स्थायतां

कष्टं तद्विरहेण सम्प्रति वयं कृच्छ्रामवस्थां गताः ॥”

अत्र चिन्ताख्यो व्यभिचारिभावः । एष एव च भावालङ्कारः ।

भावस्य चात्र स्थितिरूपतया वर्तनम् । शान्त्युदयावस्थे^१ तु

वक्ष्येते । ऊर्जस्वी यथा—

“दूराकर्षणमोहमन्त्र इव मे तन्नाम्नि याते श्रुतिं

चेतः कालकलामपि प्रकुर्वते नावस्थितिं तां विना ।

एतैराकुलितस्य विक्षतस्तेरङ्गैरनङ्गाकुलैः

सम्पद्येत कथं तदातिसुखमित्येतन्न वेद्मि स्फुटम् ॥”

अत्र रावणस्याभिलापशृङ्गार औत्सुक्यं च व्यभिचारिभा-

वोऽनौचित्येन प्रवृत्तौ । समाहितं यथा—

परिशिष्टानां रत्यादिभावानामुदाहरणाप्रदर्शनं ग्रन्थविस्तरभयात् । एष एव-

त्यादि । प्रेयोलङ्कारसौव मायालङ्कार इति संज्ञान्तरमित्यर्थः । शान्त्युदयवत्

स्थितेरप्यलङ्कारत्वेनाकथनं नामभवाद्, अपि तु उक्तप्रेयोरूपत्वादेवेत्याह—

भावस्य चात्रेत्यादि । अत्र प्रेयसि । वक्ष्येते इति । समाहिते शान्त्यवस्था ।

मायोदये उदयावस्था । अत्र रावणम्येति । पूर्वार्धे आभिलाषिशृङ्गारस्य

प्रतीतिः, उत्तरार्धे औत्सुक्यस्येत्येवंरूपौ रसव्यभिचारिणौ परदारविषयत्वेन

शास्त्रविरुद्धत्वादनौचित्येन प्रवृत्तौ । अतो रसाभासमावाभासयोर्दयोरप्येतदु-

१. 'त' क. ग. पाठः. २. 'न', ३. 'रसा', ४. 'इय' ग. ग. पाठः. ५.

'दोषम' क., 'मन्त्रमोह इ' ग. पाठः. ६. 'श', ७. 'वक्ष्येतेर', ८. 'व रसव्य',

९. 'रस' क. ग. पाठः. १०. 'वै लङ्कार इ' ग. ग. पाठः. ११. 'त' ग., 'त' क.

पाठः. १२. 'त्य' ग. ग. पाठः.

“अक्षणोः स्फुटाश्रुकलुपोऽरुणिमा विलीनः
 शान्तं च सार्धमधरस्फुरणं भ्रुकुट्या ।
 भावान्तरस्य तव चण्डि! गतोऽपि रोपो
 नोद्गाढवासनतया प्रसरं ददाति ॥”

अत्र कोपस्य प्रशमः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ।

“तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्राङ्कितं
 किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाध्यते ।
 इत्युक्ते क तदित्युदीर्य सहसा तत् सम्प्रमार्ष्टुं मया
 साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात् तन्व्यापि तद्विरमृतम् ॥”

“एकस्मिञ्छयने पराङ्मुखतया वीतोत्तरं ताम्यतो-
 रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्गौरवम् ।
 दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवलनामिश्रीभवच्चक्षुषो-
 र्भ्रमो मानकलिः सहासरभसव्यासक्तकण्ठग्रहः ॥”

अत्रेर्ष्याक्रोधात्मनो मानस्य प्रशमः । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् ॥

दाहरणम् । अत्र कोपस्येति । कोपः सौद्रंभ्यायिभावः क्रोधः, तस्य च रस-
 त्वेनानभिव्यक्तौ व्यभिचारित्वाभावाद्गीकाराद् भावत्वमाश्रित्य तत्प्रशमो भाव-
 प्रशमत्वेनोदाहृतः । एवमन्यत्रापि स्थायिभावानां शान्त्यादिवचने मान-
 शान्त्यादित्वं द्रष्टव्यम् । अत्रेर्ष्येत्यादि । पूर्वोदाहरणे नायिकाश्रयस्येर्ष्या-
 मानस्य, उत्तरप्रोमयाश्रयस्य प्रणयकोपस्वरूपस्य ॥

भावोदयसन्धिशबलताश्चैते पृथगलङ्काराः ॥ ८३ ॥

भावस्योक्तरूपस्योदय उद्गमावस्था, सन्धिर्हयोर्विरु-
द्धयोः स्पर्धिभावेनोपनिबन्धः, शबलता बहूनां पूर्वपूर्वोपमर्द-
नेनोपनिबन्धः । एते च पृथग् रसवदादिभ्यो भिन्नत्वेनाल-
ङ्काराः । एतत्प्रतिपादनं चोद्गटादिभिरेषां पृथगलङ्कारत्वेन
निर्दिष्टत्वात् । अथ च संसृष्टिसङ्करवैलक्षण्येनैते सर्वेऽलङ्काराः
पृथक् केवलत्वेन, अलङ्कारा इति सर्वालङ्कारशेषत्वेनोक्तम् ।
संसृष्टिसङ्करयोर्हि संपृक्ततया सिद्धानामलङ्काराणां स्थितिः, तद्वै-
लक्षण्यप्रतिपादनमेतत् । तत्र भावोदयो यथा—

“एकस्मिञ्छयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया

सद्यः कोपपराङ्मुखग्लपितया चाट्टानि कुर्वन्नपि ।

सूत्रे पृथगित्यस्यावध्यनिर्देशादवधिं दर्शयति — रसवदादिभ्य इति ।
भिन्नत्वेनेति । यद्यपि भावोदयादिषु तत्तद्भावानां स्वानुभावविभावव्यञ्जित-
त्वात् प्रेयसस्तत्तद्भावाद्यभिव्यञ्जितस्य रसवद्येन रसवतो बालङ्कारत्वं सुव-
चम् । तथापि कविसंरम्भगोचरानुदयादीन् विशेषानाश्रित्यालङ्कारान्तरत्वेन
निर्दिश्यन्त इत्यर्थः । भावोदयभावसन्धिभावशबलताश्चैत्येतावत्येव निर्दिष्टव्ये
एते पृथगित्यादिवचनस्य प्रयोजनमाह — एतत्प्रतिपादनं चेत्यादि । एते पृथ-
गित्यादियोगविभागोत्तरार्थान्तरप्रतिपादनलक्षणं प्रयोजनान्तरमप्यस्तीत्याह —
अथ चेत्यादिना । एते सर्वे इति । उक्तलक्षणाः पुनरुक्त्यदाभासादय एत-
त्पर्यन्ताः । केवलत्वेनालङ्कारान्तरासम्मिश्रत्वेन । सर्वालङ्कारेति । न तु भा-
वोदयादिमानंशेषत्वेन । संसृष्टित्यादि । पृथकसिद्धरूपाणामलङ्कारान्तराणां

१. 'संप' २. 'दंतेव' ३. 'चन्द्रमगृष्टे' क. ग. पाठः ४. 'यन्तम् । त'
क. पाठः ५. 'लेख नि' ख पाठः ६. 'प्रितवे' ख. ग. पाठः ७. 'प्रयोगे' क. ग. पाठः

संवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूर्ण्णीं स्थितस्तत्क्षणं
मा भूत् सुत इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥”

अत्रौत्सुक्यस्योदयः । भावसन्धिर्यथा —

“वामेन नारीनयनाश्रुधारां कृपाणधारामथ दक्षिणेन ।
उत्पुंसयन्नेकतरः करेण कर्तव्यमूढः सुभटो वभूव ॥”

अत्र स्नेहाख्यैरतिभावरणौत्सुक्ययोः सन्धिः । भावशबलता
यथा —

“क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं सुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः! स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं पारयति ॥”

अत्र वितर्कात्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता ।

सम्प्रकृतया संसृष्टिसङ्करयोः स्थितिरित्यर्थः । औत्सुक्यस्योदय इति । विशि-
ष्टस्य वीक्षणस्य तदनुभावत्वात् । उत्पुंसयन् उन्मार्जयन् । अत्राश्रुधाराकृ-
पाणधारोन्मार्जनलक्षणानुभावव्यञ्जितयोर्नायिकालम्बनश्लेषहरणविषयौत्सुक्ययोः
स्पर्धिभावः कर्तव्यमूढ इत्यनेन द्योतितः । अत्र वितर्कतयादि । क्वाकार्यं
शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादिवागारम्भानुभावसूचितस्य वितर्कादेर्भूयोऽपि
दृश्येत सेत्यादिवाचिकानुभावसूचितेर्नात्सुक्यादिना उपसृष्टितत्वात् शबलता ।

तदेते चित्तवृत्तिगतत्वेनालङ्कारा लक्षिताः । अधुनैषां सर्वेषामलङ्काराणां संश्लेषसमुत्थापितमलङ्कारद्वयमुच्यते । तत्र संश्लेषः संयोगन्यायेन समवायन्यायेन वेति द्विधा । संयोगन्यायो यत्र भेदस्योत्कटतया स्थितिः । समवायन्यायो यत्र तस्यैवानुत्कटत्वेन वर्तनम् । तत्रोत्कटत्वेन स्थितौ तिलतण्डुलन्यायः । इतरत्र तु क्षीरनीरसादृश्यम् । क्रमेण तदुच्यते —

एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वे संसृष्टिः ॥ ८४ ॥

उक्तालङ्काराणां यथासम्भवं यदि कचिद् युगपत् संघटना स्यात्, तदा ते किं पृथक्त्व एव पर्यवसिताः, उत तदलङ्कारान्तरमेव किञ्चिदिति विचार्यते — तत्र यथा बाह्यालङ्काराणां सौवर्णमणिमयप्रभृतीनां पृथक् चारुताहेतुत्वेऽपि संघटनाकृतं चारुत्वान्तरं जायते, तद्वत् प्रकृतालङ्काराणामपि संयोजने चारुत्वान्तरमुपलभ्यते । तेनालङ्कारान्तरप्रादुर्भावो न प्रथक् पर्यवसानमिति निर्णयः । अलङ्कारान्तरत्वे च संयोगन्यायेन स्फुटावगमो भेदः, समवायन्यायेन वास्फुटावगम इति द्वैधम् । पूर्वत्र संसृष्टिरुत्तरत्र तु सङ्करः । अत एव तिलतण्डुलन्यायः क्षी-

तदेत इति । रसवत्प्रभृतयो भावशनलतापर्यन्ताः । एतच्चैतेषां मिथः सम्बन्धस्यापनायोक्तम् । तस्यैव भेदस्यैव । तदा ते इत्यत्र तच्छन्देन युगपत् सङ्घटितानामुक्तालङ्काराणां प्रत्ययमयीः, उत तदित्यत्र तच्छन्देन प्रतिनिर्दिश्यमानालङ्कारान्तरलिङ्गभावा युगपत् सङ्घटना परामृश्यते । प्रकृतालङ्काराणां

१. 'तावप्यत्वे', २ 'जास', ३ 'वे' क. रा पाठ ४. 'स्यम् । ए' क. पाठ, ५ 'चा', ६ 'प्रस' क. रा पाठ ७. 'विना' रा. पाठ

रनीरन्यायश्च तयोर्थथार्थतामेव गमयतः । तत्र तिलतण्डुलन्या-
येन भवन्ती संसृष्टिस्त्रिविधा, शब्दालङ्कारगतत्वेनार्थालङ्कार-
गतत्वेनोभयालङ्कारगतत्वेन च । सङ्करस्तु प्रभेदयुक्तो वक्ष्यते ।
तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा —

“कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमसंभ्रमसंभृतशोभया ।

वनितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशान्यया ॥”

अत्रानुप्रासयमकयोर्विजातीययोः संसृष्टिः । अत्रैव लकलोल-
कलो कलोलकलोल इति सजातीययोर्मकयोः संसृष्टिः । अ-
र्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा —

“देवि! क्षपा गलति चक्षुरमन्दतार-

मुन्मीलयाशु नलिनीव सभृङ्गमव्जम् ।

एष त्वदाननरुचेव विलुण्ठ्यमानः

पद्भ्याम्बरं त्यजति निष्प्रतिभः शशाङ्कः ॥”

अत्र विजातीययोरुपमोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ।

पुनरुक्तवदाभासादीनां काव्यालङ्काराणाम् । यथार्थै(ते ? तामि)ति । लोको हि
तिलतण्डुलवत् संश्लेषेऽपि स्फुटभेदानर्थान् संसृष्ट्या इति व्यवहरति, क्षीरनीर-
वदस्फुटभेदान् सङ्कीर्णा इति । अनुप्रासयमकयोरिति । कुसुमसौरभेत्वादौ
छेकानुप्रासस्य विद्यमानत्वात् । सजातीययोरिति । यमकत्वेन निरर्थकत्वेन
च । उपमोत्प्रेक्षयोरिति । पूर्वार्धे पाण्ड्योऽयमित्यादिवद् चिम्बप्रतिचिम्बभा-

“लिम्पतीव तमोऽङ्गानि त्रपतीवाञ्जनं नमः ।
असत्पुरुपसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥”

अत्रोत्प्रेक्षयोः सजातीययोरुत्प्रेक्षोपमयोर्विजातीययोश्च संसृष्टिः ।
उभयसंसृष्टिर्था —

“आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं
मौलौ हठेन निहितं महिषामुरस्य ।
पादाम्बुजं भवतु यो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिक्षितमनोहरमम्बिकायाः ॥”

अत्रोपमानुप्रासयोः संसृष्टिः । पादाम्बुजमित्यत्र ह्युपमायां म-

वोपलक्षितसाधारणधर्मवत्युपमा । उत्तरार्धेऽभ्यन्तरत्यागनिमित्ता क्रियाहेतूत्प्रेक्षा ।
सजातीययोरिति । पूर्वार्धेऽनुपात्तनिमित्तयोः क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षयोः, उत्तर-
ार्धे ऐकरूप्यनिर्दिष्टसाधारणधर्माया उपमाया विद्यमानत्वात् । पूर्वनिर्दिष्टयो-
रुत्प्रेक्षयोर्द्वित्वेऽपि जातिपरत्वेनैकत्वस्य विवक्षणादुपमोत्प्रेक्षयोरिति द्विवच-
नम् । उभयसंसृष्टिः शब्दार्थालङ्कारसंसृष्टिः । उपमानुप्रासयोरिति । पादा-
म्बुजमित्यत्र लुप्तधर्मद्योतकसमानधर्मायाः समासोपमायाः, मञ्जुमञ्जीरेत्यत्रैक-
धा समुदायसादृश्यलक्षणस्य वृत्त्यनुप्रासस्योत्कटतया प्रतिमासात् । पाद-
एवाम्बुजम् अम्बुजमिव पाद इति सन्देहसङ्गरो नाशङ्कनीय इत्याह—पादाम्बु-
जमित्यत्र इति । उभयसंसृष्टिप्रत् पूर्यमुभयगतत्वेनेत्येतावतैव शब्दार्थालङ्कार-
गतत्वेनेत्यस्य सिद्धावप्युभयालङ्कारगतत्वेनेति वचनमुभयालङ्कारत्वेन चक्ष्य-
माणानां लाटानुप्रासादीनामपि संसृष्टिर्भवतीति ज्ञापनार्थम् । सा यथा—

क्षीरशिक्षितयोगो व्यवस्थापकं प्रमाणम् । स हि रूपके प्रति-
कूलः पारिशेष्याद्दुपमां प्रसाधेयति । तदेपा त्रिविधा संसृष्टि-
निर्णीता ॥

अधुना क्षीरनीरन्यायाश्रयेण तु सङ्करलक्षणमुच्यते—

क्षीरनीरन्यायेन तु सङ्करः ॥ ८५ ॥

मिश्रत्व इत्येव । तत्रोत्कटभेदमनुत्कटभेदं च मिश्र-
त्वम् । तत्रोत्कटभेदा संसृष्टिरुक्ता । अनुत्कटभेदः सङ्करः । तच्च
मिश्रत्वमङ्गाङ्गिभावेन संशयेन एकवाचकानुप्रवेशेन च त्रिधा-
भवत् सङ्करं त्रिभेदमुत्थापयति । क्रमेणोदाहरणम् —

द्विपन्मृगसृगाधिपं भुवनजाड्यवैश्वानर-

प्रतापनुपवर्णयेद् यदुपतिं कथं मादशः ।

तिरस्कृतपुलोमजिद्गुरुधिया धियान्यर्हितं

परापदपरापदस्फुटसरोजकान्तेक्षणम् ॥

अत्र द्विपन्मृगसृगेति लाटानुप्रासस्यालिष्टपरम्परितेन सहैकजाचकानुप्रविष्टस्य
धिया धियेति सजातीयेन भुवनजाड्यवैश्वानरप्रतापमिति श्लिष्टपरम्परितेन
पराप(दमि?दि)त्यादौ परसम्बन्ध्यापलक्षणेन तदपलापप्रदत्वात्मना चार्थेन
परापच्छन्दस्य चापराप(च्छ?दश)न्दस्य चैवान्वयाद् यमनयोस्तु द्वयोरपि परा-
पदशब्दयोरानर्थक्यादुभयानर्थक्यविशिष्टयमकलुप्त(धर्म?)घोतकसमासोपमाल-
क्षणशब्दार्थालङ्कारवृत्तिना संसृष्ट्यलङ्कारेण (वा?) विजातीयेन च संसृष्टिः ॥

मिश्रत्व इत्येवेति । उपलक्षणमेतद् एवामित्यस्य चानुवृत्तेः ।

“अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुङ्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥”

अत्राङ्गुलीभिरिवेत्युपमा । सैव सरोजलोचनमित्यस्या उपमायाः प्रसाधिका । रजनीमुखमिति श्लेषमूलातिशयोक्तिः । प्रारम्भवदनाख्ययोर्मुखयोरभेदाध्यवसायात् । अत एव च तयोरङ्गाङ्गिभावः । एवं च वाक्योक्तसमासोक्ते उपमे श्लेषानुगृहीता चातिशयोक्तिरुत्प्रेक्षायाश्चुम्बतीवेति प्रकाशिताया अनुग्राहिकाः ।

अङ्गुलीभिस्त्वेत्युपमेति । सन्निग्रहणमात्रस्य साधारणधर्मत्वे ऐकरूप्येण निर्देशः । तत्कर्मानूतयोस्तु केशसञ्चयतिमिरयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । सैवेति । अङ्गुलीभिरिवेत्युपमैव । अत्र मुख्यतयावगम्यमाना हि मरीचयः सरोजमुकुलीकार एवानुकूल्यं भजन्ते इति लोचनमिव सरोजमित्युपमावसायः । तयोर्ङ्गाङ्गिभाव इति । अतिशयोक्त्यपेक्षितस्याभेदाध्यवसायनिमित्तस्य साम्यस्य शब्दद्वारेण सम्पादनाच्छ्लेषस्यानुग्राहकत्वम् । वामपेत्यादि । ‘इवेन विभक्त्यल्लेषः—’ (वा०२.२.१८) इत्यादिवचनमनपेक्ष्यैवं तदुक्तम् । अन्यथा सरोजलोचनमिति वदङ्गुलीभिरिवेत्युपमाया अपि समासोक्तत्वमेव स्यात् । श्लेषानुगृहीतेति । रजनीमुखमित्यत्र दर्शिता । उत्प्रेक्षाया इत्यादि । गम्यमानसंस्कारक्रियानिमित्ताया अभिधीयमानसरोजमुकुलीकारादिनिमित्ताया वा क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षायाः । तद्वलेन उपमातिशयोक्त्यलेन । मापीत्यादिना नियमेन कस्यचिदङ्गत्वे कस्यचिदङ्गित्वे चाङ्गिर्नवालङ्कारव्यपदेशः स्यात्, न तु सङ्कर इत्युभयोरपि परस्परं प्रत्यङ्गभावश्चाङ्गिभावधेतरेतराश्रयपरिहाराय विषयभेदेर्नावगमन्तव्य इत्याह । तत्रोत्प्रेक्षायाः प्रत्युत्थानेऽङ्गमुपमादिः । उपमादे-

१. 'जेत', २. 'न वा' न न पाठ ३ 'ने' न. पाठ ४. 'लोच्य भ', ५. 'हे' ए. पाठ. ६. 'न वा' ए. न. पाठ

तद्वलेन तस्याः समुत्थानात् । सापि समुत्थापिता समुत्थापका-
नां चमत्कारकारितानिबन्धनमित्यङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

“त्रयीमयोऽपि प्रथितो जगत्सु यद् वारुणीं प्रत्यगमद् विवस्वान् ।
मन्येऽस्तशैलात् पतितोऽत एव विवेश शुद्धौ बडवाग्निमध्यम् ॥”

अत्र प्रथमेऽर्धे विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः । दर्शनान्तरे तु
विरोधश्लेषौ द्वावलंकारौ । तदनुगृहीतां च द्वितीयेऽर्धे मन्येपद-
प्रकाशिता द्वितय्युत्प्रेक्षा । अतश्चात्राङ्गाङ्गिभावः । तथाहि—
अत्र यत् कारणमुत्प्रेक्ष्यते, तत्र विरोधश्लेषानुप्रवेशः, यच्चत्र
कार्यमुत्प्रेक्षानिमित्तं, तत्र पतितत्वाग्निप्रवेशौ वस्तुस्थित्यान्यथा-
स्थितावप्यन्यथाभूताभ्यां ताभ्यामभेदेनाध्यवसितौ ज्ञेयौ । तेना-
त्राङ्गाङ्गिभावेऽसंकरः । न च विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतौ श्लेषे श्लेष-

श्चमत्कारकारित्वे उन्प्रेक्षाङ्गम् । श्लेषलक्षणावसरे तद्वलावलनिरूपणायोक्तमे-
वार्थमिदानीं सङ्करप्रदर्शनाय संक्षिप्याह— त्रयीमयोऽर्पात्यादि । एतच्च तत्रैव
वितत्य व्याख्यातम् । द्वितयीति । हेतुफलोत्प्रेक्षाभेदात् । अतश्च अनुगृहीत-
त्वादेव । तथाद्यत्रेत्यादिनोत्प्रेक्षायाः श्लेषेण श्लेषविरोधान्यां वाङ्गाङ्गिभावं प्र-
तिपाद्य तस्या एवातिशयोक्त्युत्थापकेन श्लेषेण सह तं प्रतिपादयति— यथात्रे-
त्यादिना । अङ्गाङ्गिभावसङ्कर इति । पूर्ववद् विरोधश्लेषयोः श्लेषातिशयोक्त्यो-
श्चोत्प्रेक्षाया उत्थानेऽङ्गत्वं तस्याश्च तेषां चमत्कारकारित्वेऽङ्गत्वं ज्ञेयम् । श्ले-
षोत्प्रेक्षयोर्विरोधोत्प्रेक्षाविषयभूतकारणगतयोर्विरोधश्लेषयोर्द्वैतानिमित्तकार्यगत-
योः श्लेषातिशयोक्त्योर्वा सङ्करो नाशङ्कनीय इत्याह— न च विरोधेत्यादिना ।

स्य विरोधेन सहाङ्गाङ्गिभार्यसंकरः, उत्प्रेक्षाया वा निमित्तगता-
तिशयोक्त्या सहैङ्गाङ्गि-संकरः । ताभ्यां विना तयोरनुत्थानात् ।
अतश्च निरवकाशत्वाद् बाधकत्वम् । न च मन्तव्यं विरोधम-
न्तरेणापि श्लेषो दृश्यत इति श्लेषस्य सावकाशत्वमिति । यतो
न ब्रूमो विरोधमन्तरेणापि श्लेषो न भवतीति । किं तर्ह्यलंकारा-
न्तरविविक्तो न श्लेषस्य विषयोऽस्तीति निरवकाशत्वात् तेषां
बाधः । तन्मध्ये च विरोधोऽनुप्रविष्ट इति सोऽपि तेन बाध्यत
इति न कश्चिद् दोषः । अत एवमर्थालंकारसंकर उदाहृतः ।
शब्दालंकारसंकरस्तु कैश्चिदुदाहृतो यथा—

“राजति तटीयमभिहतदानवरासातिपातिसारावनदा ।

गजता च यूथमविरतदानवरा सातिपाति सारा वनदा ॥”

अत्र यमकानुलोमप्रतिलोमयोः शब्दालंकारयोः परस्परापेक्षित्वे-
नाङ्गाङ्गिभार्यसंकर इति । एतत् तु न सम्यगावर्जकम् । शब्दा-

उत्प्रेक्षाया वत्यादि । अत्रापि श्लेषस्येत्यस्यानुपपन्नः । ताभ्यामिति । एकत्वेऽपि
श्लेषस्य विषयभेदेन भेदाद् द्विवचनान्तेन तच्छब्देन परामर्शः । तयोर्विरोधा
तिशयोक्तयोः । अतश्चेत्यादि । अलङ्कारान्तरोत्थापकत्वेन तद्विविक्तविषयत्वा-
भावात् । कैश्चित् काव्यप्रकाशकारादिभिः । राजति तटीत्यादि । इयं तटी
अभिहनैर्दानवानां रासं शब्दम् अतिपतितु श्रीलवङ्गि. मारायैर्नैर्दशैर्कृत्वा अविरतेन
दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा सारा उत्कृष्टा वनदा वनप्रण्डनी सा गजता च यूथ
मतिपाति अतिशयेन रक्षति । अत्रेत्यादि । यद्यपि शब्दालङ्कारमध्ये अनुलोम-
प्रतिलोमं न लक्षितं, तथापि राङ्गाद्याकृतिहेतुत्वस्य दुष्करवैचिन्ध्योपलक्षण

१ 'य रु' ग, 'विन स' क पाठ २ 'शिव स' व स पाठ. ३ 'ण श्रे'
ग पाठ ४. 'धक । त', ५. 'प । ए' क स पाठ ६ 'व न' ग पाठ. ७ 'दि' ।
अ' ख, ग पाठ.

लंकारयोः शब्दवदुपकारयोपकारकत्वाभावेनाङ्गाङ्गिभावाभावात् ।
शब्दालङ्कारसंसृष्टिस्त्वत्र श्रेयसी । यथोदाहृतं प्राक् । यद्वा, अत्र
शब्दालङ्कारद्वयमेकवाचकानुप्रविष्टमिति तृतीयः संकरो ज्ञेयः ।
एवमेकैः प्रकारश्चर्चितः । द्वितीयप्रकारस्तु सन्देहसंकराख्यः,
यत्रोभयोरैकतरस्य साधकं प्रमाणं नास्ति बाधकं वा, तत्र
न्यायप्राप्तः संशय इति सन्देहसंकराख्यालंकारः । यथा—

“यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतिरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥”

अत्र विभावनाविशेषोक्तयोः संकरः । तथाहि — उत्कण्ठाकारणा-
भावेऽप्युत्कण्ठाया उत्पत्तौ विभावना । स च कारणाभावो यः
कौमारहर इत्यादिना कारणविरुद्धमुखेन प्रतिपादितः । तथा यः
कौमारहर इत्यादीवनुत्कण्ठाकारणसन्नावेऽप्यनुत्कण्ठाया अ-
नुत्पत्तौ विशेषोक्तिः । सा चानुत्पत्तिः समुत्कण्ठत इति विरुद्धो-

परत्वाच्चित्रेऽन्तर्भावः । शब्दवदिति । यथा शब्दावर्थं प्रति गुणीभूतत्वाद्-
न्योन्यमुपकारयोपकारकभावं नानुभवतस्तद्वदित्थर्थः । प्रागिति । कुंमुमसौरभे-
त्यादौ । एकः प्रकारः अङ्गाङ्गिभावलक्षणः । यः कौमारेत्यादि । विशेषोक्तौ

१. 'पूर्वम् । य', २. 'यम्' न ख पाठ ३ 'कत्र' मूपाठ ४. 'नान्यतरप-
रिभूते सा', ५ 'वा प्रमाणं न विद्यते न', ६. 'वीर्यसु', ७. 'परिहृते च', ८. 'सन्दे-
ह । त' क. ग पाठ ९ 'तथा वा' ग पाठ १० 'त. । नी' ग. ग पाठ . ११.
'यनु' ग. पाठ १२ 'वदन्तर्मा' ग पाठ .

त्पत्तिमुखेनोक्ता । अत एव द्वयोरस्फुटत्वमन्यत्रोक्तम् । न चानयोः प्रत्येकं साधकवाधकप्रमाणयोग इति सन्देहसङ्कोऽयम् । यथा च —

“यद्बक्रचन्द्रे नवयौघनेन इमश्चुञ्छलेनोच्छिखितश्चकारिति ।
उद्दामरामादृढमानमुद्राविद्रावणो मन्त्र इव स्मरस्य ॥”

अत्र बक्रं चन्द्र इवेति किमुपमा, उत बक्रमेव चन्द्र इति रूपकमिति संशयः । समासस्योभयथापि भावात् । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः—’ (२. १. ५६) इति ह्युपमासमासैः, व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वात् । मयूरव्यंसकादित्वाद् रूपकसमासैः, मयूरव्यंसकादीनामाकृतिगणत्वात् । नात्र क्वचित् साधकवाधकप्रमाणसञ्ज्ञा इति सन्देहसङ्करः । यत्र तु कस्यचित् परिग्रहे साधकं वाधकं वा प्रमाणं विद्यते, तत्र नियतपरिग्रहः । तत्रानुकूल्यं साधकत्वं प्रातिकूल्यं वाधकत्वम् । तत्र साधकत्वं यथा —

“प्रसरद्विन्दुनादाय शुद्धामृतमयात्मने ।
नमोऽनन्तप्रकाशाय शङ्करक्षीरसिन्धवे ॥”

प्रसङ्गोक्तस्यैवार्थस्येहावसरप्राप्तत्वात् पुनर्वचनम् । आकृतिगणत्वादित्यनेन उभयवाच्यादिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादपठितत्वेन समासाभावो नाशङ्कनीय इत्याह— नात्रेति । पादाम्युजमित्यत्र मञ्जीरशिञ्जितयोगवत् श्मश्रुसम्बन्ध

१. 'वा', २. 'त्रयस्य', ३. 'सः, म' ४. 'सः, व्याघ्रम' क. घ. पाठः. ५. 'न चात्र' म. पाठः. ६. 'नमस्ति, त' क. रा. पाठः.

अत्र शङ्कर एव क्षीरसिन्धुरिति रूपकस्य साधकं शुद्धामृतमया-
त्मकत्वम् । तस्यै शङ्करापेक्षया क्षीरसिन्धावनुकूलत्वात् । उपमा-
यास्तु न बाधकं, शङ्करेऽप्युपचरितस्यै तस्यै सैद्धान्तात् ।
यथा वा —

“एतान्यवन्तीश्वरपारिजातजातानि ताराधिपपाण्डराणि ।
संप्रत्यहं पश्यत दिग्बधूनां यशःप्रसूनान्यवतंसयामि ॥”

अत्रावतंसनं प्रसूनेष्वनुगुणमिति रूपकपरिग्रहे साधकं प्रमा-
णम् । बाधकं यथा —

“शरदीव प्रसर्पन्त्यां तस्य कोदण्डटङ्कृतौ ।
विनिद्रजृम्भितहरिर्विन्ध्योदधिरजायत ॥”

अत्र विन्ध्य उदधिरिवेत्युपमापरिग्रहे विनिद्रजृम्भितहरिरिति
साधारणं विशेषणं बाधकं प्रमाणम् । ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः
सामान्याप्रयोगे’ (२. १. ५६) इति वचनादुपमासमासे प्रति-
कूलत्वात् । अतश्च पारिशेष्याद् रूपकपरिग्रहः । न हि शरदी-

उपमासाधक इति नाशङ्कनीयम् । तदपहुत्यार्थान्तरस्य विधानात् । रूपक-
परिग्रह इति । दिश एव बध्व इत्याद्येवंरूपे । बध्व इव दिश इत्याद्युपमाया-
स्तु न बाधकं, शोभावहत्वादिमात्रोपचारेण दिग्बधूनाःसम्बन्धेऽप्यनुपपत्तिविर-
हात् । शरदीवेत्यादि । हरिः सिंहः पुरुषोत्तमश्च । नन्वङ्गुलीभिरिवेत्युपमा
सरोजलोचनमित्यत्रोपमासाधिकेत्युक्तं प्राक्, तद्वदिहापि शरदीवेत्युपमोपमा-
साधिका भवत्वित्याशङ्क्याह—न हीति । तत्र बाधकाभावादुपमायाः साधक-

वेत्युपमात्रोपमासाधकत्वेन विज्ञेया । न ह्यौपम्येन कदाचिदर्ध-
सिद्धिः । न ह्यौपम्येनालङ्कारेण प्रक्रान्तेन निर्वाहः कर्तव्य
इति राजाज्ञैपा । नापि धर्मसूत्रकारवचनम् । नाप्येष न्यायः ।
उत्तरोत्तरसाम्यप्रकर्षविवर्क्षणे प्रक्रान्तोपमापरित्यागेन रूपकनि-
र्वाहस्योचितत्वात् । विपर्ययस्तु दुष्ट एव । यथा—‘थेनेन्दुर्दहनो
विषं मलयजो हारः कुठारायते’ इति । तस्मात् प्रकृते सामा-
न्यप्रयोग उपमापरिग्रहे बाधक इति मयूरव्यंसकादेराकृतिगण-
त्वाद् रूपकसमासाश्रयेण रूपकमेव बोद्धव्यम् । एवं ‘भाष्या-
विधः क्वातिगम्भीर’ इत्यादौ द्रष्टव्यम् । साधकबाधकामात्रे तु
सन्देहसङ्करः । यथोदाहृतम् । तृतीयस्तु प्रकार एकवाचकानुप्रवे-
शलक्षणः । यत्रैकस्मिन् वाचकेऽनेकालङ्कारानुप्रवेशो न च सन्दे-
हो नाप्यङ्गाङ्गिभावः । यथा—

त्वाङ्गीकरणम्, इह तु प्रथमस्य सामान्यप्रयोगात्मनो बाधकस्य सद्भावात्
तदनाश्रयणमिति भावः । यदि चोपक्रान्तोपमानिर्वाहे कश्चिदर्धलाभः विप-
र्यये वा दृष्टरूपोऽदृष्टरूपो वा प्रत्यवायः न्यायविरोधो वा, तदानीमाश्रयणी-
यैवोपमा । न चैतत् सर्वमिति प्रौढवादेन सोल्लुण्ठमाह— न ह्यौपम्येनेत्या-
दिना । किन्तु, उपमापरित्यागेन रूपकस्य परिग्रहे साधकमेतीत्याह— उत्त-
रोत्तरेति । विपर्ययः रूपकं प्रक्रम्योपमाया निर्वाहः । एवं भाष्याञ्चोत्या-
दि । गम्भीर इति सामान्यप्रयोगेण बाधकेनाव्धिरिति भाष्यमित्युपमां हित्वा
भाष्यमेवाव्धिरिति रूपकमेवाश्रयणीयमित्यर्थः । यथोदाहृतमिति । ‘यः कौमा-
रहर’ इत्यादिना । यत्रैकस्मिन्नित्यादि । वाच्यत्वेन शोभाजनकत्वेन वानेको-

१. 'हि चपेय पथास' नादि. २. 'य पठ'. ३. 'दिना', ४. 'य उदका',
५. 'ने । त'. ६. 'पपे ।', ७. 'य । व' य. पठ. ८. 'रय' म. पठ.

“मुरारिनिर्गता नूनं नरकप्रतिबन्धिनी ।

तवापि मूर्ध्नि गङ्गे चक्रधारा पतिष्यति ॥”

अत्र मुरारिनिर्गतेति साधारणविशेषणहेतुकोपमा । नरकप्रति-
बन्धिनीति श्लिष्टविशेषणसमुत्थोपमा प्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषश्चै-
कस्मिन्नेव शब्देऽनुप्रविष्टौ, तस्योभयोपकारित्वात् । अत्र च
यथार्थश्लेषेण सहोपमायाः सङ्करः, तथा शब्दश्लेषेणापि सह
दृश्यते । यथा—

“सत्पुष्करघोतितरङ्गशोभिन्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये ।

उद्यानवापीपयसीत्र यस्यामेणीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥”

अत्र पयसीत्र नाट्यगृहे रमन्त इत्येतावतैव समुचितोपमा

उलङ्कार एकमेकरूपं शब्दं शब्दसमुदायं वाश्रयतीत्यर्थः । न त्वत्रैकशब्दः स-
हृद्वाचनः । तथा हि सति 'काशाः काशा इवे'ति 'दानवरासे'त्यादौ चैक-
रूपानेकशब्दाश्रययोर्लाटानुप्रासानन्वययोर्यमकानुलोमप्रतिलोमयोश्चैकवाचका-
नुप्रवेशवचनं व्याहन्येत । मुरारीत्यादि । नरकं भौमं निरयं च प्रतिबन्धुं शी-
लवती । अत्र मुरारिनिर्गतेत्यादिनोपमायाः क्रियासाम्यलाभाच्छेपनरपेक्षेणो-
त्थितत्वान्न प्रतिभोत्पत्तिभावम्, अपि त्वलङ्कारान्तरतयावस्थानमित्याह—
तस्पेत्यादि । उभयोरुपमाश्लेषयोस्तेनैव शब्देन घोतितत्वान् । अर्धश्लेषेणे-
ति । नरकप्रतिबन्धिनीत्यत्र स्वरप्रयत्नाभेदादर्थश्लेषत्वम् । सत्पुष्करेत्यादि ।
सद्विर्वाघमुखैर्घोतितः शोमितः रङ्गो यस्मिन्निति नाट्यगृहे, सत्पुष्करघोतिनः

१. 'यत्न' २ 'त्रि', ३ 'पि ८', ४ 'ने । न', ५ 'यद्म' व न.
पाठ. ६ 'त्रि' ग पाठ ७. 'ति । न' ख. ग. पाठ.

निष्पन्ना सत्पुष्करद्योतितरङ्गेति शब्दश्लेषेण सहैकस्मिन्नेव शब्दे सङ्कीर्णा । शब्दालङ्कारयोः पुनरेकत्राचकानुप्रवेशेन सङ्करः पूर्व-
मुदाहृतो 'राजति तटीयमि'त्यादिना । एकवाचकानुप्रवेशेनैव
चात्र सङ्कीर्णत्वम् । अत एव पर्यवस्थितमन्यानुभाषितमप्र-
योजकं, तुल्यजातीययोरप्यलङ्कारयोरेकवाचकानुप्रवेशसंभवात् ।

सत्कमलद्योतनशीलाः तरङ्गा यस्मिन्निति वापीपयसि । निष्पन्नेति । रतिकि-
याधिकरणत्वात्मना साधर्म्येण श्लेषनिरपेक्षनिष्पत्तेः पूर्ववदलङ्कारतयावस्थिता ।
शब्दश्लेषेणेति । द्योतितरङ्गेत्यत्र पदभङ्गभेदेन भिन्नविरामपाठात् प्रयत्नभेदेन
शब्दश्लेषत्वम् । अत्र शब्दश्लेषस्योपमायाश्च द्वयोरप्यर्थालङ्कारत्वमुद्गतमतानु-
सारेण । अत एवेति । अर्थालङ्कारयोः शब्दालङ्कारयोश्च पृथक् पृथगेकवाच-
कानुप्रवेशदर्शनात् काव्यप्रकाशकारादिभिर्विजातीययोः शब्दार्थालङ्कारयोस्तु-
तीयसङ्करस्य वचनमप्रयोजकम् । सम्भवादिति । सम्भवद्योदाहरणप्रदर्शनेन
दर्शित एव । अनुदाहृतोऽपि शब्दार्थालङ्कारयोरयं सङ्कोरं ग्रन्थकृतोऽभिमत
एव, तुल्यजातीययोरपीत्यापिशब्दप्रयोगात् । अनन्वयेन सहास्य सङ्कर इत्यु-
क्तेश्च । स यथा —

न तुलितकुलशैला बाहवः सिन्धुरा वा

न च हसितसमीराः ससयः सायका वा ।

कृतरूपि यदुनाथ ! त्वप्यनीके नृपाणां

परमजनि परेषां जैत्रमस्र प्रणाम ॥

अत्र प्रणामस्य प्रस्तुतमुद्बोधयोगिसमानाधिकरणजैत्रमस्रलक्षणारोप्यमाणत्वेन
परिणतत्वादुत्थितेन परिणामेनानुगृहीताया अप्रथमपूर्विकायाः शब्दोपात्तयाहा-
दिवर्जनीयायाः परिसङ्ख्यायाः परमजनि परेषामित्येकधा समुदायसादृश्यल-
क्षणेन नृत्त्यनुप्रासेन सहैकरूपे पदसमुदायेऽनुप्रवेशः । सूक्ष्मेक्षिकायां तु पुन-

१. 'सम्पत्ता' ग. पाठ. २. 'दी' अत्र ए', ३. 'न स' क. ग. पाठ. ४. 'क
म्यन', ५. 'सत्त्वमप्यन्यभा' ग. पाठ ६. 'कीशमि', ७. 'त्यानुते' क. ग. पाठ.

शब्दार्थवृत्त्यलङ्कारस्तु भट्टोद्भटेन प्रकाशितः संसृष्टावन्तर्भावित
इति त्रिप्रकारं एव सङ्कर इहोक्तः ॥

इदानीमुपसंहारसूत्रम् —

एवमेते शब्दार्थोभयालङ्काराः संक्षेपतः सूत्रिताः ॥ ८६ ॥

एवमिति पूर्वोक्तप्रकारपरामर्शः । एत इति प्रक्रान्तस्वरूपनिर्देशः । सूत्रिता इति । अलङ्कारसूत्रैः सूचिताः संक्षेपेण प्रतिपादिताः । तत्र शब्दालङ्कारा यमकादयः । अर्थालङ्कारा

रस्य सत्पुष्करेत्येतदप्युदाहरणम् । भट्टोद्भटेनेति ।

“शब्दार्थवृत्त्यलङ्कारा वाक्य एकत्र भाविनः ।

सङ्करो वा”

इत्येकवाक्ये भिन्नदेशवस्थितत्वेन लक्षितः । संसृष्टौ उभयसंसृष्टिलक्षणायाम् । त्रिप्रकार एव, न तद्भट्टवचतुप्रकारः ॥

सूत्रिता इत्यस्य व्याख्या अलङ्कारसूत्रैः सूचिता इति । सूचिता इत्येतदपि लोकप्रसिद्ध्या सूत्रितशब्दार्थत्वेनोक्तम् । स्वकण्ठेनानुक्तिशब्दानिरासाय सूत्रस्थस्य संक्षेपत इति पदस्यान्वयप्रदर्शनमुखेन व्याचष्टे—सङ्क्षेपेण प्रतिपादिता इति । पुनरुक्तवदाभासादौ तत्तद्वेदाप्रदर्शनात् । यमकादय इत्यादि । सर्वत्रादिशब्दः प्रकारवाची । व्यवस्थावाचित्वे हि छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयोः शब्दालङ्कारत्वं पुनरुक्तवदाभासस्यार्थालङ्कारत्वं च न स्यात् । स्या(च वि? चापि) चित्रस्योभयालङ्कारत्वम् । लायानुप्रासादय इतिवच्छेकानुप्रासादय इत्यवचनमादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वमुच्यते प्रदेशान्तरलक्षितस्य शब्दस्येपादेः शब्दालङ्कारस्याग्रहणशक्यं

१. 'शब्दालङ्कारा', २. 'एत' ग. पाठ. ३. 'र. स'. ४. 'स्य' क. घ. पाठ.
५. 'स्ये' ख. ग. पाठः.

उपमाद्वयैः । उभयालङ्कारा लाटानुप्रासाद्वयैः । संसृष्टिसङ्कर-
प्रकारौ कौचिर्द्वैलङ्कारौ । तद्रूपत्वात् । लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनश्च
तदलङ्कारत्वनिवन्धनम् । अन्वयव्यतिरेकौ तु तत्कार्यत्वे प्रयो-
जकौ, न तदलङ्कारत्वे । तदलङ्कारत्वप्रयोजकत्वे तु श्रौ-
तोपमादेरपि शब्दालङ्कारत्वप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयाश्रयिभावेन

मा भूदिति । अन्ये तु यमकस्य शब्दाश्रयत्वं स्फुटतरम् । अनुप्रासो हि रसा-
दिलक्षणार्थानुगुण्यमप्यपेक्षते । इह तु न कथाधिदप्यर्थापेक्षेति यमकादय इ-
त्युक्तमित्याहुः । एवमुपमादय इत्यपि वचनम् अर्थाश्रयत्वस्य स्फुटत्वाद् वि-
प्रतिपत्तिनिरासाय । लाटानुप्रासादय इत्यादिशब्देन छिष्टपरम्परितादयो
गृह्यन्ते । तेषां च शब्दस्यार्थस्य च वैचित्र्यमुक्ततया प्रतिभासत इति वस्तु-
स्थितिमनपेक्ष्य शब्दालङ्कारमर्थालङ्कारं चाश्रितयोः संसृष्टिसङ्करप्रकारयोर्ग्रहणमि-
त्याहुः । कौचिदिति । अवान्तरभेदपरिहाणन सामान्यरूपेण शब्दार्थोभयवृ-
त्तित्वेन निर्देष्टुमशक्यौ । अथवा कौचिदलङ्कारविषयौ, न ध्वनिगुणीभूतव्य-
ङ्गचविषयौ । तद्रूपत्वादिति । पृथगलङ्कारवदलङ्कारसंयोगेऽपि शोभाविशेषोत्प-
त्तेः । एवं शब्दालङ्कारादिव्यवस्था आश्रयाश्रयिभावस्यैव प्रयोजकत्वे सिध्य-
ति, न त्वन्वयव्यतिरेकयोरिति स एवाश्रयणीय इत्याह— लोकवादित्यादि ।
श्रौतोपमादेरित्यादिशब्देन वाच्यत्विक्षादेर्ग्रहणम् । तत्रेवादिशब्दान्वयव्यतिरे-
कानुविधानदर्शनात् । अन्वयव्यतिरेकपक्षे न परं युक्तिविरोधः, उद्भटादिपू-
र्वाचार्यविरोधोऽपि । तदुभयमपि स्वमते नास्तीत्याह— तस्मादिति । सुक-

१. 'यः । ला', २. 'यः उभयालङ्कारा । त', ३. 'द्वैरौ', ४. 'उभयाल', ५. 'व
'एव त', ६. 'त्वे', ७. 'त्वे धी', ८. 'नैव वि', ९. 'ह न तु व' क. पाठः. १०. 'न
च वा' ख. पाठः.

चिगन्तनमतानुस्मृतिः ।

इति मङ्खुको वितेने काश्मीरक्षितिपसान्धिविग्रहिकः ।
सुकविमुखालङ्कारं तदिदमलङ्कारसर्वस्वम् ॥

समाप्तं चेदमलङ्कारसर्वस्वम् ।

विमुखालङ्कारमित्यनेन नैसर्गिकशक्तिमतामेवालङ्कारज्ञानं कवित्वे गुणातिशय-
मादधातीति सिद्धम् ॥

मङ्खुकनिबन्धविवृता विहितायामिह समुद्रधन्येन ।
गुणलेशमात्रमित्रैर्भविपीष्टादोपदर्शिभिः सद्भिः ॥

इत्यलङ्कारसर्वस्वव्याख्या सम्पूर्णा ॥

शुभं भूयात् ॥

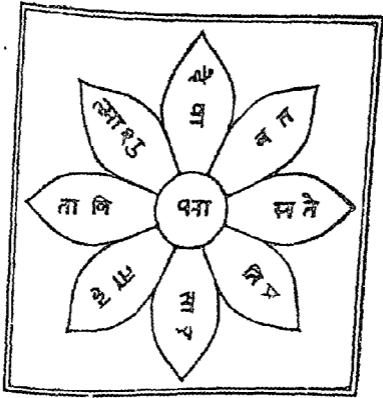
विषयानुक्रमः ।

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
१. पुनरुक्तवदाभासम्	१४	२९. सहोक्तिः	८९
२. छैकानुप्रासः	१७	२६. विनोक्तिः	८९
३. वृत्त्यनुप्रासः	१८	२७. समासोक्तिः	९१
४. यमकम्	"	२८. परिकरः	१०९
५. लाटानुप्रासः	२०	२९. श्लेषः	११०
६. चित्रम्	२१	३०. अप्रस्तुतप्रशसा	१२२
७. उपमा	२२	३१. अर्थान्तरन्यासः	१३०
८. अनन्वयः	२८	३२. पर्यायोक्तम्	१३३
९. उपमेयोपमा	२९	३३. व्याजस्तुतिः	१३५
१०. स्मरणम्	३०	३४. आक्षेपः	१३७
११. रूपकम्	३२	३५. विरोधः	१४७
१२. परिणामः	३८	३६. विभावना	१५२
१३. सन्देहः	४०	३७. विशेषोक्तिः	१५५
१४. भ्रान्तिमान्	४३	३८. अतिशयोक्तिः	१५८
१५. उल्लेखः	४४	३९. असङ्गतिः	१५९
१६. अपह्नुतिः	४९	४०. विषमम्	१६१
१७. उल्लेक्षा	५३	४१. समम्	१६३
१८. अतिशयोक्तिः	६६	४२. विचित्रम्	१६४
१९. तुल्ययोगिता	७१	४३. अधिकम्	१६६
२०. दीपकम्	७३	४४. अन्योन्यम्	१६८
२१. प्रतिवस्तूपमा	७७	४५. विशेषः	"
२२. दृष्टान्तः	७८	४६. व्याघातः	१७०
२३. निदर्शना	७९	४७. कारणमाला	१७३
२४. न्यतिरेकः	८४	४८. एकावन्ती	"

	पृष्ठम्		पृष्ठम्
४९. मालादीपकम्	१७४	६६. अतद्गुणः	२१२
५०. सारः	१७५	६७. उत्तरम्	२१३
५१. काव्यलिङ्गम्	१७६	६८. सूक्ष्मम्	२१४
५२. अनुमानम्	१७९	६९. व्याजोक्तिः	२१५
५३. यथासंख्यम्	१८२	७०. वक्रोक्तिः	२१७
५४. पर्यायः	१८५	७१. म्वभावोक्तिः	२२०
५५. परिवृत्तिः	१८८	७२. भाविकम्	२२१
५६. परिसंख्या	१९०	७३. उदात्तम्	२२८
५७. अर्थापत्तिः	१९३	७४. रसवत्	२२९
५८. विकल्प.	१९५	७५. प्रेयः	"
५९. समुच्चयः	१९८	७६. ऊर्जस्वि	"
६०. समाधिः	२०४	७७. समाहितम्	"
६१. प्रत्यनीकम्	२०५	७८. भावोदयः	२३५
६२. प्रतीपम्	२०६	७९. सन्धिः	"
६३. निर्मालितम्	२०८	८०. शबलता	"
६४. सामान्यम्	२१०	८१. ससृष्टिः	२३७
६५. तद्गुणः	२११	८२. सङ्करः	२४०

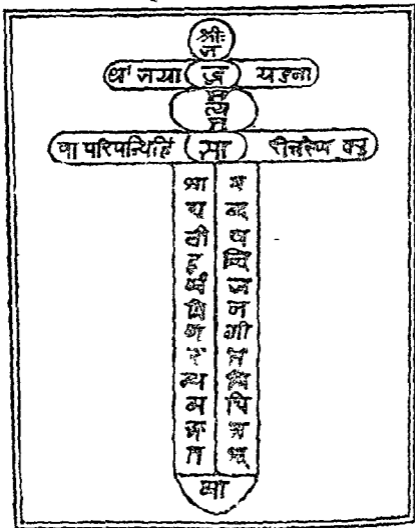
APPENDIX I.

२२-शुभे प्रदर्शितस्य पञ्चवन्धस्याकारः

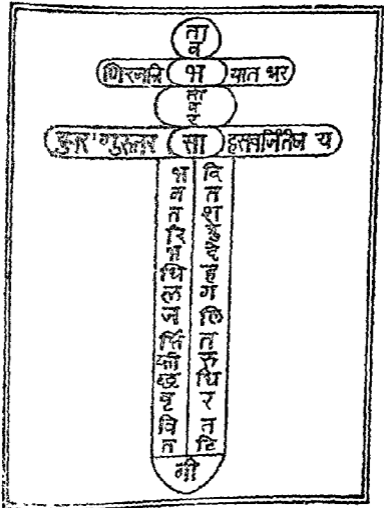
भासते प्रतिभासार! रसामाता हताविभा ।
भावितारमा शुभा वादे देवाभा वत ते नमा ॥

२३ षष्ठे प्रदर्शितस्य खड्गवन्धस्याकारः

सानन्दवन्दिजनगीतविचित्रमूसा
 मानङ्गमन्धरगतिर्महनीयभासा ।
 सरोत्तरेण वपुषा परिपन्थिहिंसा-
 सातत्यसङ्ग ! यदुनाय ! जयाङ्गजश्रीः ॥

२३-ष्टे प्रदर्शितस्य खण्डबन्धस्याकारः

सादितशुदेहगलितरुधिरतटिनी
नीतविबुद्धकीर्तिजलविभरितनमसा ।
साहसवर्जितेन यदुचर ! गुरुतरमा
सारवतीभयात् धरणिर्जनि भवता ॥

४३. कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चाति-
शयोक्तिः ।
४४. तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसंगतिः ।
४५. विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषमम् ।
४६. तद्विपर्ययः समम् ।
४७. स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् ।
४८. आश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यमधिकम् ।
४९. परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ।
५०. अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरक-
रणं च विशेषः ।
५१. यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यथाकरणं व्याघातः ।
५२. सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ।
५३. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ।
५४. यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनेऽपोहने चका-
वली ।
५५. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ।
५६. उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ।
५७. हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ।
५८. साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ।
५९. उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथामन्वयम् ।
६०. एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ।
६१. समन्यूनधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परि-
वृत्तिः ।
६२. एकस्थानेकत्र प्राप्तयेकत्र नियमनं परिसंगत्या ।
६३. दण्डापृषिकयार्थान्तरापतनमर्थापत्तिः ।
६४. तुल्यबलविरोधो विकल्पः ।
६५. गुणक्रियार्यागपक्षं समुच्चयः ।
६६. एकस्य मित्तिहेतुत्येऽन्यस्य तत्कारत्यं च ।

२२. अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः ।
 २३. औपम्यस्य गम्यत्वे पदार्थगतत्वेन प्रस्तुतानामप्रस्तु-
 तानां वा समानधर्माभिसम्बन्धे तुल्ययोगिता ।
 २४. प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां च दीपकम् ।
 २५. वाक्यार्थगतत्वेन सामान्यस्य वाक्यद्वये पृथङ् निर्देशे
 प्रतिवस्तूपमा ।
 २६. तस्यापि विम्बप्रतिविम्बतया निर्देशे दृष्टान्तः ।
 २७. सम्भवतासम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन गम्यमानं प्र-
 तिविम्बकरणं निर्दर्शना ।
 २८. भेदप्राधान्य उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा
 व्यतिरेकः ।
 २९. उपमानोपमेयधोरेकस्य प्राधान्यनिर्देशोऽपरस्य सहार्थ-
 सम्बन्धे सहोक्तिः ।
 ३०. विना किञ्चिदन्यस्य सदसत्त्वाभावो विनोक्तिः ।
 ३१. विशेषणसाम्याद्प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः ।
 ३२. विशेषणसाभिप्रायत्वं परिकरः ।
 ३३. विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेषः ।
 ३४. अप्रस्तुतात् सामान्यविशेषभावे कार्यकारणभावे सा-
 रूप्ये च प्रस्तुतप्रतीतिवस्तुतप्रशंसा ।
 ३५. सामान्यविशेषकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतम-
 र्थनमर्थान्तरन्यासः ।
 ३६. गम्यस्यापि भङ्गयन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम् ।
 ३७. स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुलोर्गम्यत्वे व्याजस्तुतिः ।
 ३८. उक्तवक्ष्यमाणयोः प्राकरणिकयोर्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं नि-
 पेधाभास आक्षेपः ।
 ३९. अनिष्टविध्याभासश्च ।
 ४०. विरुद्धाभासत्वं विशेषः ।
 ४१. कारणाभावे कार्यस्योत्पत्तिर्विभावना ।
 ४२. कारणसामग्र्ये कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः ।

४३. कार्यकारणयोः समकालत्वे पौर्वापर्यविपर्यये चाति-
शयोक्तिः ।
४४. तयोर्विभिन्नदेशत्वेऽसंगतिः ।
४५. विरूपकार्यानर्थयौक्त्यतिर्विरूपसंघटना च विपर्ययम् ।
४६. तद्विपर्ययः समम् ।
४७. स्वविपरीतफलनिष्पत्तये प्रयत्नो विचित्रम् ।
४८. आश्रयाश्रयिणोरनानुरूप्यमधिकम् ।
४९. परस्परं क्रियाजननेऽन्योन्यम् ।
५०. अनाधारमाधेयमेकमनेकगोचरमशक्यवस्त्वन्तरक-
रणं च विशेषः ।
५१. यथा साधितस्य तथैवान्येनान्यदाकरणं व्याघातः ।
५२. सौकर्येण कार्यविरुद्धक्रिया च ।
५३. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमाला ।
५४. यथापूर्वं परस्य विशेषणतया स्थापनेऽपोहने वैका-
वली ।
५५. पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरगुणावहत्वे मालादीपकम् ।
५६. उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारः ।
५७. हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गम् ।
५८. साध्यसाधननिर्देशोऽनुमानम् ।
५९. उद्दिष्टानामर्थानां क्रमेणानुनिर्देशो यथासंख्यम् ।
६०. एकमनेकस्मिन्ननेकमेकस्मिन् वा क्रमेण पर्यायः ।
६१. समन्यूनधिकानां समाधिकन्यूनैर्विनिमयः परि-
वृत्तिः ।
६२. एकस्थानेकत्र प्राप्ताधिकत्र नियमनं परिसंख्या ।
६३. दण्डापूपिकयार्थान्तरापत्तनमर्थापत्तिः ।
६४. तुल्यबलविरोधो विकल्पः ।
६५. गुणक्रियायोगपर्यं समुच्चयः ।
६६. एकस्य सिद्धिहेतुत्वेऽन्यस्य तत्करत्वं च ।

६७. कारणान्तरयोगात् कार्यस्य सुकरत्वं समाधिः ।
 ६८. प्रतिपक्षप्रतीकाराशक्तौ तदीयतिरस्कारः प्रत्यनीकम् ।
 ६९. उपमानस्याक्षेप उपमेयताकल्पनं वा प्रतीपम् ।
 ७०. वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं निमीलितम् ।
 ७१. प्रस्तुतस्यान्येन गुणसाम्यादैकात्म्यं सामान्यम् ।
 ७२. स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणस्वीकारस्तद्गुणः ।
 ७३. सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः ।
 ७४. उत्तरात् प्रश्नोन्नयनमसकृदसम्भाव्यमुत्तरं चोत्तरम् ।
 ७५. संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनं सूक्ष्मम् ।
 ७६. उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिः ।
 ७७. अन्यथोक्तस्य वाक्यस्य काकुक्षेपाभ्यामन्यथायोजनं
 वक्रोक्तिः ।
 ७८. सूक्ष्मवस्तुस्वभावस्य यथावद् वर्णनं स्वभावोक्तिः ।
 ७९. अतीतानागतयोः प्रत्यक्षायमाणत्वं भाविकम् ।
 ८०. समृद्धिमद्रस्तुवर्णनमुदात्तम् ।
 ८१. अङ्गभूतमहापुरुषचरितवर्णनं च ।
 ८२. रसभावतदाभासतत्प्रशामानां निबन्धे रसवत्प्रेयज्ज-
 स्विंसमाहितानि ।
 ८३. भावोदघसन्धिअवलताश्चैते पृथगलंकाराः ।
 ८४. एपां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्ये संसृष्टिः ।
 ८५. क्षीरनीरन्यायेन तु संकरः ।
 ८६. एवमेते शब्दार्थोभयालंकाराः संक्षेपतः सूत्रितः ।

APPENDIX III.

श्लोकानुक्रमणिका ।

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
अक्षणो स्फुटा	२३४	अउङ्कार	१९५
अङ्गलेखाम	१९९	अनिरल	६९
अङ्गुलीभिरिव	२४१	अन्यात् स चो	८०
अण्ण लडह	६७	असमात्	१०६
अतिशयित	३०	असम्भृत	१९३
अत्रानुगोद	"	अस्या सर्ग	६८
अथ पक्त्रिम	४०	अहमेव गुरु	२०८
अथोपगृहे	१०६	अहीनभुजगा	१९
अनन्तरत्न	१३१	अहो केने	२१८
अनन्यसामा	६२	अहो हि मे	१३२
अनन्वये च	२१	आकृष्टिवेग	१०७
अनातपत्रो	२२६	आकृष्यादा	१२०
अनिद्रो दु म्व	१५५	आटोपेन	१८
अनेन सार्धं	८७	आनन्दमन्थर	२३९
अन्तश्छिद्रा	१२९	आभाति ते	३४
अपाङ्गतरले	२०९	आरोपयति	२२०
अविधर्लङ्घित	७८	आहतोऽपि	१५६
अमुष्मिह्लौव	५२	इति कृतपशु	२२०
अय मार्तण्ड	४१	इति मद्भ्रुको	२९२
अय वारामेको	१४८	इन्दु किं क	४२
अयमेकपदे	१९८	इन्दुलिप्त	१२४
अरण्यरुदित	८३	इन्दोर्लक्ष्म	१३६
अरण्यानी	१६२	उत्तोपे त्वयि	८४

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
उत्क्षिप्तं	८८	किं हास्येन	२३२
उद्भ्रान्तोञ्चित	९१	किमासेत्र्यं	१९१
उन्नत्यै नमति	१६५	किमित्यपास्या	१८९
उपोदरागेण	९२	क्विवणाण	७५
उरो दत्त्वा	१८९	कुत्रैरजुष्टां	६०
ए एहि दाव	२०७	कुलममलिनं	२०१
एकस्मिञ्छयने प	२३४	कुसुमसौरभ	२३८
एकस्मिञ्छयने वि	२३५	कृतं च गर्वा	७९
एकाकिनी	२१४	कौटिल्यं कच	१९१
एतत् तस्य	१२४	काकार्यं	२३६
एतान्यवन्ती	२४६	क्षीणः क्षीणोऽपि	८५
ऐन्द्रं धनुः	१०४	खगिव जलं	२९
ओष्ठे विम्ब	४३	गच्छ गच्छसि	१४५
कज्जलहिम	१८४	गणिकासु	१४४
कण्ठस्य तस्या	१६८	गण्डान्ते मद	१०१
कपोलफलका	६०	गतासु तीरं	६३
कमलमनम्भसि	६७	गर्वमसम्भाव्य	२०८
कर्पूर इव	१५६	गाङ्गमभ्यु	२१३
कस्तूरीतिलक	६२	गाढालिङ्गन	२३२
कस्त्वं भोः	१२९	गुरुपरतघ्न	२१८
का विसमा	२१४	गृहाणि यस्या	१७३
किं तारुण्य	४१	गृह्णन्तु सर्वे	१४३
किं नाम दर्दुर !	१७	घेतुं मुञ्चद्	१६५
किं पद्मस्य	३४	चकोर्य एव	७७
किं भूपणं	१९०	चक्राभिघात	१२५
किं मे दुरो	२१९	चन्द्रग्रहणेन	२१९
किं वृत्तान्तः	१३६	चित्रं चित्रं	१६४

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
चूडामणिपदे	८०	दिवमप्युपया	१६९
चोलस्य यद्भीति	६१	दुर्वाराः स्मर	२०२
जितेन्द्रियत्वं	१७३	दूरारूपण	२३३
ज्योत्स्ना तमः	१४०	दृशा दग्धं	१७०
ज्योत्स्नाभस्म	५२	देवि ! क्षपा	२३८
णाराभणो ति	४७	दोर्दण्डाञ्चित	१६७
तग्णात्थि किं पि	१२३	द्यामालिलिङ्ग	९९
तदिदमरण्यं	२२९	द्युजनो मृत्युना	८८
तद्वक्रामृत	२३२	दौरत्र कचिदा	१६७
तन्वी मनोरमा	९३	धन्याः खलु वने	१२८
तस्य हि प्रव	१८९	धवज्यो सि जइ	२१२
तस्याः सान्द्र	२३४	धावत्त्वदध	७२
ताला जाञ्जन्ति	२०	धृतधनुषि :	१९५
तीर्त्वा मृतेश	३९	न तज्जलं यन्न	१७४
तीर्थान्तरेषु	१६२	नन्वाश्रयस्थिति	१८६
त्रयीमयोऽपि	११७	नमस्कृत्य परां	१
त्रयीमयोऽपि	२४२	निमेषमपि	१६९
त्व हालाहल	२१८	निरर्थक जन्म	९०
त्वत्पादनख	८२	निरिक्ष्य विद्यु	९९
त्वदङ्गमार्दवं	७२	निर्द्वैतान्यल	९८
त्वमेवंसौन्दर्या	१६३	निशासु भास्व	१८७
दत्त्वा दर्शन	१९०	निसृष्टरागाद	"
दन्तप्रभापुष्प	९४	नीतानामाकुली	१११
दशवक्रविवादे	१००	नेत्रैरिवोत्पलैः	१०९
दामोदरकरा	४३	नो किञ्चित् कथ	१४६
दासे कृतागसि	३३	न्यञ्चत्कुञ्चित	१९९
दाहोऽग्निःप्रसृ	६९	पथि पथि शुक्र	१९०
दिदक्षवः पश्म	८५	परिच्छेदा	१४८

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
पर्यङ्को राज	३६	अमिमरति	३८
पशुपतिरपि	१९४	मगिअळ	६७
पश्यत्सूदृत	१५८	मदनगण	९६
पश्यन्ती त्रप	१०३	मनीपिताः	१७८
पश्यामः किमि	१२४	मन्दमग्नि	१०१
पाण्ड्योऽयम	२७	मलयजर	२१०
पातालमेत	५९	महिष्ठास	६१
पीयूषप्रसू	३३	मानमस्या	२०९
पुष्पं प्रवालो	६८	मुक्ताः फेलि	२२८
पूषेन्दो. परि	९०	मुण्डासिरे	८३
पृथ्वि ! स्थिरी	१३२	मुनिर्जयति	२२९
प्रलक्ता मधु	९०	मुरारिनि	२४८
प्रभामहत्या	२६	मृगलोचन	९१
प्रसरद्विन्दु	२४९	मृगश्र दर्भा	१७७
प्रसर्पत्तात्प	१०२	यः कौमार	१९७
प्रसीदेति	१३९	यः कौमार	२४४
प्राप्याभिषे	६४	यत् त्वन्नेत्र	१७७
प्रायः पश्यप	१६०	यत्रैता लह	१८०
प्रासाद्रे सा	१६९	यत्रैव मुग्धे	१८७
बाणेन हत्वा	१४३	यथा रुध्रं	१७९
माळभ ! णाहं	१३९	यथान्वि	४४
विभाणा हृद्	१०९	यदेतघन्टा	५०
भक्तिप्रह	१९७	यद्वन्न चन्द्रे	२४५
भक्तिर्भवे	१९१	यद्वा मृषा	१४३
भरदपरा	८६	यद्विम्मय	१७८
भासते प्रति	२२	यस्य किञ्चि	२०६
भुजङ्गकुण्ट	१६	यान्या मुहु	२७

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
यामि मनो	३५	विजये! कुश	२१९
युद्धेऽर्जुनो	२८	विदलितस	१९८
ये कन्दरासु	२१०	विद्वन्मानस	३५
येन ध्वस्त	१११	विनयेन	८९
येन लम्बा	१२५	विभिन्नवर्णा	२११
यैरेकरूप	९९	वियोगे गौड	८३
वैर्दृष्टोऽसि	३१	विलङ्घयन्ति	१९२
योगपद्मे	७२	विलिखति	९८
यो य पश्यति	१९	विसमअओ	७५
रक्तच्छदत्व	११३	विस्तारशा	३४
रञ्जिता नु	४२	वृषपुङ्गव	१५
रथस्थिताना	६५	शरदीव	२४६
राजति तटी	२४३	शशी दिवस	२०२
राजन्! राज	१२७	शुद्धान्तदु	८२
राजो मानध	१०९	शैलेन्द्रप्र	२१६
राज्ये सार	१७५	स एकध्रीणि	१५६
रेहद्द मिदि	७४	सङ्केतकाल	२१५
लावण्यद्र	६८	सद्दामाङ्क	१७४
लावण्यौकसि	२०७	सच्छायाम्भो	२९
लावण्यौकसि	१८३	सञ्चारपूता	७४
लिम्पतीव	५९	सजातपत्र	७२
लिम्पतीव	२३९	सत्युष्कर	२४८
लोमोत्तर	१३१	सद्य फर	१६२
पञ्चस्यन्दि	२१५	सद्य क्रीशि	११९
षमुरहितेन	२२०	स य पाया	५९
वामेन नारी	२३६	स वक्तुमन्नि	१४४
विक्रसदम	५१	सट्मा विद	१३१

	पृष्ठम्		पृष्ठम्.
साधूनामुप	७६	स्पृष्टास्ता न	१३४
सा बाला व	१६०	स्वपक्षलीला	१०१
सात्यपा	१४३	स्नेच्छोपजा	१११
सीमान न	१००	हाराहौ सित	२१९
सुहृत् । विठ्ठ	१४०	दुःकारो नख	२२१
सैषा स्थली	५९	हृदयमधि	६९
सौजन्याम्बु	३७	हे हेलाजित	१३५